સ્વસ્તિક ગ્રંથમાળા 卐 વર્ષ ૨ જું : પુ. ૨ જું

ગરીબની ગૃહલક્ષ્મી

[ઉત્તરાર્ધ]

મૂળ લેખક :
શ્રી પ્રેમચન્દજી

અનુવાદક :
શ્રી " પીયૂષ "

સ્વસ્તિક ગ્રંથમાળા કાર્યાલય
વ્યવસ્થાપક, ધી જનરલ બુક ડીપો.
બુકસેલર્સ
૧૧૬, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઇ ૨

મૂલ્ય : રૂ. ૩[illegible] [૧૯૩૭

છૂટક કિં. રૂા. ૧-૮-૦ : ગ્રંથમાળાના ગ્રાહકો માટે રૂા ૧-૦-૦

આવૃત્તિ ૧લી   પ્રત ૧૧૦૦

શ્રી અંબાલાલ વિઠ્ઠલભાઇ ઠક્કર,
ધી લુહાણામિત્ર સ્ટીમ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
રાવપુરા, વડોદરા.
તા. ૨૫-૮-૧૯૩૩

પ્રકાશક:

"ગુણસુન્દરી" કાર્યાલય,
૧૧૪, ગીરગામ બેક રોડ,
મુંબાઇ, ૪

કોઇ ધૂર્ત હશે. એક જણે ઉપેક્ષાથી કહ્યું: “ હા; છે જ તો. પરંતુ તમે જોઇને શું કરશો ? અહીં તો ભલભલા ગોથાં ખાઇ રહ્યા છે. એક મહાશય, જે શેતરંજ ખેલવામાં એક્કા છે, તે તો આ કોયડો ઉકેલનારને પોતાના તરફથી સો રૂપીયા આપવા તૈયાર થયા છે.”

બીજો યુવક બોલ્યો: “ દેખાડતા કેમ નથી ? કોણ જાણે, બિચારો ઉકેલી શકે; કદાચ એને સૂઝ પડી જાય. ”

આ પ્રેરણામાં સજ્જનતા ન હતી, વ્યંગ હતો. એમાં એ ભાવ છૂપાયો હતો કે અમને બતાવવામાં કાંઇ વાંધો નથી; જોઇને તારી આંખોને તૃપ્ત કરી લે. પરંતુ તારા જેવો ઉલ્લૂ એ સમજી જ શકવાનો નથી, તો ઉકેલશે કયાંથી !

ઓળખાણ-પિછાનવાળી એક દુકાન પર જઇને તેમણે રમાનાથને કોયડો બતાવ્યો. રમાનાથને તરત યાદ આવ્યું કે આ કોયડો પહેલાં કયાંક જોયો છે. એ કયાં જોયો હતો ? તેનો તે વિચાર કરવા લાગ્યો.

એક યુવકે હાંસી કરી: " તમે તો એ ઉકેલી નાંખ્યો હશે ? "

બીજો બોલ્યો: " હજી નહિ ઉકેલ્યો હોય તો એક ક્ષણમાં ઉકેલી નાખશે. "

ત્રીજો બોલ્યો: " જરા એક બે ચાલ બતાવો તો ! "

રમાનાથે ઉત્તેજિત થઇને કહ્યું: " આ કોયડો ઉકેલી શકીશ એમ હું નથી કહી શકતો; પરંતુ આવો કોયડો મેં એકવાર ઉકેલ્યો છે; અને સંભવ છે કે આને પણ હું ઉકેલી દઉં. જરા કાગળ પેન્સીલ આપો તો નકલ કરી લઉં. "

યુવકોનો અવિશ્વાસ કાંઇક ઓછો થયો. રમાનાથને કાગળ પેન્સિલ મળી ગયાં. એક ક્ષણમાં તેણે કોયડાની નકલ કરી લીધી અને યુવકોનો આભાર માની ચાલવા માંડયું. એકાએક પાછા ફરીને તેણે પૂછયું: " જવાબ કોને મોકલવાનો છે ? "

એક યુવકે કહ્યું: " પ્રજામિત્રના સમ્પાદકને. "

ઘરે પહોંચીને રમાનાથે એ કોયડા ઉપર

ભેજું દોડાવવા માંડ્યું; પરંતુ મહોરાંની ચાલનો વિચાર કરવાને બદલે તે આ કોયડો ક્યાં જોયો હતો તેનોજ વિચાર કરી રહ્યો હતો. કદાચ, એ યાદ આવતાંની સાથે જ એનો ઉકેલ પણ સૂઝી જાય. બીજાં પ્રાણીઓની જેમ મસ્તક પણ કાર્યમાં તત્પર થઇને બહાનું શોધે છે. કોઇ આધાર મળવાથી જાણે કે છુટ્ટી મળી જાય છે. રમાનાથ અર્ધી રાત સુધી કોયડાની સામે બેસી રહ્યો. શેતરંજની મોટા મોટા ગુણાંકો વાળી બાજીઓ એણે જે ખેલી હતી તેના કોયડા તેને યાદ હતા; પરંતુ આ કોયડો ક્યાં જોયો હતો ?

એટલામાં એની આંખ સામે વિજળી જેવો ચમકારો થયો. ખોવાયલી સ્મૃતિ જાગૃત થઈ. અહા ! રાજા સાહેબે આ કોયડો આપ્યો હતો. હાં, ઠીક છે. એક સામટા ત્રણ દિવસ સુધી ભેજું ચલાવ્યા બાદ એ કોયડો ઉકેલી શકાયો હતો. કોયડાની નકલ પણ તે કરી લાવ્યો હતો. પછી તો તેને એક પછી એક ચાલ યાદ આવતી ગઇ. એક ક્ષણમાં કોયડો ઉકલી ગયો ! ઉલ્લાસમાં તેણે જમીન ઉપર એક બે ગુલાંટો ખાધી, મૂછ ઉપર તાવ

દીધો, આયનામાં મુખ જોયું અને પછી ચારપાઇ ઉપર લેટી ગયો. આવી રીતે મહિનામાં એક કાયદો મળતો જાય તો પછી શું પૂછવું !

દેવીદીન હજી તો સગડી પેટાવી રહ્યો હતો, ત્યાં રમાનાથ પ્રસન્ન મુખથી આવીને બોલ્યો: "દાદા, 'પ્રજામિત્ર' પત્રની ઓફિસ ક્યાં છે તે જાણો છો ?"

દેવીદીન: "હું કેમ નથી જાણતો ? અહીં એવું કયું છાપું છે કે જેનો પત્તો મને ખબર ન હોય ? 'પ્રજામિત્ર'નો સંપાદક એક રંગીલો યુવક છે. હમેશાં તે મુખમાં પાન રાખે છે. મળવા જઇએ તો આંખોથી વાત કરે છે. પરંતુ છે હિમ્મતવાળો માણસ. બે વાર તો જેલ જઇ આવ્યો છે."

રમાનાથ: "આજે જરા ત્યાંસુધી જશો ?"

દેવીદીન વ્યાકુલતાથી બોલ્યો: "મને મોકલીને શું કરશે ? હું નહિ જઇ શકું."

"કેમ બહુ દૂર છે ?"

" ના, દૂર નથી. "

" તો વળી શો વાંધો છે ? "

દેવીદીને અપરાધીઓના જેવા ભાવથી કહ્યું: " વાંધો તો કાંઇ નથી; બુઢ્ઢી ચીડાય છે. હું તેને વચન આપી ચૂકયો છું કે સ્વદેશી–વિદેશીના ઝઘડામાં નહિ પડું, કોઇ છાપાંની કચેરીમાં નહિ જાઉં. તેનું આપેલું ખાઉં છું એટલે તેનો હુકમ પણ પાળવો પડશે. "

રમાનાથ મંદ હસીને બોલ્યો: " દાદા ! તમે તો દિલ્લગી કરો છો. મારૂં એક ઘણું જરૂરી કામ છે. તેણે શેતરંજનો એક કોયડો છપાવ્યો હતો, અને તેના ઉપર પચાસ રૂપીયાનું ઇનામ છે. મેં એ કોયડો ઉકેલ્યો છે. જો આજે છપાઇ જાય તો મને એ ઇનામ મળી જાય. છાપાંની કચેરીમાં બહુધા પોલીસનાં માણસો આવે જાય છે, એ ભય છે. નહિ તો હું જાતે જ જાત. પરંતુ તમે નથી જતા એટલે લાચારીથી મારે જવું પડશે. ઘણી મહેનતથી આ કોયડો ઉકેલ્યો છે. આખી રાત જાગતો રહ્યો છું. "

દેવીદીને ચિંતાતુર સ્વરે કહ્યું: “ તું ત્યાં જાય તે ઠીક નથી. ”

રમાનાથે હેરાન થઇને પૂછ્યું: “ તો પછી શું ટપાલમાં મોકલું ? ”

દેવીદીને એક ક્ષણ વિચાર કરીને કહ્યું: “ નહિ, ટપાલમાં શું મોકલે ! આખો કાગળ ક્યાંક આમતેમ થઇ જાય તો તારી મહેનત બરબાદ થઇ જાય. રજીસ્ટર્ડ કરાવે તો વળી પરમ દિવસે પહોંચશે; કારણ કાલે રવિવાર છે. કોઇ બીજાએ જવાબ મોકલી દીધો તો ઇનામ તે મારી જશે. એમ પણ બની શકે કે છાપાવાળો બેઇમાની કરી બેસે, અને તારો જવાબ પોતાને નામે છાપીને રૂપીયા હજમ કરી લે. ”

રમાનાથે સંદેહમાં પડીને કહ્યું: “ હું જ જઇ આવીશ. ”

“ તને હું નહિ જવા દઉં. ક્યાંક ફસાઇ બેસે તો ? ”

“ એક દિવસ ફસાવાનું તો છે જ. ક્યાં સુધી છૂપો રહીશ ? ”

"પણ મરતાં પહેલાં શા માટે રડવું કૂટવું ? જ્યારે ફેસાઇશ ત્યારે જોયું જશે. લાવ હું જાઉં છું. બુદ્ધી આગળ કાંઇ બહાનું કાઢીશ. અત્યારે મેળાપ પણ થશે. કચેરીમાં જ રહે છે. પછી ફરવા ચાલી જશે તો દશ વાગ્યા પહેલાં પાછો નહિ આવે !"

રમાનાથે ડરતાં ડરતાં કહ્યું: "તો દશ વાગ્યા બાદ જજો; ઉતાવળ શી છે ?"

દેવીદીને ઉભા રહીને પૂછ્યું: "એટલામાં કાંઇ બીજું કામ આવી પડશે તો આ આજે રહી જશે. એક કલાકમાં તો પાછો આવી રહું છું. હજી બુદ્ધીને આવતાં વાર લાગશે."

એટલું કહીને દેવીદીને પોતાની કાળી કામળી ઓઢી લીધી; રમાનાથ પાસેથી પત્ર લઇને તે ચાલી નીકળ્યો.

જગ્ગી શાકભાજી અને ફળ લેવા બજારમાં ગઇ હતી. અર્ધા કલાકમાં માથા ઉપર એક મોટી ટોપલી ઉંચકીને તથા એક મોટો ટોપલો મજુરના માથા પર ઉંચકાવીને તે આવી. તે પરસેવાથી તરબોળ થઇ ગઈ હતી. તે આવતાં

જ બોલીઃ " ક્યાં ગયા ? જરા બોજો નહિ ઉતારો ? ગર્દન તૂટી ગઇ. "

રમાનાથે આગળ આવી ટોપલી ઉતરાવી. ટોપલી એટલી ભારી હતી કે સંભાળતાં છતાં સંભાળાતી ન હતી.

જગ્ગીએ પૂછ્યું: " એ ક્યાં ગયા છે ?"

રમાનાથે બહાનું કાઢ્યું: " મને તો કાંઇ ખબર નથી, આ તરફ ક્યાંક ગયા હશે."

બુઢ્ઢીએ મજુરના માથા પરથી ટોપલો ઉતરાવ્યો અને જમીન પર બેસીને એક તૂટેલા પંખાથી પવન નાખતાં બોલી: " ચરસની ચોટ લાગી હશે, બીજું શું ? હું મરી મરીને કમાઉં અને એ બેઠા બેઠા મોજ ઉડાવે અને ચરસ પીએ. "

રમાનાથ જાણતો હતો કે દેવીદીન ચરસ પીએ છે, પરંતુ બુઢ્ઢીને શાંત કરવા માટે તે બોલ્યોઃ " શું ચરસ પીએ છે ? મેં તો જોયું નથી. "

બુઢ્ઢીએ પીઠની સાડી હઠાવીને પંખાથી પવન નાખતાં કહ્યું: " એનાથી કયો નશો છુટયો છે ? ચરસ એ પીએ; ગાંજો એ પીએ;

શરાબ પણ એને જોઈએ; ભાંગ પણ જોઈએ; હા; હજી સુધો અફીણુ નથી ખાધું. યા રામ જાણે, ખાતા હોય તો; હું કયાં બધે દેખતી રહું છું ! ખાતા હોય તો કોણુ જાણે. મને તો એ વિચાર આવે છે કે કોણુ જાણે આગળ શું થશે ? હાથમાં ચાર પૈસા હશે તો પારકા પણ આપણા થઈ જશે. પરંતુ એ ભલા આદમીને તો એક રતિભર પણ ચિન્તા થતી નથી. કદિ તીરથ છે, કદિ કાંઈ તો કદિ કાંઈ; મારા તો (નાક પર આંગળી રાખીને) નાકમાં દમ આવી ગયો. ભગવાન ઉઠાવી લે તો આ કુસંગત છૂટી જાય. ત્યારે યાદ કરશે લાલા ! ત્યારે કમાઈ કમાઈને મોજમજાહ ઉડાવવા દેનારી જગ્ગી ક્યાં મળશે ? ત્યારે જો લોહીનાં આંસુ ન પાડે તો મને કહેજો. (મજુરને) કેટલા પૈસા થયા તારા ? ”

મજુરે બીડી સળગાવતાં કહ્યું: “ બોજો જોઈ લો, માજી., ગર્દન તૂટી ગઈ. ”

જગ્ગીએ નિર્દય ભાવથી કહ્યું: “ હા, હા, ગર્દન તૂટી ગઈ ! ઘણી સુકુમાર છે ને ! આ લે, કાલ પાછો આવી રહેજે. ”

મજુરે કહ્યું: " આ તો બહુ ઓછા છે; મારૂં પેટ પણ નહિ ભરાય." જગ્ગીએ બે પૈસા અને ઉપરથી થોડુંક આદુ આપીને તેને વિદાય કર્યો અને તે દુકાન સજાવવા લાગી. એટલામાં તેને હિસાબની યાદ આવી ગઇ. તેથી રમાનાથને કહ્યું: " ભાઇ, જરા આજનો ખરચો તો ટાંકી લે; બજારમાં તો જાણે આગ લાગી ગઇ છે. "

બુઢ્ઢી છાબડીઓમાં ચીજો ગોઠવતી જતી હતી, અને હિસાબ પણ લખાવતી જતી હતી. આદુ, ટમાટા, કેળાં, પાલક, સંતરાં ગોભી, બધી ચીજોનાં તોલ અને ભાવ તેને યાદ હતાં. રમાનાથ પાસે બે વાર એ વંચાવીને સાંભળ્યું, ત્યારે તેને સંતોષ થયો. આ બધાં કામોથી પરવારીને તે પોતાની ચલમ ભરી, બેસીને પીવા લાગી; પરંતુ તેના અન્દાજથી માલુમ પડતું હતું કે તમાકુનો રસ લેવા માટે તે પીતી હતી નહિ, પરંતુ દિલને જલાવવા માટે પી રહી હતી. એક ક્ષણ બાદ તે બોલી, " બીજી સ્ત્રી હોત તો એમની સાથે એક ઘડીભર પણ નીભાયું ન હોત. પ્રહર જેટલી રાત હોય ત્યારથી ચક્કીમાં

જોડાઇ જાઉં છું તે રાત્રે દશ વાગ્યા સુધી દુકાન પર બેસી રહું છું. ખાતાં પીતાં બાર વાગે છે, ત્યારે ચાર પૈસા દેખાય છે; અને હું જે કમાઉં છું તે એ નશામાં બરબાદ કરી નાખે છે. સાત ઓરડામાં સંતાડી રાખું છું, પરંતુ એમની નજર પહોંચી જાય છે; અને કાઢી લે છે. કદિ એકાદ ચીજ કે વસ્ત્ર બનાવરાવી લઉં છું તો તેની આંખોમાં ખટકવા લાગે છે. ટાણાં મારી મારીને વીંધી નાખે છે. ભગવાને છોકરાઓનું સુખ ભોગવવા દેવાનું નહિ ધાર્યું હોય, તો શું કરૂં ? છાતી ફાડીને મરી જાઉં ? માગવાથી તો મોત પણ મળતું નથી. જો સુખ ભોગવવાનું જ લખ્યું હોત તો જુવાન બેટા શું ચાલી જાત ? અને આના હાથમાં મારી આ હાલત હોત ? એણે જ સ્વદેશીના ઝઘડામાં પડીને મારા બેટાઓનો જાન લીધો. આ ઓરડામાં આવ ભાઇ ! તને મગદળની જોડી બતાવું. બન્ને એ જોડી પાંચ પાંચસો વાર ફેરવતા હતા. ”

અંધારા ઓરડામાં જઇને રમાનાથે મગદળની જોડી જોઇ. એના પર વાર્નિસ હતું,

સારૂ, સુંદર: જાણે અત્યારેજ કોઇએ ફેરવીને મૂક્યાં ન હોય !

બુઢ્ઢીએ સગર્વ નેત્રોથી જોઇને કહ્યું: " લોકો કહે છે કે આ જોડી મોટા બ્રાહ્મણને આપી દો, તને જોઇને દુઃખ થશે. મેં કહ્યું, આ જોડી મારા બેટાઓની જુગલ જોડી છે. એજ મારા બન્ને બેટા છે. "

બુઢ્ઢી પ્રતિ આજે રમાનાથને અસીમ શ્રદ્ધા જાગૃત થઇ. કેટલું પવિત્ર ધૈર્ય છે ! લાકડાંના બે કકડાઓને જીવન પ્રદાન કરી દીધું એ કેટલી વિશાળ વત્સલતા ! રમાનાથે જગ્ગીને માયા અને લોભમાં ડૂબેલી, પૈસા પર જાન દેવાવાળી, કોમળ ભાવોથી સર્વથા વિહીન માની હતી. આજે તેને માલમ પડયું કે તેનું હૃદય કેટલું કોમળ, કેટલું સ્નેહમય, કેટલું મનસ્વી છે ! બુઢ્ઢીએ તેના મુખ તરફ જોયું, તો કોણ જાણે કેમ, તેનું માતૃહૃદય તેને ગળે લગાવવા માટે અધિર થઇ ઉઠયું. બન્નેનાં હૃદય પ્રેમના સૂત્રમાં બંધાઇ ગયાં. એક બાજુ પુત્રસ્નેહ હતો, બીજી બાજુ માતૃભક્તિ. જે માલિન્યે અત્યાર સુધી બન્નેને

ગુપ્ત ભાવથી જુદાં કર્યાં હતાં, તે આજે દૂર થઇ ગયું.

બુઢ્ઢીએ કહ્યું: "હાથ મોં તો ધોઇ લીધાં છેને બેટા ! ઘણાં મીઠાં સંતરા લાવી છું. એક લઇને ચાખ તો !"

રમાનાથે સંતરૂં ખાતાં ખાતાં કહ્યું: "આજથી હું તમને મા કહીશ."

બુઢ્ઢીનાં શુષ્ક, જ્યોતિહીન, ઠંડા અને કૃપણ નેત્રોમાંથી મોતી જેવાં બે બિન્દુ ટપકી પડયાં.

એટલામાં દેવીદીન ધીમાં પગલે આવીને ખડો થઇ ગયો. બુઢ્ઢીએ તડપી જઇને પૂછયું: "આ સવારમાં સરકારની સ્વારી કયાં ઉપડી હતી ?"

દેવીદીને સરળ ભાવે કહ્યું: "કયાંય નહિ; જરા એક કામે ગયો હતો."

"શું કામ હતું ? હું યે જરા જાણું તો ખરી. મારે સાંભળવા લાયક છે કે નહિ ?"

"પેટમાં દુઃખતું હતું એટલે વૈદજી પાસે ચૂરણ લેવા ગયો હતો."

" જુઠ્ઠા છો તમે. તમને ન ઓળખતા હોય તેને ઉડાવો. તમે ચરસની શોધમાં ગયા હતા."

" નહિ, તારા પગ પકડીને કહું છું. તું મને ખોટી ખોટી બદનામ કરે છે."

" તો પછી ક્યાં ગયા હતા તમે ?"

" કહું તો ખરૂં. રાતે જરા બે કોળીયા વધારે ખવાયું હતું. તેથી પેટ ફૂલી ગયું, અને મીઠા મીઠા......"

" જુઠું છે, તદ્દન જુઠું; તમે ગમે તેટલું જુઠું બોલો, તમારૂં મુખ સ્પષ્ટ કહી આપે છે કે એ બહાનું છે. ચરસ ગાંજાની શોધમાંજ તમે ગયા હતા. હું બીજું કાંઇ નહિ માનું. તમને આ બુઢ્ઢાપામાં નશો કરવાનું સૂઝે છે; અને અહીં મારૂં તો મરણ થઇ રહ્યું છે. સવારના ગયા તે છેક નવ વાગ્યે પાછા આવો છો. જાણે અહીં કોઇ એની લોંડી છે."

દેવીદીને એક ઝાડુ લઇ દુકાનમાં ઝાડુ વાળવા માંડ્યું; પરંતુ બુઢ્ઢીએ તેના હાથમાંથી ઝાડુ છીનવી લઇ પૂછ્યું: " તમે અત્યાર

સુધી હતા ક્યાં ? જ્યાંસુધી એ નહિ જણાવો ત્યાંસુધી અંદર ઘુસવા નહિ દઉં."

દેવીદીને માથું ઠોકીને કહ્યું: "શું કરશે પૂછીને ? એક છાપાંની કચેરીમાં ગયો હતો. ઇચ્છામાં આવે તે કરી લે."

બુઢ્ઢીએ માથું ઠોકીને કહ્યું: "તમે ફરી એ લત પકડી ? તમે કાન ન પકડયો હતો કે હવે કદિ છાપાં સામે ન જોઉં. બોલો, આજ સુખ હતું કે કોઇ બીજું ?"

"તું વાત સમજતી નથી, અને નકામી જ ચીડાયા કરે છે."

"બહુ સમજું છું. છાપાંવાળાંઓ તોફાન મચાવે છે, અને ગરીબોને જેલ લઇ જાય છે. આજે વીસ વર્ષથી જોઇ રહી છું. ત્યાં જે આવે જાય છે, તેને પકડી લેવામાં આવે છે. તપાસ તો પછી આગળ ઉપર થયા કરે છે. શું બુઢ્ઢાપામાં જેલની રોટલી તોડશો ?"

દેવીદીને એક પત્ર કાઢીને રમાનાથને આપ્યો અને કહ્યું: "આ રૂપીઆ છે, ભાઇ !

આણી લે: જો, આ રૂપીયા વસુલ કરવા ગયો હતો. જીવ ન માનતો હોય તો અર્ધા લઇ લે."

બુઢ્ઢીએ આંખો ફાડીને કહ્યું: " ઠીક તો તમે તમારી સાથે આ બિચારાને પણ ડૂબાવવા ચાહો છો. તમારા રૂપીયામાં આગ લગાડીશ. તું રૂપીયા ન લેતો ભાઇ ! જાન પરથી હાથ ધોઇ નાખીશ. હવે સીધા સાદા આદમી નહિ મળે એટલે બધા લાલચ દેખાડીને લોકોને ફસાવે છે. બજારમાં ચોકી કરાવશે, અદાલતમાં સાક્ષી અપાવશે. ફેંકી દે એના રૂપીયા. જેટલા જોઇએ તેટલા મારી પાસેથી લઇ જા. "

જ્યારે રમાનાથે બધો વૃત્તાન્ત કહ્યો ત્યારે બુઢ્ઢીનું ચિત્ત શાંત થયું. ચઢી ગએલા ભાવ ઢીલા પડયા. કઠોર મુદ્રા નમ્ર બની ગઇ. મેઘપટને હઠાવીને નીલ આકાશ હસી પડયું. તે વિનોદ કરતાં બોલી: " એમાંથી મારે માટે શું લાવશે ? બેટા ! "

રમાનાથે પત્ર તેની સામે ધરીને કહ્યું: " તમારા જ બધા છે ને, મા ! હું રૂપીયા લઇને શું કરીશ ! "

" ઘરે કેમ નથી મોકલી દેતો ? આટલા દિવસ આવ્યાને થયા, કંઇ મોકલ્યું નથી."

" મારૂં ઘર આ જ છે મા ! બીજું કોઇ ઘર નથી."

ઝુન્નીનું વંચિત હૃદય ગદ્દગદી ઉઠયું. આ માતૃભકિતને માટે કેટલા દિવસથી તેનો આત્મા તલપી રહ્યો હતો. આ કૃપણુ હૃદયમાં જેટલો પ્રેમ સંચિત થઇ રહ્યો હતો, તે સર્વ માતાનાં સ્તનમાં એકત્ર થતા દૂધની જેમ બહાર નીકળવાને માટે આતુર થઇ ગયો.

તેણે નોટો ગણીને કહ્યું: " પચાસ છે બેટા ! પચાસ મારી પાસેથી બીજા લઇ લે. ચાનું તપેલું રાખેલું છે. ચાની દુકાન ખોલી દે. અહીં એક તરફ ચાર પાંચ બેઠક અને એક મેજ મૂકી દેવાનું. સાંજ સવાર બે બે કલાક બેસીશ તો ગુજારા જેટલું મળી જશે. અમારા ઘરાક આવે છે, તેમાંથી કેટલાયે ચા પી લેશે."

દેવીદીન બોલ્યો: " ત્યારે ચરસના પૈસા હું એ દુકાનેથી લીધા કરીશ."

ઝુન્નીએ વિહસિત અને પુલકિત નેત્રોથી

જોઇને કહ્યું: " કોડી કોડીનો હિસાબ લઇશ. ગેરસમજમાં ન રહેશો. "

રમાનાથ પોતાના ઓરડામાં ગયો ત્યારે તેનું મન ઘણું પ્રસન્ન હતું. આજે તેને એવો આનંદ મળ્યો હતો કે જે તેને ઘરે પણ કદિ મળ્યો નહતો. ઘરે જે સ્નેહ મળતો હતો તે તેને મળવો જ જોઇતો હતો. અહીં જે સ્નેહ મળ્યો તે જાણે આકાશમાંથી ટપકયો હતો.

તેણે સ્નાન કર્યું, કપાળે તિલક લગાવ્યું, અને પૂજાનો સામાન તૈયાર કરવા બેઠો; એટલે બુઢ્ઢી આવીને બોલી: " બેટા, તને રસોઇ બનાવવામાં ઘણી તકલીફ પડે છે. મેં એક બ્રાહ્મણી સાથે નકકી કરી રાખ્યું છે; બીચારી ગરીબ છે. તારૂં ભોજન બનાવી આપ્યા કરશે. તેના હાથનું તો તું ખાશેને ? ધરમ કરમથી રહે છે બેટા ! ગમે એવી વાત નથી કાંઇ ! મારી પાસે પૈસા ઉધાર લઇ જાય છે. એથી રાજી થઇ ગઇ છે. "

એ વૃદ્ધ આંખોમાંથી પ્રગાઢ, અખંડ માતૃત્વ ઝલકી રહ્યું હતું. કેટલું વિશુદ્ધ ! કેટલું પવિત્ર ! ઉંચ-નીચ અને જાતિ મર્યા-

દાનો વિચાર આપોઆપ મટી ગયો. તે બોલ્યોઃ "જ્યારે તું મારી માતા થઇ છે, ત્યારે આભડછેડનો વિચાર કેવો? હું તારા હાથનું જ ખાઇશ."

બુઢ્ઢી દાંતોમાં જીભ દબાવી બોલીઃ "અરે નહિ, બેટા! હું તારો ધરમ નહિ લઉં. કયાં તું બ્રાહ્મણ અને કયાં અમે ખટિક! એવું કયાંય બન્યું છે!"

"હું તો તમારી જ રસોઇ જમીશ. જો મા–બાપ ખટિક છે તો પુત્ર પણ ખટિક છે. જેનો આત્મા મોટો હોય તે જ બ્રાહ્મણ છે."

"અને જો તારાં ઘરવાળાં સાંભળશે તો શું કહેશે?"

"મને કોઇના કહેવા સાંભળવાની ચિન્તા નથી, મા! માણસ પાપથી નીચ થાય છે; ખાવા પીવાથી નીચ નથી થતો. પ્રેમથી જે ભોજન મળે છે, તે પવિત્ર હોય છે. તે તો દેવતા પણ ખાય છે."

બુઢ્ઢીનાં હૃદયમાં જાતિગૌરવનો ભાવ ઉદય પામ્યો. તે બોલીઃ "બેટા! ખટિક

કોઇ નીચ જાત નથી. અમે લોક બ્રાહ્મણના હાથનું પણ ખાતા નથી. શુદ્રોના હાથનું પાણી પણ પીતા નથી. માંસ–મચ્છીને હાથ પણ લગાડતા નથી. કોઇ કોઇ શરાબ પીએ છે, પણ લપાઇ–છૂપાઇને. એણે તો કોઇને નથી છોડયા, બેટા ! મોટા મોટા તિલકધારીઓ ગટાગટ પીએ છે. પરંતુ મારી રોટલી તને સારી લાગશે ?"

રમાનાથ હસીને બોલ્યો: " પ્રેમની રોટલીમાં અમૃત રહે છે, મા ! પછી તે ચાહે તો ઘઉંની હોય કે બાજરીની હોય."

બુઢ્ઢી ત્યાંથી ગઇ; ત્યારે જાણે તેના પાલવમાં આનંદનો નીધિ ભર્યો હતો.

૨

જ્યારથી રમાનાથ ચાલી ગયો હતો ત્યારથી રતનને જાલપા માટે ઘણી ચિન્તા થયાં કરતી હતી. કોઇપણ બહાને તે જાલપાને મદદ કરતી રહેવા ઇચ્છતી હતી. એની સાથે તે એ પણ ચાહતી હતી કે જાલપા કોઇ રીતે એ જાણી ન જાય. જો થોડાક રૂપીયા ખર્ચ

કરીને પણ રમાનાથનો પત્તો લાગી શકતો હોય તો તે સહર્ષ એમ કરી દેત. જાલપાની એ રડતી આંખો જોઇને તેનું હૃદય કંપી ઉઠયું હતું. તે જાલપાને પ્રસન્નમુખ જોવા ચાહતી હતી. પોતાનાં અંધારાં, દુઃખી ઘરથી કંટાળી તે જાલપાને ઘરે ગયા કરતી હતી. ત્યાં ઘડીભર હસતાં બોલતાં તેનું ચિત્ત પ્રસન્ન થઇ જતું હતું. હવે તો ત્યાં પણ ઉદાસીનતા છવાઇ ગઇ. ત્યાં આવતાં તેને એવો અનુભવ થયો હતો કે હું પણ સંસારમાં છું: જે સંસારમાં જીવન છે, લાલસા છે, પ્રેમ છે, વિનોદ છે. તેનું પોતાનું જીવન તો વ્રતની વેદી પર અર્પિત થઇ ગયું હતું. તે તન–મનથી એ વ્રતનું પાલન કરતી હતી; પરંતુ શિવલિંગ ઉપર રાખવામાં આવેલા ઘટ ઉપર શું સરિતામાં હોય એવો પ્રવાહ હોય છે ? કે તરંગ છે ? કે નાદ છે ? મસ્તકને શીતલ કરે છે એજ તેનું કામ છે. પરંતુ શું તેનામાં સરિતાનો પ્રવાહ, તરંગ અને નાદનો લોપ થઇ ગયો છે ?

રતનને શહેરનાં પ્રતિષ્ઠિત અને સમ્પન્ન ઘરો સાથે પરિચય હતો, એમાં તો કાંઈ

સંદેહ નથી. પરંતુ જ્યાં પ્રતિષ્ઠા હતી ત્યાં ઘમંડ હતો, દેખાવ હતો, ઈર્ષ્યા હતી, નિન્દા હતી. કલબના સંસર્ગથી પણ તેને અરૂચિ થઈ ગઈ હતી. ત્યાં વિનોદ અવશ્ય હતો, ક્રીડા અવશ્ય હતી; પરંતુ પુરૂષોનાં આકુળ નેત્રો પણ હતાં, વિકલ હૃદય પણ હતું અને ઉન્મત્ત શબ્દ પણ હતા. જાલપાને ઘરે કદાચ એ ભોગવિલાસ નહતાં, એ દોલત નહતી, તો એ દેખાવ પણ નહતો, એ ઈર્ષ્યા પણ નહતી. રમાનાથ યુવાન હતો, રૂપવાન હતો; ચાહે રસિક પણ હોય. પરંતુ રતનને તેના ઉપર સંદેહ કરવા જેવો કોઇ પ્રસંગ હજી સુધી મળ્યો નહતો. અને જાલપા જેવી સુંદરી હોવાથી એમ થવાનો સંભવ પણ નહતો. જીવનનાં બજારમાં બીજા બધાય દુકાનદારોની કુટિલતા અને જટિલાઇથી કંટાળીને તેણે આ નાની સરખી દુકાનનો આશ્રય લીધો હતો; પરંતુ એ દુકાન પણ તૂટી ગઈ, હવે તે જીવનની સામગ્રીઓ ક્યાંથી મેળવશે?

એક દિવસ તે ગ્રામોફોન લાવી, અને આખો દિવસ વગાડતી રહી. બીજે દિવસે તાજા મેવાની એક ટોપલી લાવી, મૂકી ગઇ.

જ્યારે આવતી ત્યારે કાંઇ ને કાંઇ સોગાત લઇ આવતી. અત્યાર સુધી તે વાગેશ્વરીને ઘણું ઓછું મળતી હતી; પરંતુ હવે તો તે ઘણું ખરૂં તેની પાસે બેસતી અને અહીં તહીંની વાતો કરતી. કોઇ કોઇ વાર તેનાં માથામાં તેલ નાખતી અને વાળ ગૂંથતી. ગોપી અને વિશ્વમ્ભર સાથે પણ હવે તેને સ્નેહ બંધાઇ ગયો હતો. કદિ કદિ તે બંનેને મોટરમાં ફરવા લઇ જતી. નિશાળેથી આવતાંજ બંને તેના બંગલા પર પહોંચી જતા અને કેટલાયે બાલકો સાથે ખેલતા. તેમનાં એ કકલાણથી તેમજ ઝઘડાથી રતનને હાર્દિક આનંદ થતો હતો. વકીલ સાહેબને પણ હવે રમાનાથના ઘરવાળાઓ સાથે આત્મીયતા થઇ ગઇ હતી. તે વખતોવખત પૂછતા રહેતા: “ રમાનાથ બાબૂનો કાંઇ પત્ર આવ્યો ? કાંઇ પત્તો લાગ્યો ? એ લોકોને કાંઇ તકલીફ તો પડતી નથી ને ? ”

એક દિવસ રતન આવી તો તેનો ચહેરો ઉતરી ગયો હતો; આંખો ભરાઈ ગઇ હતી.

જાલપાએ પૂછયું: “ આજે તબીયત બરાબર નથી કે શું ? ”

રતને કુંઠિત સ્વરે કહ્યું: " તબીયત તો ઠીક છે, પરંતુ રાતભર જાગવું પડયું. રાત્રે તેમને ઘણી પીડા થઇ હતી. શરદીમાં તેમનો દમ ઉભરાઇ આવે છે. બિચારા શરદીમાં હમેશાં એમલશન અને સનટોજન કોણ જાણે કેવા કેવા રસ ખાયા કરે છે; પરંતુ આ રોગ ગળું છોડતો નથી. કલકત્તામાં એક જાણીતા વૈદ્ય છે. હવે તેની પાસેથી ઇલાજ કરવાનો ઇરાદો છે. કાલે જશે. મને લઇ જવા નથી ચાહતા. કહે છે કે ઘણું કષ્ટ પડશે પરંતુ મારો જીવ માનતો નથી. કોઇ બોલવાવાળું તો પાસે જોઇએ. ત્યાં બે વાર જઇ આવી છું; અને જયારે જયારે ગઇ છું ત્યારે ત્યારે બીમાર થઇ ગઇ છું. મને જરાય સારૂં લાગતું નથી; પરંતુ હું મારો આરામ શોધું કે એમની બીમારીને જોઉં ? બહેન, કદિ કદિ એવો કંટાળો આવી જાય છે કે થોડું સરખું અફીણ ખાઇને સૂઇ રહું. વિધાતાથી આટલું પણ જોયું જતું નથી. જો કોઇ મારૂં સર્વસ્વ લઇને પણ એમને સારા કરી દે, અને આ બીમારીની જડ તૂટી જાય તો હું ખુશીથી સર્વસ્વ આપી દઉં."

જાલપાએ સશંક થઇને કહ્યું: “ અહીં કોઇ વૈદ્યને નહિ બોલાવ્યા ? ”

“ અહીંના વૈદ્યોને જોઈ ચૂકી છું, બહેન ! વૈદ્ય-ડાક્તર સૌને જોઇ ચૂકી ! ”

“ તો કયારે આવીશ ? ”

“ કાંઇ કહેવાય નહિ. એમની બીમારી પર બધો આધાર છે. એક અઠવાડિયામાં પણ આવી જાઉં; કદાચ મહિનો બે મહિના પણ થઇ જાય. કેમ કહેવાય ? પરંતુ જ્યાં સુધી બીમારીની જડ તૂટી ન જાય, ત્યાં સુધી નહિ આવું. ”

વિધિ અન્તરિક્ષમાં બેસીને હસી રહી હતી ! જાલપા મનમાં હસી: જે બીમારીની જડ યુવાનીમાં ન તૂટી તે બુઢ્ઢાપામાં શું તૂટશે ? પરંતુ એ ઇચ્છા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ન રાખવી અસંભવિત હતી. તે બોલી, “ ઇશ્વર કરશે તો ત્યાં જલદી સારા થઇને પાછા આવશે, બહેન ! ”

“ તું પણ આવે તો ઘણો આનન્દ પડે. ”

જાલપાએ કરુણ ભાવથી કહ્યું: “ ક્યાં આવું બહેન ! ક્યાં જાઉં ? અહીં રોજ

એવી આશા રહે છે કે કાંઇ ખબર મળશે. ત્યાં તો મારો જીવ ઉલટો ગભરાયા કરશે. ”

“ મારૂં મન તો કહ્યા કરે છે કે બાબુજી કલકત્તામાં છે. ”

“ તો જરા અહીં તહીં શોધજે અને ક્યાંક પત્તો લાગી જાય તો તરત મને ખબર કરજે. ”

“ એ કાંઇ તારે કહેવાની જરૂર નથી, જાલપા ! ”

“ એ તો મને ખબર છે. કાગળો તો બરાબર લખતી રહેજે. ”

“ હા જરૂર, રોજ નહિ તો એકઆંતરે જરૂર લખ્યા કરીશ. પરંતુ તું પણ જવાબ આપજે.”

જાલપા પાન બનાવવા લાગી. રતન તેના મુખ તરફ અપેક્ષાના ભાવથી તાકતી રહીઃ કેમ જાણે કાંઈ કહેવા ઇચ્છતી હોય, પરંતુ સંકોચવશ કાંઇ કહી શકતી ન હોય ! જાલપાએ પાન આપતી વખતે તેના મનનો ભાવ કળી જઇ કહ્યું: “ શું છે બહેન ! શું કહી રહી છે ? ”

રતનઃ "કાંઇ નહિ; મારી પાસે થોડાક રૂપીયા છે; તે તું રાખી મૂક. મારી પાસે રહેશે, તો ખર્ચાઇ જશે."

જાલપાએ હસીને કહ્યુંઃ "અને કદાચ મારાથી ખર્ચાઈ જાય તો ?"

રતને પ્રફુલ્લ મનથી કહ્યુંઃ "તારા જ તો છે બહેન ! કોઇ પારકાના તો નથી ને ?"

જાલપા વિચારમાં ડૂબી ગઇ અને જમીન પર તાકી રહી. કાંઇ જવાબ ન આપ્યો. એટલે રતન અન્દાજથી બોલીઃ "તેં કાંઇ જવાબ નહિ આપ્યો, બહેન ! તું મારાથી આટલી ખંચકાયલી કેમ રહે છે, તે મારી સમજમાં નથી આવતું બહેન ! હું ઇચ્છું છું કે તારામાં ને મારામાં કાંઇ અંતર ન રહે. પરંતુ તું મારાથી દૂર ભાગે છે. અને માનીલો કે તારાથી મારા પચાસ સો રૂપીયા ખર્ચાઇ ગયા તો શું થયું ? બહેનોમાં તો એવો પાઇ પાઇનો હિસાબ નથી થતો."

જાલપાએ ગંભીર થઇને કહ્યુંઃ "કાંઇ કહું ? ખોટું તો નહિ લાગે ?"

" ખોટું લગાડવા જેવી વાત હશે, તો જરૂર ખોટું લગાડીશ."

" હું તારું દિલ દુઃખવવા માટે નથી કહેતી. સંભવ છે કે તને ખોટું લાગે. તું જ તારા મનમાં વિચાર કર. તારાં આ બહેન-પણામાં દયાનો ભાવ મળેલો છે કે નહિ ? તું મારી ગરીબી પર દયા ખાઇને......"

રતને તરત બન્ને હાથોથી તેનું મુખ બંધ કરી દીધું અને તે બોલી: " બસ, હવે રહેવા દે. તું ગમે તે વિચાર કર; પરંતુ આ ભાવ કદિ મારા મનમાં નહતો અને હોઇ શકે પણ નહિ. હું તો એમ જાણું છું કે મને ભૂખ લાગી હોય તો હું નિઃસંકોચ થઇને તને કહું કે બહેન! મને કાંઇ ખાવાનું આપ; ભૂખી છું. "

જાલપાએ એવીજ નિર્મમતાથી કહ્યું: " આ વખતે તું એમ કહી શકે છે; તું જાણે છે કે કોઇ બીજા સમયે તું પૂરીઓ અને રોટલીઓનાં બદલામાં મેવો ખવાડી શકે છે. પરંતુ ઇશ્વર ન કરે ને કોઇ એવો સમય આવી જાય કે તારા ઘરમાં રોટલીનો ટુકડો પણ ન હોય, તો કદાચ તું આટલી નિઃસંકોચ ન થઇ શકે. "

રતને દઢતાથી કહ્યું: “ મને એ દશામાં પણ તારી પાસેથી માંગતાં સંકોચ નહિ થાય. મૈત્રી પરિસ્થિતિઓનો વિચાર કરતી નથી. અને જો એવો વિચાર થાય તો સમજી લેજે કે મૈત્રી નથી. આવી વાતો કરીને તું મારૂં દ્વાર બંધ કરી રહી છે. હું મનમાં સમજી હતી કે તારી સાથે જીવનના દિવસો વીતાવીશ: પરંતુ તું તો અત્યારથી જ ચેતવણી આપી રહી છે. અભાગીઓને પ્રેમની પણ ભિક્ષા મળતી નથી ! ”

આટલું કહેતાં કહેતાં રતનની આંખો સજલ થઇ ગઇ. જાલપા પોતાને દુઃખિની સમજતી હતી અને દુઃખીજનોને વાસના રહિત સત્ય કહેવાની સ્વાધીનતા હોય છે. પરંતુ રતનની મનોવ્યથા તેની વ્યથા કરતાં વધુ વિદારક હતી. જાલપાને પતિ પાછા ફરવાની હજીય આશા હતી. તે યુવાન છે. તેના આવતાંની સાથે જ જાલપાના આ બુરા દિનો ભૂલાઇ જશે. તેની આશાઓનો સૂર્ય ફરી ઉદય પામશે. તેની ઇચ્છાઓ ફરી ફાલશે. પોતાની બધીયે આશાઓ અને આકાંક્ષાઓ સાથે ભવિષ્ય-વિશાળ-ઉજ્જવળ, રમણીય,-તેની સામે ખડું હતું. રતનનું ભવિષ્ય શું હતું ? કાંઇ નહિ, શૂન્ય અંધકાર !

જાલપા આંખો લૂંછીને ઉભી થઇ બોલી: " પત્રોના જવાબ આપતી રહેજે; રૂપીયા આપતી જા. "

રતને પર્સમાંથી નોટોની એક થોડ કાઢીને તેની સામે મૂકી; પરંતુ તેના મુખ ઉપર પ્રસન્નતા નહતી.

જાલપાએ સરળ ભાવથી કહ્યું: " કેમ ખોટું લાગ્યું ? "

રતને અપ્રસન્ન શબ્દોમાં કહ્યું: " ખોટું લગાડીને પણ હું તને શું કરીશ ? "

જાલપાએ તેનાં ગળામાં હાથ ભેરવી દીધા. પ્રેમથી તેનું હૃદય ગદ્ગદી ઉઠયું. રતન પ્રત્યે તેને આટલો પ્રેમ કદિ થયો ન હતો. આજ દિન સુધી તે રતનથી ખચકાતી હતી; તેની ઇર્ષ્યા કરતી હતી. આજે તેને રતનનું ખરેખરૂં સ્વરૂપ દેખાયું.

" એ ખરેખર અભાગિની છે, મારાથી યે વધારે !

એક ક્ષણ બાદ રતન આંખમાં આંસૂ અને હાસ્ય બન્ને એક સાથે ભરીને વિદાય થઇ ગઇ.

૩

કલકત્તામાં વકીલ સાહેબને માટે રહેવાની ગોઠવણ પહેલેથી કરી લેવામાં આવી હતી એટલે કાંઇ મુશ્કેલી નડી નહિ. રતને મહારાજ અને ટીમલ નોકરને સાથે લીધા હતા. બન્ને વકીલ સાહેબના જુના નોકર હતા અને ઘરના જેવાજ માણસો થઇ ગયા હતા. શહેરની બહાર એક બંગલો હતો. તેના ત્રણ ઓરડા મળી ગયા. એથી વધારે જગાની ત્યાં જરૂર પણ ન હતી. બાગમાં જાતજાતનાં ફૂલ ખીલી રહ્યાં હતાં. સ્થાન ઘણું જ સુન્દર લાગતું હતું. આજુબાજુમાં બીજા કેટલાયે બંગલા હતા. ત્યાં શહેરના લોકો હવા ખાવા જતા હતા અને હવા ખાઇને પાછા જતા હતા. પરંતુ રતનને તો એ જગા ફાડી ખાતી હતી. માંદા માણસોની સાથેનાં પણ માંદાં થઇ જાય છે. ઉદાસોને માટે સ્વર્ગ પણ ઉદાસ છે.

મુસાફરીને લીધે વકીલ સાહેબ વધુ શિથિલ થઇ ગયા હતા. આથી, બે ત્રણ દિવસ તો પ્રયાગમાં હતી તેના કરતાં પણ તેમની તબીયત વધુ ખરાબ થઇ ગઇ. પરંતુ દવા

શરૂ કર્યા બાદ બે ત્રણ દિવસે તબીયત કાંઇક સુધરવા લાગી સવારથી અડધી રાત સુધી તેમની પાસે ખુરશી નાખીને રતન પડી રહેતી. નહાવા ખાવાનું પણ તેને ભાન ન રહેતું. વકીલ સાહેબ તો ઇચ્છતા કે જો અહીંથી જરા હટી જાય તો દિલ ખોલીને દુઃખના નિસાસા નાખી લે. તેને નિશ્ચિંત કરવાની ખાતર તેઓ પોતાની દશા છૂપાવવાની ચેષ્ટા કરતા હતા. તે પૂછતીઃ "આજે કેમ છે ?" તો તે ફીકકું હસીને જવાબ આપતાઃ "આજે તો જીવ ઘણો હલકો લાગે છે." બિચારા આખી રાત આમતેમ પાસા બદલીને કાઢતા, પરંતુ "રાત્રે ઉંઘ આવી હતી ?" એમ રતન પૂછે તો કહેતાઃ "હા, ખૂબ ઉંઘ્યો." રતન દવા લઇ આવતી તો અરૂચિ હોવા છતાં તે ખાઇ લેતા. આથી રતન સમજતી કે હવે એમની તબીયત સુધરતી જાય છે. વૈદ્યરાજને પણ તે આ સમાચાર કહેતી; પોતાના ઉપચારની સફળતા પર તેઓ પણ આનંદ પામતા.

એક દિવસ વકીલ સાહેબે રતનને કહ્યું: "હું સાજો થઇ જાઉં પછી, તારી દવા મારે

કરવી ન પડે, એવો મને ભ્રમ થયા કરે છે. ”

રતન આનંદ પામીને બોલી: “ એનાથી બીજું રૂડું શું ? હું તો ઇશ્વરને વિનવું છું કે તમારી માંદગી મને આપી દે. ”

“ સાંજે જરા ફરવા જઇ આવ. જો માંદા પડવાની ઇચ્છા હોય તો હું સાજો થાઉં પછી પડજે. ”

“ કયાં જાઉં ? મારો જીવ તો અહીંથી કયાંય જવા નથી થતો. મને તો અહીંજ બધાં કરતાં સારૂં લાગે છે. ”

વકીલ સાહેબને એકાએક રમાનાથનો વિચાર આવી ગયો. તે બોલ્યા: “ જરા શહેરના પાર્કોમાં ફરીને તપાસ કર. કદાચ રમાનાથનો પત્તો લાગી જાય. ”

રતનને પોતાનું વચન યાદ આવ્યું. રમાનાથ મળી જવાની આનંદમય આશાએ એક ક્ષણ માટે તેને ચંચળ કરી દીધી. જો કયાંક પાર્કમાં બેઠેલો તે મળી આવે તો પૂછીશ: “ કહો બાબુજી ! હવે કયાં ભાગી જશો ? ” આ કલ્પનાથી તેનું મુખ ખીલી ઉઠયું. તે બોલી: “ જાલપાને મેં પત્તો લગાડવાનું

વચન આપ્યું હતું, પરંતુ અહીં આવીને ભૂલી ગઇ."

"તો આજેજ જઇ આવ. આજે જ શું, રોજ સાંજે કલાક કલાક જઇ આવ્યા કર." વકીલ સાહેબે સાગ્રહ કહ્યું.

"પરંતુ ચિંતા તો થયા કરશે." રતને ચિંતાતુર થઇને કહ્યું. એટલે વકીલ સાહેબે મંદ સ્મિત કરીને કહ્યું: "મારી ? હું તો સારો થતો જાઉં છું."

"ઠીક, જઇશ." રતને સંદિગ્ધ ભાવે કહ્યું.

કાલથી વકીલ સાહેબના આશ્વાસન પરત્વે રતનને કાંઈ સંદેહ થવા લાગ્યો હતો. તેમની ચેષ્ટાથી તેમનાં સારાં થવાનાં કોઇ લક્ષણ તેને જણાતાં ન હતાં. દિવસે દિવસે તેમનો ચહેરો કેમ પીળો પડતો જાય છે ? એમની આંખો કેમ વારંવાર બંધ થઇ જાય છે ? શરીર કેમ દિવસે દિવસે ગળાતું જાય છે ? મહારાજ અને નોકર આગળ તે આ શંકા કરી શકતી ન હતી. વૈદ્યરાજને પૂછતાં તેને સંકોચ થતો હતો. જો રમાનાથ ક્યાંક મળી જાય તો તેને પૂછે. કેટલા દિવસથી અહીંઆં છીએ. કોઇ બીજા દાક્તરને

બતાવું. આ વૈદ્યરાજથી તેને કાંઇક નિરાશા થતી જતી હતી.

રતન બહાર ગઇ એટલે વકીલ સાહેબે ટીમલને કહ્યું: "મને જરા બેસાડ તો ટીમલ! સૂતાં સૂતાં તો કમર પણ સીધી થઇ ગઇ! એક પ્યાલો ચા પણ પા. કેટલા દિવસથી ચાનું મોઢું પણ જોયું નથી. આ પથ્ય તો હવે મારો જાન લેવા બેઠું છે. દૂધ જોતાં તો તાવ ચઢે છે. પરંતુ એની ખાતર પી લઉં છું. મને તો આ વૈદ્યરાજની દવાથી કાંઇ ફાયદો જણાતો નથી. તને શું લાગે છે?"

વકીલ સાહેબને તકીયે અઢેલીને બેસાડી ટીમલે કહ્યું: "બાબુજી, જોઇ લો. હું તો પહેલેથીજ કહેવાનો હતો. હવે જોઇ લો. વહુજીની બીકનો માર્યો હું કહેતો નહતો."

વકીલ સાહેબે કેટલીક મીનીટ ચૂપ રહીને કહ્યું: "હું મોતથી ડરતો નથી, ટીમલ! જરાય નહિ. મને સ્વર્ગ કે નર્ક પર જરાય વિશ્વાસ નથી. જો સંસ્કાર અનુસાર માણસને જન્મ લેવો પડતો હોય તો મારો જન્મ સારાજ ઘરમાં થશે એની મને ખાત્રી છે.

છતાં, મરવાનું મન નથી થતું. મરી જઇશ તો શું થશે, એનો વિચાર આવ્યા કરે છે."

ટીમલે કહ્યું. "બાબુજી, જોયા કરો. તમે એવી કાંઈ વાત ન કરો. ભગવાનની ઇચ્છા હશે તો તમે સારા થઈ જશો. કોઇ બીજા દાકતરને બોલાવી લાવું? તમે લોકો તો અંગરેજી ભણેલા એટલે કાંઇ માનતા નથી. મને તો કાંઇ બીજી જ શંકા થઇ રહી છે. કદિ કદિ અમારૂં અભણોનું પણ સાંભળતા રહો. તમે માનો કે ન માનો, પણ હું એક ભુવાને લઇ આવીશ. બંગાળના ભુવા તો મશહૂર હોય છે."

વકીલ સાહેબે મુખ ફેરવી લીધું. ભૂત, પ્રેત, બાધા વગેરેની તેઓ હમેશાં મશ્કરી કરતા હતા. કેટલાયે ભુવાઓને તે મારી ચૂકયા હતા. એ પ્રવંચના છે, ઢોંગ છે એમ તે માનતા; પરંતુ, ટીમલના આ પ્રસ્તાવનો વિરોધ કરવા જેટલી પણ તેમની શક્તિ અત્યારે ન હતી. તેમણે માત્ર મુખ ફેરવી લીધું.

મહારાજ ચા લાવીને બોલ્યો: "સાહેબ ચા લાવ્યો છું."

ચાના પ્યાલા તરફ ક્ષુધિત નેત્રોથી જોઇને વકીલ સાહેબે કહ્યું: " લઇ જા એ, હું નહિ પીઉં; એને માલમ પડશે તો દુઃખી થશે. કેમ મહારાજ, અહીં આવ્યા પછી મારો ચહેરો કાંઇ સુધર્યો છે ? "

મહારાજે ટીમલ તરફ જોયું. બીજાનો મત જાણીનેજ તે હમેશાં પોતાનો મત આપતો. તેનામાં સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની શક્તિ ન હતી. જો ટીમલ કહે કે તમે સારા થઇ રહ્યા છો તો તે પણ તેનું સમર્થન કરશે. ટીમલ એનાથી વિરૂદ્ધ કહે તો તેણે પણ વિરૂદ્ધજ કહેવું જોઇએ. તેનો સંદેહ પામી જતાં ટીમલ બોલ્યો: " સુધર્યો કેમ નથી ? હા, જેટલો સુધરવો જોઇતો હતો તેટલો નથી સુધર્યો. "

" હા, કાંઇક સુધર્યો છે પણ જરા થોડો. " મહારાજે પણ સૂર પૂર્યો.

વકીલ સાહેબે કાંઇ જવાબ નહિ આપ્યો. બેચાર વાક્ય બોલતાંજ તેઓ શિથિલ થઇ જતા અને પાંચ દશ મીનીટ શાંત અચેત પડી રહેતા. કદાચ તેમને પોતાની યથાર્થ દશાનું ભાન થઈ ચૂક્યું હોય ! તેમના મુખ પર

બુદ્ધિ પર, મસ્તક પર મૃત્યુની છાયા પડવા લાગી હતી. જો કોઇ આશા હોત તો એટલીજ કે કદાચ મનની દુર્બળતાને અંગે તેમને પોતાની દશા આટલી હીન લાગતી હોય ! એમનો દમ હાલમાં પહેલા કરતાં વધારે જોરથી ઉપડયો હતો. કદિ કદિ તો ઉપરનો શ્વાસ ઉપર જ રહી જતો. જાણે હમણાં પ્રાણ નીકળી જશે એમ લાગતું. ભીષણ પ્રાણવેદના થવા લાગતી. કોણ જાણે કે આ અવરોધ એક ક્ષણ વધુ વધીને જીવનનો અંત લાવી ન દે !

સામેના બગીચામાં ચાંદની સફેદ ચાદર ઓઢીને જમીન પર આળોટી રહી હતી. ફૂલ માથું ઝુકાવીને આશા અને ભયથી વિકલ થઇને જાણે તેના વક્ષ પર હાથ રાખતાં હતાં અને તેના શીતલ દેહનો સ્પર્શ કરતાં હતાં. અને આંસુનાં બે બિન્દુ ટપકાવી પાછાં, તેવાજ રીતે જોવા લાગતાં હતાં.

એટલામાં વકીલ સાહેબે આંખો ખોલી, આંખોના બન્ને ખુણાઓમાં આંસુનાં બે બિંદુ ભરાઈ રહ્યાં હતાં.

તે ક્ષીણ સ્વરે બોલ્યાઃ “ ટીમલ ! સિન્ધૂ આવ્યો હતો ? ”

પછી એ પ્રશ્નથી પોતે લજ્જિત થઇ હસીને બોલ્યાઃ " જાણે સિન્ધૂ આવ્યો છે એમ મને લાગ્યું. "

પછી ઉંડો શ્વાસ લઇને ચૂપ થઇ ગયા અને આંખો પણ બંધ કરી લીધી.

સિન્ધૂ, જુવાન થઇને મરી ગયેલા, વકીલ સાહેબના બેટાનું નામ હતું. આ સમયે વકીલ સાહેબને તેનું બરાબર સ્મરણ થઇ રહ્યું હતું. કદિ તેનું બાલપણ નજર સામે આવી જતું, તો કદિ તેનું મરણ નજર આગળ દેખાતું. કેટલું સ્પષ્ટ, કેટલું સજીવ ચિત્ર હતું ! તેની સ્મૃતિ કદિયે આટલી મૂર્તિમાન, આટલી ચિત્રમય થઇ ન હતી.

થોડીક મીનીટ બાદ તેમણે ફરીથી આંખો ખોલી અને આમ તેમ ખોવાયલી ચીજ શોધતા હોય એવી આંખોથી જોયું. અત્યારે એમને લાગ્યું કે તેમની માતા આવીને પૂછી રહી છેઃ બેટા, તારા જીવને કેમ છે ? '

પછી તેમણે ટીમલને કહ્યુંઃ " અહીં આવ. કોઈ વકીલને બોલાવી લાવ. જલદી જા; નહિ, તે ફરીને આવતી હશે. "

એટલામાં મોટરનું હૉર્ન સંભળાયું,

અને એક પળમાં રતન આવી પહોંચી. વકીલને બોલાવવાની વાત ઉડી ગઇ.

વકીલ સાહેબે પ્રસન્ન મુખે પૂછ્યું: " ક્યાં ક્યાં જઇ આવી ? તેનો કોઇ પત્તો લાગ્યો ? "

રતને તેમના માથા પર હાથ મૂકતાં કહ્યું: " કેટલીએ જગાએ જોયું, પણ ક્યાંય દેખાયા નહિ. આટલાં મોટાં શહેરમાં સડકોનો પત્તો પણ જલદી મળતો નથી, તો તે ક્યાંથી મળે ? દવા ખાવાનો સમય થઇ ગયોને ? "

વકીલ સાહેબે દબાયલા અવાજે કહ્યું: " લાવ, ખાઇ લઉં. "

રતને દવા કાઢી અને તેમને ઉઠાડી પીવડાવી. આ સમયે તે કોણ જાણે કેમ પણ કાંઇક ભયભીત જેવી થઇ ગઇ હતી. એક અસ્પષ્ટ, અજ્ઞાત શંકા હૃદયને દબાવી રહી હતી.

એકાએક તેણે કહ્યું: " એ લોકોમાંથી કોઇને તાર કરી દઉં ? "

વકીલ સાહેબે પ્રશ્ન કરવા જેવી આંખોએ જોયું. પછીથી આપ મેળેજ તેનો આશય સમજી જઇ બોલ્યા: " નહિ, નહિ કોઇને બોલાવવાની જરૂર નથી. હું સારો થઇ રહ્યો છું. "

પછી એક ક્ષણ બાદ સાવધ થવાની ચેષ્ટા કરતાં બોલ્યા: " મારી ઇચ્છા છે કે હું મારૂં વીલ લખાવી દઉં. "

જાણે કે એક શીતલ, તીવ્ર બાણ પગમાંથી પેસીને રતનના માથામાંથી નીકળી ગયું. તેનાં દેહનાં બધાં બંધન ખુલી ગયાં; બધા અવયવ ઢીલા પડી ગયા, તેનાં મસ્તકમાંનાં બધાં પરમાણુ હવામાં ઉડી ગયાં. જાણે નીચેથી પૃથ્વી નીકળી ગઇ; ઉપરથી આકાશ નીકળી ગયું અને હવે તે નિરાધાર, નિસ્પન્દ, નિર્જીવ ઉભી છે. અવરોધાયલા, અશ્રુકંપિત સ્વરે તે બોલી: " ઘરેથી કોઇને બોલાવું ? અહીં કોની સલાહ લેશો ? અહીં આપણું પોતાનું તો કોઇ નથી. "

' પોતાના ' ને માટે આ સમયે રતન અધીરી થઈ ગઇ હતી. કોઇ પણ પોતાનું હોત કે જેના પર વિશ્વાસ રાખી શકાય, જેની સલાહ લઇ શકાય. ઘરનાં માણસો આવી જાય તો ગમે તેમ દોડધાસ કરીને કોઇ બીજા દાક્તરને બોલાવે. તે એકલી તે શું શું કરે ? આખરે ભાઇબંધો પણ કયારે કામ આવશે ? સંકટમાંજ પોતાનાં હોય તે

કામમાં આવે છે. છતાં એ તો કહે છે કે કોઇને ન બોલાવતી.

વીલની વાત તેને ફરી યાદ આવી ગઇ. એ વિચાર એમના મનમાં કેમ આવ્યો ? વૈદ્યરાજે તો કાંઇ કહ્યું નથીને ? શું થવા બેઠું છે, ભગવાન ! આ શબ્દ તેના બધાય સંસર્ગો સાથે તેનાં હૃદયને વિદીર્ણ કરવા લાગ્યા. દિલ ખોલીને રડવા માટે તેનું મન વિકલ થઇ ઉઠયું. તેને પોતાની માતા યાદ આવી ગઈ. તેનાં અંચલમાં મુખ છુપાવી રડવાની આકાંક્ષા તેનાં મનમાં ઉત્પન્ન થઇ. એ સ્નેહમય અંચલમાં રડીને તેના બાલઆત્માને કેટલો સંતોષ થતો હતો ! કેટલી જલદી તેની બધીયે મનોવ્યથા શાન્ત થઇ જતી હતી ! આહ ! હવે તો એ આધાર પણ રહ્યો નથી."

મહારાજે આવીને કહ્યું: "બાઇ, ભોજન તૈયાર છે. થાળી પીરસું ?" રતને તેની તરફ કઠોર નેત્રોથી જોયું. તે જવાબ મેળ- વવાની અપેક્ષા રાખ્યા વિના શાન્તિથી ચાલ્યો ગયો.

પરંતુ એકજ ક્ષણમાં રતનને મહારાજ

પર દયા આવી ગઇ. તે ભોજનનું પૂછવા આવ્યો તેમાં તેણે શું ખરાબ કર્યું ? ભોજન પણ કોઇ એવી ચીજ છે કે જેને કોઇ છોડી શકે ! રસોડામાં જઇને તેણે મહારાજને કહ્યું: " તમે લોક જમી લો; મહારાજ ! મને આજે ભૂખ લાગી નથી. "

" એ ફુલકાં તો ખાઇ લો, બાઇસાહેબ !" મહારાજે આગ્રહ કર્યો.

રતન સ્તંભી ગઇ. મહારાજના આ આગ્રહમાં એટલી સહૃદયતા, એટલી સમવેદના ભરી હતી કે રતનને એક પ્રકારની સાંત્વનાનો અનુભવ થયો. અહીં આપણું કોઇ નથી એમ વિચાર કરવામાં તેને પોતાની ભુલ થતી હોય એમ પ્રતીત થયું. અત્યાર સુધી મહારાજે રતનને કઠોર સ્વામિનીના રૂપમાં જ જોઇ હતી. એ જ સ્વામિની આજે જાણે તેની સામે ઉભી રહી સહાનુભૂતિની ભિક્ષા માગી રહી હતી. તેની બધીયે સદ્વૃત્તિઓ જાગી ઉઠી. તેનાં દુર્બળ મુખ ઉપર અનુરાગનું તેજ રતનની નજરે દેખાયું.

તેણે પૂછ્યું: " કેમ મહારાજ, બાબુજીને આ વૈદ્યરાજની દવાથી કાંઈ લાભ થઇ રહ્યો છે કે ? "

મહારાજે ડરતાં ડરતાં વકીલ સાહેબને જે શબ્દો કહ્યા હતા તેજ કહી નાખ્યા. " કાંઇક કાંઇક થઇ રહ્યો છે, પણ જેટલો થવો જોઇએ તેટલો નહિ. "

રતને અવિશ્વાસના ભાવથી જોઇ કહ્યું: " તું પણ મને ઉડાવી રહ્યો છે, મહારાજ ! "

મહારાજની આંખોમાં પાણી આવી ગયાં. તે બોલ્યો: " ઇશ્વર બધું સારું કરશે, બાઇજી ! ગભરાવાથી શું થશે ? આપણે તો કાંઇ બાકી નથી રાખતાં. "

રતને પૂછ્યું " અહીં કોઇ સારો જોશી નહિ મળે ? તેને જરા પૂછજે. કાંઇ પાઠપૂજા કરાવવાથી પણ સારું થાય છે. "

મહારાજે સંતોષના ભાવથી કહ્યું: " એ તો હું પહેલાંજ કહેવાનો હતો, બાઇ ! પરંતુ બાબુજીનો મિજાજ તો તમે જાણો છો. આવી વાતોથી તેઓ કેટલા ચીડાય છે ! "

રતને દૃઢતાથી કહ્યું: " સવારે કોઇને જરૂર બોલાવી લાવજે. "

" સાહેબ ચીડાશે ! "

" હું કહું છું ને ! "

એટલું કહીને તે ઓરડામાં આવી અને

બત્તી સામે બેસીને જાલપાને પત્ર લખવા લાગી:—

" બહેન,

શું થવા બેઠું છે તે કહી શકતી નથી. આજે મને ખબર પડી કે અત્યારસુધી હું જુઠા ભ્રમમાં પડી હતી. બાબુજી અત્યાર સુધી મારાથી તેમની દશા છુપાવતા હતા, પરંતુ આજ એ વાત તેમના મોઢામાંથીજ બહાર નીકળી પડી. તને શું કહું ? આજે તે વિલ લખાવવાની ચર્ચા કરતા હતા. મેં જ હમણાં ટાળ્યું છે. દિલ ગભરાઈ રહ્યું છે, બહેન! થોડુંક અફિણ ખાઇને સૂઇ જાઉં, એમ મનમાં થઇ જાય છે. વિધાતાને દુનીયા દયાળુ, કૃપાળુ, અને કોણ જાણે કેવી કેવી પદવીઓ આપે છે. હું તો કહું છું કે તેનાથી નિર્દયી, નિર્મળ, નિષ્ઠુર કોઇ શત્રુ પણ હોઇ શકતો નથી. પૂર્વજન્મના સંસ્કાર એ તો માત્ર મનને સમજાવવાની વાત છે. જે દંડનો હેતુજ આપણને ખબર ન હોય તે દંડનું મૂલ્ય શું ? આઘાત કરવાને માટે કોઇ પણ કારણ શોધી લેતી, એ તો જબરદસ્તીની લાઠી છે. આ અંધારા, નિર્જન,

કાંટાથી ભરેલા જીવનમાર્ગમાં મને માત્ર એક ટમટમતો દીપક મળ્યો હતો. તેને અંચલમાં છુપાવી, વિધિને ધન્યવાદ દેતી, ગાતી ગાતી ચાલી રહી હતી. પરંતુ એ દીપક હવે મારી પાસેથી છીનવી લઇ જવામાં આવે છે! આ અંધકારમાં હું ક્યાં જઇશ? મારું રૂદન કોણ સાંભળશે? મારી બાંય કોણ પકડશે?

બહેન, મને ક્ષમા કરજે. મને રમાનાથ બાબૂની શોધ કરવાનો સમય નથી મળ્યો. આજે કેટલાક પાર્કોમાં ચક્કર લગાવી આવી, પણ ક્યાંય પત્તો લાગ્યો નથી. ફરી અવસર મળ્યે જઇ આવીશ.

માતાજીને મારા પ્રણામ કહેજે."

પત્ર લખીને પરસાળમાં આવી. ઠંડા પવનની લહેરો આવી રહી હતી. જાણે કે પ્રકૃતિ રોગશય્યા ઉપર પડી પડી સીત્કાર કરી રહી હતી.

એજ વખતે વકીલ સાહેબનો શ્વાસ વેગથી ચાલવા લાગ્યો.

૪

રાતના ત્રણ વાગી ચૂક્યા હતા. અર્ધી રાત પછી રતન આરામ ખુરસી પર સૂતી સૂતી ઝોકાં ખાઈ રહી હતી. એટલામાં વકીલ સાહેબનાં ગળાનો ઘર્ઘરો સાંભળીને તે ચોંકી પડી. ઉલટો શ્વાસ ચાલી રહ્યો હતો. તે ચારપાઇ પર માથાની બાજુએ બેસી ગઇ અને તેમનું માથું પોતાના ખોળામાં લઇ લીધું. હજી કોણ જાણે કેટલી રાત બાકી છે ! ટેબલ પર રાખેલી નાની ઘડીયાલમાં જોયું તો હજી ત્રણ વાગ્યા હતા. સવાર થવાને ચાર કલાકની વાર હતી. વૈદ્યરાજ તો છેક નવ વાગ્યે આવશે એ વિચારથી તે હતાશ થઇ ગઇ. આ અભાગિની રાત શું પોતાનું કાળું મુખ લઇને વિદાય નહિ થાય ? જાણે એક યુગ વહી ગયો ન હોય એમ લાગતું હતું.

થોડીક મીનીટ બાદ વકીલ સાહેબનો શ્વાસ અટકયો. આખો દેહ પસીનાથી તરબોળ થઇ ગયો હતો. હાથથી રતનને ઉઠી જવાનો ઇશારો કરી તકીયા પર માથું રાખી ફરી તેમણે આંખો બંધ કરી દીધી.

એકાએક તેમણે ક્ષીણ સ્વરે કહ્યું: 'રતન,

હવે વિદાય લેવાનો સમય આવી ગયો. મારા અપરાધ......"

તેમણે બન્ને હાથ જોડયા અને તેની તરફ દીન યાચના ભરી આંખોએ જોયું. તે કોઈ કહેવા ચાહતા હતા, પરંતુ મુખથી કાંઇ અવાજ નીકળી ન શકયો.

રતને ચીસ પાડીને કહ્યું: " ટીમલ ! મહારાજ ! બન્ને કયાં મરી ગયા ? "

મહારાજે આવીને કહ્યું: " હું કાંઇ સુતો થોડોજ હતો ! બાઇજી ! કેમ બાબૂજી ! "

રતને ધમકાવીને કહ્યું: " બક નહિ, જા, વૈદ્યરાજને બોલાવી લાવ. કહે કે અત્યારે ને અત્યારે ચાલો. "

મહારાજે તરત પોતાનો પુરાણો ઓવરકોટ પહેર્યો, દંડો ઉઠાવ્યો અને ચાલવા માંડયું. રતન ઉઠીને સ્ટવ પેટાવવા લાગી. કદાચ શેક કરવાથી કાંઇ ફાયદો થાય. તેનો બધોયે ગભરાટ, બધીયે દુર્બળતા, બધોયે શોક જાણે કે લુપ્ત થઇ ગયો. તેને સ્થાને એક પ્રબળ આત્મનિર્ભયતાનો ઉદય થયો. કઠોર કર્તવ્યે તેનાં અસ્તિત્વને સચેત કરી દીધું.

સ્ટવ સળગાવીને તેણે છાતીએ શેક કરવા માંડયો. પંદરેક મીનીટ તાબડતોબ શેક

કરવાથી વકીલ સાહેબનો શ્વાસ કાંઇક થંભ્યો. અવાજ પર કાબુ આવ્યો. રતનના બન્ને હાથ પોતાના ગાલ ઉપર મુકી તે બોલ્યા: " તને ઘણીજ તકલીફ થઇ રહી છે વ્હાલી ! ક્યાં જાણતો હતો કે આ સમય આટલો જલદી આવી પહોંચશે ! મેં તારી સાથે અન્યાય કર્યો છે, વ્હાલી ! ઓહ કેટલો મોટો અન્યાય ! મનની બધીયે લાલસા મનમાં રહી ગઇ. મેં તારાં જીવનનો સર્વનાશ કરી નાખ્યો. ક્ષમા કરજે. "

તેમનાં મુખમાંથી નીકળેલા એ અંતિમ શબ્દો હતા; જીવનનું એજ અંતિમ સૂત્ર હતું, એજ મોહનું અંતિમ બંધન હતું.

રતને બારણા તરફ જોયું. હજીસુધી મહારાજનો કાંઇ પત્તો ન હતો. હા, ટીમલ ઉભો હતો અને સામે ગંભીર અંધકાર જાણે કે પોતાનાં જીવનની અંતિમ વેદનાથી મૂર્છિત પડયો હતો.

રતને કહ્યું: " ટીમલ, જરા પાણી ગરમ કરશે ? "

ટીમલે ત્યાં જ ઉભા ઉભા કહ્યું: " પાણી ગરમ કરાવીને હવે શું કરશો બાઇ ! ગૌદાન કરાવી દો. મુખમાં ગંગાજલનાં બે ટીપાં નાંખો."

રતને પતિની છાતી પર હાથ મૂકયો. છાતી ગરમ હતી. તેણે ફરી દ્વાર તરફ જોયું, પણ મહારાજ નજરે ન પડયો. વૈદ્યરાજ આવી જાય તો કદાચ એમની સ્થિતિ કાબુમાં આવી જાય, એમ તે વિચારી રહી હતી. એમને અહીંયાં કેમ લઇ આવી ? એમ તે પસ્તાઇ રહી હતી. કદાચ રસ્તાની અગવડ અને ઠંડા પવનને લીધે એમની બિમારી અસાધ્ય થઇ ગઇ હશે. સાંજે ફરવા કેમ ચાલી ગઇ, એનો પણ તેને પસ્તાવો થઇ રહ્યો હતો કદાચ એટલા સમયમાં એમને ઠંડી લાગી ગઇ હોય. જીવન એક લાંબા પશ્ચાત્તાપ સિવાય બીજું શું છે ?

પસ્તાવા જેવી પણ એક બે વાત હતી. આ આઠ વર્ષનાં જીવનમાં મેં કદિ પતિને આરામ આપ્યો છે ? તે રાતના બાર વાગ્યા સુધી કાયદાનાં પુસ્તકો ઉથલાવ્યા કરતા, અને હું પડી પડી ઊંઘ્યા કરતી. તે સાંજે અસીલો સાથે મુદ્દમાની વાતો કરતા ત્યારે હું પાર્ક કે સીનેમાની સહેલ કરતી, બજારોમાં જઇ ખરીદી કરતી. ધનોપાર્જનનાં એક યંત્ર સિવાય એમને મેં બીજા કોણ સમજ્યા હતા ! એમની સાથે બેસીને હું કાંઇ વાત

કરૂં, એમ તે કેટલું યે ઇચ્છતા; પરંતુ હું ભાગતી ફરતી. એમના હૃદયની સમીપ પહોંચવાનો મેં કદિ પ્રયત્ન કર્યો નહિ, તેમના તરફ કદિ પ્રેમની દૃષ્ટિથી જોયું નહિ. પોતાનાં ઘરમાં દીપક ન સળગાવી, બીજાંના ઘરના પ્રકાશનો આનન્દ લેતી ફરી. મનોરંજન સિવાય મને બીજું કાંઇ સૂઝતું જ નહોતું. વિલાસ અને મનોરંજન એ બેજ મારાં જીવનનાં લક્ષ્ય હતાં. મારાં સળગેલાં જીગરને એ રીતે શાંત કરી હું સંતુષ્ટ રહેતી. ખીર અને મલાઇની થાળી મને કેમ ન મળી, એ લોભમાં મેં મળેલી રોટલીને પણ લાત મારી.

તેની પાસેથી વિદાય લેવા તૈયાર થએલા આત્માને તેના પ્રત્યે જે પ્રેમ હતો, તેનો આજે રતનને પૂરેપૂરો પરિચય મળ્યો. અત્યારે તે એનીજ ચિંતામાં મગ્ન હતી. રતનના જીવનમાં તો હજી કાંઇ આનંદ હતો, કાંઇક રૂચિ હતી, કાંઇક ઉત્સાહ હતો. પરંતુ એમનાં જીવનમાં કયું સુખ હતું ? ન ખાવા પીવાનું સુખ, ન તમાસા જોવાનો શોખ. જીવન તો એક દીર્ઘ તપશ્ચર્યા રૂપ હતું, જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ કર્તવ્યનું પાલન કરવાનો હતો. શું રતન તેમનું જીવન સુખી બનાવી શકતી

રતને પતિની છાતી પર હાથ મૂક્યો. છાતી ગરમ હતી. તેણે ફરી દ્વાર તરફ જોયું, પણ મહારાજ નજરે ન પડયો. વૈદ્યરાજ આવી જાય તો કદાચ એમની સ્થિતિ કાબુમાં આવી જાય, એમ તે વિચારી રહી હતી. એમને અહીંયાં કેમ લઇ આવી ? એમ તે પસ્તાઇ રહી હતી. કદાચ રસ્તાની અગવડ અને ઠંડા પવનને લીધે એમની બિમારી અસાધ્ય થઇ ગઇ હશે. સાંજે ફરવા કેમ ચાલી ગઇ, એનો પણ તેને પસ્તાવો થઇ રહ્યો હતો કદાચ એટલા સમયમાં એમને ઠંડી લાગી ગઇ હોય. જીવન એક લાંબા પશ્ચાત્તાપ સિવાય બીજું શું છે ?

પસ્તાવા જેવી પણ એક બે વાત હતી. આ આઠ વર્ષનાં જીવનમાં મેં કદિ પતિને આરામ આપ્યો છે ? તે રાતના બાર વાગ્યા સુધી કાયદાનાં પુસ્તકો ઉથલાવ્યા કરતા, અને હું પડી પડી ઉંઘ્યા કરતી. તે સાંજે અસીલો સાથે મુદ્દમાની વાતો કરતા ત્યારે હું પાર્ક કે સીનેમાની સહેલ કરતી, બજારોમાં જઇ ખરીદી કરતી. ધનોપાર્જનનાં એક યંત્ર સિવાય એમને મેં બીજા કોણ સમજ્યા હતા ! એમની સાથે બેસીને હું કાંઇ વાત

વિંછુઓની માફક તેને ડંખ મારી રહ્યા હતા. હાય ! સાગર સમાન ગંભીર માણસ સાથે મારો આવો વ્યવહાર હતો ! એ હૃદયમાં કેટલી કોમળતા હતી ! કેટલી ઉદારતા હતી ! હું એક બીડું પાનનું બનાવી દેતાં તેઓ કેટલા પ્રસન્ન થઇ જતા હતા. જરા હસીને બોલતી તો કેટલો સંતોષ પામતા હતા. પરંતુ મારાથી એટલું પણ થતું ન હતું. આ બધી વાતો યાદ કરી કરીને તેનું હૃદય ફાટી જતું હતું. એમના ચરણો પર માથું રાખતાં તેને મારા પ્રાણ આજ ક્ષણે નિકળી જાય, એવી પ્રબળ આકાંક્ષા થઇ રહી હતી. એ ચરણોને મસ્તકનો સ્પર્શ કરતાં આજે તેનાં હૃદયમાં કેટલો પ્રેમ ઉભરી આવતો હતો ! જાણે કે એક યુગનો સંચિત નિધિ આ ને આજ ક્ષણે તે લૂટાવી દેશે. મૃત્યુની દિવ્ય જ્યોતિ સમક્ષ તેના અંદરનું બધુંયે માલિન્ય, બધીયે દુર્ભાવના, બધોયે વિદ્રોહ મટી ગયો હતો

વકીલ સાહેબની આંખો ખુલી ગઇ હતી. પણ મુખ ઉપર કોઇ ભાવનું ચિહ્ન ન હતું. તેમની બુઝાતી ચેતનાને રતનની વિહ્વલતા પણ પ્રભિત ક્ષ્ની શકતી ન હતી. હર્ષ અને

ન હતી ? શું એક ક્ષણ માટે, તેમને કઠોર કર્તવ્યની ચિંતાઓથી મુક્ત કરી શકતી ન હતી ? કોણ કહી શકે કે, વિરામ અને વિશ્રામથી આ બુઝાતો દીપક થોડા દિન વધારે પ્રકાશ પામી ન રહેત ? પરંતુ તે પોતાના પતિ પ્રત્યેનું કર્તવ્ય કદિ સમજી ન હતી. તેનો અંતરાત્મા તો સદાય વિદ્રોહ કરતો રહ્યો. માત્ર એટલા ખાતર કે એમની સાથે મારૂં લગ્ન કેમ થયું ? શું એ સંબંધમાં બધો અપરાધ એમનો હતો ? દરિદ્ર માતા પિતાએ આનાથીયે મારી વધુ દુર્ગતિ ન કરી હોત, એમ કોણ કહી શકે ? અને યુવાન પુરૂષ શું બધાજ આદર્શરૂપ હોય છે ? એમનામાં પણ વ્યભિચારી, ક્રોધી, શરાબી, સર્વ તરેહના હોય છે. આ સમયે હું કઇ દશામાં હોત તે કોણ કહી શકે એમ છે ? રતનનું રૂંવે રૂંવું આ સમયે તેનો પોતાનો તિરસ્કાર કરી રહ્યું હતું. પતિનાં શીતલ ચરણો પર તેણે માથું નખાવી દીધું અને તે ડૂસકાં ખાઇ ખાઇને રડવા લાગી. અત્યાર સુધી તેના મનમાં જે કઠોર ભાવ જાગી ઉઠતા હતા, જે કટુવચનો તેણે એમને જલાવી જલાવીને કહ્યાં હતાં તે આ સમયે સેંકડો

છે ? માનવનું જીવન પણ એ મોજાં, એ ધ્વનિ સિવાય બીજું શું છે? એનું અવસાન પણ એટલુંજ શાંત, એટલુંજ અદૃશ્ય થાય તો તેમાં શું આશ્ચર્ય ? ભૂતોના ભક્ત પૂછે કે કઇ વસ્તુ નીકળી ગઈ? કોઇ વિજ્ઞાનનો ઉપાસક કહે છે કે એક ક્ષીણ જ્યોતિ નીકળી જાય છે. કપોળ વિજ્ઞાનનો પૂજારી કહે છે કે આંખોમાંથી પ્રાણ નીકળ્યો, મુખમાંથી નિકળ્યો, બ્રહ્માંડમાંથી નીકળ્યો. કોઇ તેમને પૂછે કે તરંગ લય પામતી વખતે કેમ ચમકી ઉઠે છે ? ધ્વનિ લીન થવાને સમયે કેમ મૂર્તિમાન થઇ જાય છે ? આ અનન્ત યાત્રાનું એ માત્ર વિશ્રામ છે; જ્યાં યાત્રાનો અંત નહિ, પણ નવું ઉત્થાન થાય છે.

કેટલું મહાન પરિવર્તન છે ! જે મચ્છરનો ડંખ સહન કરી શકતા ન હતા, તેને હવે ચાહે તો મિટ્ટીમાં દબાવી દો; ચાહે અગ્નિ–ચિતા પર જલાવી દો. એને કાંઇ પણ અસર નહિ થાય.

ટીમલે વકીલ સાહેબના મુખ તરફ જોઇને કહ્યું: “ બાઇજી, આવો; ખાટલા પરથી ઉતારી દઇએ. સાહેબ ચાલી ગયા. ”

એટલું કહીને તે જમીન પર બેસી ગયો

શોકના બંધનથી તે હવે મુક્ત થઇ ગયા હતા. કોઇ રડે તો તેનો શોક નહિ, કોઇ હસે તો તેનો આનન્દ નહિ.

ટીમલે આચમનીમાં ગંગાજલ લઈ તેમનાં મુખમાં નાખી દીધું. આજે તેમણે કાંઇ વાંધો ન કાઢયો. જે પાખંડ અને રૂઢિના શત્રુ હતા તે આજે શાન્ત થઈ ગયા હતા. એટલા માટે નહિ કે તેમનામાં ધાર્મિક વિશ્વાસનો ઉદય થઇ ગયો છે; પરંતુ એટલા માટે કે તેમનામાં હવે કોઇ ઇચ્છા રહી નહતી. એટલીજ ઉદાસીનતાથી તેઓ વિષનો ઘૂંટ પણ પી જાત.

માનવજીવનની સૌથી મહાન ઘટના કેટલી શાન્તિમાં બની જાય છે! વિશ્વનું એ મહાન અંગ, મહત્વાકાંક્ષાઓનો પ્રચંડ સાગર, ઉદ્યોગનો અનન્ત ભંડાર, પ્રેમ અને દ્વેષ, સુખ અને દુઃખનું લીલાક્ષેત્ર, બુદ્ધિ અને બલની રંગભૂમિ કોણ જાણે ક્યારે અને ક્યાં લીન થઇ જાય છે તેની કોઇને ખબર પણ પડતી નથી. એક હિચકી પણ નહિ, એક ઉચ્છ્વાસ પણ નહિ, એક આહ પણ નીકળતી નથી! સાગરનાં મોજાંઓનો અંત ક્યાં આવે છે તે કોણ બતાવી શકે? ધ્વનિ ક્યાં વાયુમગ્ન થઇ જાય છે તે કોણ જાણે

છે ? માનવનું જીવન પણ એ મોજાં, એ ધ્વનિ સિવાય બીજું શું છે? એનું અવસાન પણ એટલુંજ શાંત, એટલુંજ અદૃશ્ય થાય તો તેમાં શું આશ્ચર્ય ? ભૂતોના ભક્ત પૂછે કે કઇ વસ્તુ નીકળી ગઇ ? કોઇ વિજ્ઞાનનો ઉપાસક કહે છે કે એક ક્ષીણ જ્યોતિ નીકળી જાય છે. કપોળ વિજ્ઞાનનો પૂજારી કહે છે કે આંખોમાંથી પ્રાણ નીકળ્યો, મુખમાંથી નિકળ્યો, બ્રહ્માંડમાંથી નીકળ્યો. કોઇ તેમને પૂછે કે તરંગ લય પામતી વખતે કેમ ચમકી ઉઠે છે ? ધ્વનિ લીન થવાને સમયે કેમ મૂર્તિમાન થઇ જાય છે ? આ અનન્ત યાત્રાનું એ માત્ર વિશ્રામ છે; જ્યાં યાત્રાનો અંત નહિ, પણ નવું ઉત્થાન થાય છે.

કેટલું મહાન પરિવર્તન છે ! જે મચ્છરનો ડંખ સહન કરી શકતા ન હતા, તેને હવે ચાહે તો મિટ્ટીમાં દબાવી દો; ચાહે અગ્નિ–ચિતા પર જલાવી દો. એને કંઇ પણ અસર નહિ થાય.

ટીમલે વકીલ સાહેબના મુખ તરફ જોઇને કહ્યું: “ બાઇજી, આવો; ખાટલા પરથી ઉતારી દઇએ. સાહેબ ચાલી ગયા. ”

એટલું કહીને તે જમીન પર બેસી ગયો

અને બન્ને આંખો પર હાથ રાખી પોક મૂકી રડવા લાગ્યો. આજ ત્રીસ વર્ષનો સાથ છૂટી ગયો. જેમણે કદિ કડુ વાત કહી નહિ, કદિ તું કહીને બોલાવ્યો નહિ, તે માલિક આજે તેને છોડીને ચાલી ગયા હતા.

રતન હજી સુધી વૈદ્યરાજની રાહ જોઈ રહી હતી. ટીમલના મુખથી આ શબ્દ સાંભળતાં તેને સખ્ત આઘાત લાગ્યો. તેણે ઉઠીને પતિની છાતી પર હાથ રાખ્યો. સાઠ વર્ષ સુધી અવિશ્રામ ગતિથી ચાલ્યા બાદ તે હવે વિશ્રામ કરી રહી હતી. પછી તેમના માથા પર હાથ મૂકવાની તેની હિંમત ચાલી નહિ. એ દેહનો સ્પર્શ કરતાં, એ મરેલા મુખ તરફ તાકતાં તેને એવો વૈરાગ્ય થઈ રહ્યો હતો કે જે ગ્લાનિને મળતો હતો. અત્યારે જે ચરણો પર માથું રાખી તે રડી હતી, તેને અડકતા તેની આંગળીઓ જાણે કપાઇ જતી લાગી; જીવનસૂત્ર આટલું કોમળ છે, એ તે કદિય સમજી નહતી. તેનાં મનમાં મૃત્યુનો ખ્યાલ કદિ આવ્યો ન હતો. એ મોતે આંખો સામે તેને લૂંટી લીધી!

એક ક્ષણ બાદ ટીમલે કહ્યું: “બાઇજી, હવે શું જુઓ છો? ખાટલા પરથી નીચે ઉતરો. જે થવાનું હતું તે થઇ ગયું.”

તેણે પગ પકડયા, રતને માથું પકડયું અને બંનેએ શબને નીચે ઉતાર્યું અને ત્યાં જમીન પર બેસીને રતન રડવા લાગી; સંસારમાં હવે મારે કોઇ આધાર રહ્યો નથી. એટલા ખાતર નહિ, પણ તેમના પ્રત્યેનું તેનું કર્તવ્ય તે પૂરૂં ન કરી શકી તેટલા માટે.

એજ વખતે મોટરનો અવાજ આવ્યો અને વૈદ્યરાજે પદાર્પણ કર્યું.

કદાચિત્ હજીયે રતનનાં હૃદયમાં આશાની કોઇ બુઝતી ચિનગારી પડી રહી હતી. તેણે તરત આંખો લૂંછી નાખી, માથાનો છેડો સંભાળ્યો, વિખરાયલા વાળ સરખા કરી લીધા અને ઉભી થઇ બારણા તરફ જોવા લાગી. પ્રભાતે આકાશને પોતાનાં સોનેરી કિરણોથી રંજિત કરી દીધું હતું. શું એ આત્માના નવજીવનનુંય એ પ્રભાત હતું ?

૫

તેજ દિવસે શબ કાશી લાવવામાં આવ્યું. ત્યાં તેનો અગ્નિસંસ્કાર થયો. વકીલ સાહેબનો એક ભત્રિજો માલવામાં રહેતો હતો તેને તાર કરીને બોલાવવામાં આવ્યો. તેણે અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. ચિતાના દૃશ્યની કલ્પનાથી

જ રતનને રોમાંચ થતાં હતાં. કદાચ ત્યાં જતાં તો તે બેહોશ થઇ જાત !

જાલપા આજકાલ ઘણું ખરું તેની સાથેજ આખો દિવસ રહેતી હતી. શોકાતુર રતનને ઘરબારનું ભાન ન હતું તેમ ખાવાપીવાનુંય ભાન ન હતું. રોજ કોઇને કોઇ એવી વાત યાદ આવી જતી અને ને સંભારી કલાકો સુધી રડતી. પતિ પ્રત્યે પોતાનો જે ધર્મ હતો તેના એક અંશનું પણ તેણે પાલન કર્યું હોત તો તે સમજત. પોતાની શ્રૃંગાર લોલુપતાની ચર્ચા કરતા તે એટલું રડતી કે તેનો શ્વાસ પણ બંધ થઇ જતો. વકીલ સાહેબનાં સદ્‌ગુણોની ચર્ચા કરીનેજ તે પોતાના આત્માને શાન્તિ આપતી હતી. જીવનનાં દ્વાર પર જ્યાંસુધી એક રક્ષક બેઠો હતો, ત્યાંસુધી તેને કોઇ કુતરા, બિલાડાની કે ચોર લુટારૂની ચિંતા ન હતી. પરંતુ હવે તો દ્વાર પર કોઈ રક્ષક ન હતો. તેથી તે જાગતી રહેતી હતી, પતિના ગુણગાન ગાયા કરતી હતી. જીવનનો નિર્વાહ કેમ થશે, નોકર ચાકરોમાં કોને કોને જવાબ દેવો પડશે, ઘરનો કયો કયો ખર્ચ કમી કરવો પડશે, એ પ્રશ્નો સંબંધમાં બન્ને વચ્ચે કાંઇ વાત થતી ન

હતી. જાણે કે એ ચિંતા મૃત આત્મા પ્રત્યે અભક્તિ બતાવવા જેવી હતી. ભોજન કરવું, સાફ કપડાં પહેરવાં અને કાંઇ વાંચીને મનને બહલાવવાનું પણ તેને અનુચિત જેવું લાગતું હતું. શ્રાદ્ધને દિવસે તેણે પોતાનાં બધાંય સારાં વસ્ત્રો અને આભૂષણો મહાપાત્રને દાન કરી દીધાં. એ રાખીને પણ હવે તે શું કરે ? એનો ઉપયોગ કરીને શું તે પોતાનું જીવન કલંકિત કરે ? એની વિરૂદ્ધ પતિની નાનામાં નાની વસ્તુને પણ સ્મૃતિચિહ્ન સમજી તે શોધી વળતી હતી. તેનો સ્વભાવ એટલો કોમળ થઇ ગયો હતો કે ગમે તેટલું મોટું નુકસાન થાય તો પણ તેને ક્રોધ આવતો ન હતો. ટીમલના હાથમાંથી ચાનો સેટ છટકી નીચે પડગો, પરંતુ રતનના માથાનો વાળ પણ હાલ્યો નહિ. પહેલાં એક દવા પીવાનું ગ્લાસ ફૂટી જવાથી તેણે ટીમલને ખૂબ ધમકાવ્યો હતો. તેને કાઢી મૂકવા સુદ્ધાં તૈયાર થઇ હતી. પરંતુ આજે કેટલુંય નુકસાન કર્યાં છતાં તેણે જબાન સુદ્ધાં ખોલી નહિ. જાણે કે કઠોર ભાવો તેનાં હૃદયમાં આવતાં ડરતા હતા કે કદાચ એને કાંઇ આઘાત ન પહોંચે. કદાચ પતિ શોક અને પતિ ગુણગાન

સિવાય બીજો કોઇ ભાવ કે વિચાર મનમાં લાવવો એને તે પાપ સમજતી હતી !

વકીલ સાહેબના ભત્રિજાનું નામ મણિભૂષણ હતું. તે ઘણો મિલનસાર, હસમુખો અને કાર્યકુશળ હતો. આ એક મહિનામાં તો તેણે સેંકડો મિત્રો બનાવી લીધા શહેરમાં જે જે વકીલો અને અસીલો સાથે વકીલ સાહેબને પરિચય હતો, તે સર્વની સાથે તે એવો મળી ગયો, એવો સંબંધ કરી નાખ્યો કે બેંકની લેવડ દેવડ પોતાના નામથી શરૂ કરી દીધી તેની રતનને ખબર પણ પડી નહિ. અલાહાબાદ બેંકમાં વકીલ સાહેબના વીસહજાર રૂપીયા જમા હતા.તેના ઉપર તેણે કબજો મેળવી લીધો. એટલું જ નહિ પણ મકાનોનું ભાડું પણ વસુલ કરવા માંડયું. ગામોનો વહીવટ પણ પોતે શરૂ કરી દીધો; કેમ જાણે કે રતનને કાંઇ લેવા દેવા જ ન હોય.

એક દિવસ ટીમલે આવીને રતનને કહ્યું: " બાઇજી, જવાવાળા તો ચાલી ગયા. હવે ઘરબારની કાંઇ ખબર લો. મેં સાંભળ્યું છે કે ભાઇએ બેંકમાંના બધા રૂપીયા પોતાના નામ પર કરાવી લીધા છે. "

રતને તેની તરફ એવા કઠોર, ક્રોધિત

નેત્રોએ જોયું કે ફરી કાંઇ કહેવાની તેની હિંમત ચાલી નહિ. એજ દિવસે સાંજે મણિભૂષણે ટીમલને કાઢી મૂકયો. તેના પર ચોરી કર્યાનું તહોમત મૂકયું અને રતન કાંઈ બોલી પણ ન શકી.

હવે માત્ર મહારાજ રહી ગયા. તેને ભાંગ પીવાડી પીવાડીને મણિભૂષણે એવો મેળવી લીધો કે તે મણિભૂષણનો જ સાથ કરવા લાગ્યો. તે નોકરડીને કહેતો કે બાબુજી કેટલા ખુશમિજાજના માણસ છે. બજારમાંથી કાંઇ લાવ્યા હોઇએ તો કદિ પૂછે નહિ કે કેટલાનું લાવ્યા. મોટાનાં ઘરની વાત જ મોટી છે. બાઇજી તો માથાની ખાલ ઉતારી નાખતી હતી; આ બિચારા તો કાંઇ નથી બોલતા. નોકરડીનું મુખ પહેલથીજ ભરવામાં આવ્યું હતું. તેનાં આધેડ યૌવને નવા માલિકની રસિકતાને ચંચલ કરી નાખી હતી. એક નહિ ને બીજે બહાને તે બહારની બેઠકમાં વારંવાર જતી. તેને માટે કેવા વ્યૂહ રચાય છે તેની રતનને જરા પણ ખબર ન હતી.

એક દિવસ મણિભૂષણે રતનને કહ્યું: “ કાકી, હવે તો અહીં રહેવું મને નકામું લાગે છે. તમને લઇને ઘરે જઇએ એવો

મને વિચાર થાય છે. ત્યાં તમારી વહુ, તમારી સેવા કરશે. બાલબચ્ચાંમાં તમારો જીવ આનંદ પામશે અને ખર્ચ પણ ઓછો થઈ જશે. તમે કહો તો આ બંગલો વેચી દઈએ. સારી કિંમત મળશે. ”

જાણે તેની મૂર્છાનો ભંગ થયો હોય, કોઈએ તેને ઢંઢોળીને જગાડી હોય, એમ રતન ચોંકી પડી. ચમકી ગઈ હોય એવી આંખોથી તેના તરફ જોઈ તે બોલી: “શું મને કાંઈ કહો છો ? ”

મણિભૂષણ: “ જી હા; એમ કહું છું કે હવે આપણે અહીં રહેવું નકામું છે. આપને લઈને જઈએ તો કેમ ? ”

રતને ઉદાસીનતાથી કહ્યું: “ હા, ઠીક તો થશે. ”

મણિભૂષણ: “ કાકાશ્રીએ કાંઈ વસીયતનામું લખ્યું હોય તો લાવો, જોઉં. તેમની ઇચ્છાને આધીન થવું એ આપણો ધર્મ છે.”

સંસારની કોઈ વાત સાથે હવે જાણે પોતાને કાંઈ નિસ્બત ન હોય તેમ રતને જવાબ આપ્યો: “ વસીયતનામું તો કાંઈ નથી લખ્યું. અને એની જરૂર પણ શી હતી ? ”

મણિભૂષણે ફરી પૂછયું: " કદાચ કયાંક લખીને રાખી ગયા હોય ! "

રતન: " મને તો કંઇ ખબર નથી. મેં કદિ વાત કરી નથી. "

મણિભૂષણે મનમાં પ્રસન્ન થઇને કહ્યું: " મારી ઇચ્છા છે કે તેમનું સ્મરણ રહે એવું કાંઇક કરવું. "

રતને ઉત્સુકતાપૂર્વક કહ્યું: " હા, હા, હું પણ એમ ઇચ્છું છું. "

મણિભૂષણ: " ગામની આમદાની વર્ષની રૂપીયા ત્રણહજારની છે, તે તમે જાણો છો. તેમનું વાર્ષિક દાન પણ એટલું જ થતું હતું. મેં તેમના હિસાબકિતાબ જોયા છે. બસો, અઢીસોથી કોઇ મહિને ઓછું થયું નહિ. મારી એવી સલાહ છે કે એ બધું જેમ બનતું હતું તેમ બન્યા કરે. "

રતને પ્રસન્ન થઇને કહ્યું: " અને બીજું શું ? "

મણિભૂષણ: " તો ગામની આવક ધર્માર્થ અર્પણ કરી દેવામાં આવે. મકાનોનું ભાડું

મહિને બસો રૂપીયાનું છે. એમાંથી, તેમના નામ ઉપર એક નાની સરખી સંસ્કૃત પાઠશાળા ખોલવામાં આવે."

રતન: "ઘણું જ સારૂં થશે."

મણિભૂષણ: "અને આ બંગલો વેચી દઇ રૂપીયા બેંકમાં જમા રાખીએ."

રતન: "ઘણું સારૂં થશે. મારે રૂપીયા-પૈસાની હવે શી જરૂર છે?"

મણિભૂષણ: "આપની સેવાને માટે તો અમે સર્વ હાજર છીએ. મોટર પણ કાઢી નાખીએ તો? અત્યારથી એ બધો વિચાર કરી નાખીએ તો એ ત્રણ મહિનામાં નિકાલ આવી જશે."

રતને બેપરવાઇથી કહ્યું: "હજી શી ઉતાવળ છે? બેંકમાં તો રૂપીયા છે."

મણિભૂષણ: "બેંકમાં રૂપીયા હતા, પણ મહિનાભરથી ખર્ચ પણ થાય છે ને? હજાર પાંચસો પડયા હશે. અહીં તો રૂપીયા જાણે કે હવામાં ઉડી જાય છે. મારાથી તો

આ શહેરમાં એક મહિનો પણ ન રહેવાય. મોટર તો જલદી કાઢી નાખવી જોઇએ. "

રતને એના જવાબમાં પણ કહી દીધું કે "ઠીક જોઇશું. "

માણસને નજીવા કામમાં પણ સમજ ન પડે એવી માનસિક દુર્બળતાની દશામાં તે હતી. મણિભૂષણની કાર્યકુશળતાએ તેને એક રીતે પરાભૂત કરી દીધી હતી. આ સમયે રતનની સામે જે કોઇ થોડી ઘણી સહાનુભૂતિ બતાવતું હતું તેને રતન પોતાનો શુભચિંતક સમજવા લાગી. શોક અને મનસ્તાપે તેના મનને એટલું તો કોમળ બનાવી દીધું હતું કે તેના પર કોઇની પણ અસર પડી શકતી હતી. તેની બધીયે મલિનતા અને ભિન્નતા જાણે કે ભસ્મ થઇ ગઇ હતી તે સર્વને પોતાનાં સમજતી હતી. તેને કોઇના પર સંદેહ ન હતો. કોઇના પ્રત્યે તેને શંકા ન હતી. કદાચિત તેની સામેથી ચોર તેની સંપત્તિનું અપહરણ કરે તો પણ તે પોકાર ન કરત.

૬

આજના દિવસો પછી જાલપાએ રતનને ત્યાં જવાનું ઓછું કરી નાખ્યું. માત્ર એક વાર કલાક બે કલાક માટે જઇ આવતી. અહીં કેટલાંક દિવસોથી મુનશી દયાનાથને તાવ આવવા લાગ્યો હતો. તેમને તાવવાળા છોડીને કેમ જઇ શકાય ? મુનશીજીને જરાં પણ તાવ આવતો તો તે બક-બક કરવા લાગતા હતાં. કોઇ વાર ગાતા તો કદિ રડતા, કોઇ વાર યમદૂતોને પોતાની સામે નાચતા કૂદતા જોતા. તેમના દિલમાં તો એમ થતું કે આખું ઘર મારી પાસે બેસી રહે. સગાંઓને પણ બોલાવી લેવાય કે જેથી બધાંની છેવટની મુલાકાત લઇ લેવાય; કારણ કે આ બીમારીમાથી બચવાની તેમને આશા ન હતી. યમરાજ પોતે તેમની સામે વિમાન લાવીને બેઠા હતા. રામેશ્વરી બીજુ બધું કરી શકતી હતી, પરંતુ તેમનો બકબકાટ સાંભળી શકતી ન હતી. તે રડવાં લાગતા કે રામેશ્વરી ઓરડામાંથી નીકળી જતી. તેને ભૂત-બાધાનો ભય હતો.

મુનશીજીના ઓરડામાં સમાચારપત્રોની

કેટલીક ફાઇલો હતી. આ તેમનું એક વ્યસન હતું. ત્યાં બેઠાં બેઠાં જ્યારે જીવ ગભરાઇ ઉઠતો તો એ ફાઇલો ઉલટાવી સુલટાવીને જોવા લાગતી. એક દિવસ એક જુનાં પત્રમાં શેતરંજનો એક કોયડો જોયો. એ ઉકેલનાર માટે કોઇ સજ્જને ઇનામ રાખ્યું હતું. તેને વિચાર આવ્યો કે જે પાટીયાં પર રમાનાથે શેતરંજની બાજી અને મોહરાં મૂકયાં હતાં, તેની ઉપર શેતરંજના કોયડાઓની એક ચોપડી પણ હતી. તે તરત દોડતી ઉપર ગઇ અને એ ચોપડી ઉઠાવી લાવી. આ કોયડો એ ચોપડીમાં મોજુદ હતો અને એ કોયડો ઉકેલેલો પણ હતો. આ કોયડો કોઇ પત્રમાં છપાવું તો કેમ, એવો તેને વિચાર આવ્યો. કદાચ એના પર તેમની નજર પડી જાય. આ કોયડો કાંઇ એટલો સરળ નથી કે સહેલાઇથી ઉકલી જાય. આ શહેરમાં તો કોઇ એવા હોશીયાર નથી તેમ એવા લોકોની સંખ્યા પણ બહુ નથી, કે જે આ કોયડો ઉકેલી શકે. ગમે તેમ હોય, એમણે જ્યારે આ કોયડો ઉકેલ્યો જ છે ત્યારે એ જોતાં જ તેઓ ફરી એ ઉકેલશે. જે લોક એ કોયડો પહેલી વાર જોશે તેને તો બે ચાર દિવસ વિચાર જ

ફરવે પૂછશે. હું લખીશ કે જે સૌથી પહેલાં ઉકેલશે તેને ઇનામ આપવામાં આવશે. જોઈએ તો ખરા! એમને રૂપીયા ન મળે તો ભલે પણ એટલો તો જરૂર સંભવ છે કે કોયડો ઉકેલનારાઓમાં એમનું નામ હશે; કાંઈક પત્તો તો લાગશે. કાંઈ નહિ થાય તો રૂપીયા જ જશે ને? દશ રૂપીયાનું ઇનામ રાખીશ. ઇનામ ઓછું હશે તો કોઈ મોટા ખેલાડી એના તરફ ધ્યાન આપશે નહિ. એ વાત પણ એમના હિતની જ થશે.

આ ખ્યાલમાં તે આજે રતનને મળી નશકી. રતન દિવસભર તો તેની રાહ જોતી રહી. પરંતુ સાંજ પડી ગયા છતાં જ્યારે તે આવી નહિ ત્યારે તેનાથી રહેવાયું નહિ પતિ શોક બાદ તે પહેલી જ વાર આજે ઘરની બહાર નીકળી. ક્યાંય રોનક નહતી, ક્યાંય જીવન નહતું: કેમ જાણે બધુંય શહેર શોકમગ્ન હતું. જોરશોર મોટર ચલાવવાની તેને ધૂન હતી; પરન્તુ આજે તો તે ટાંગાથી પણ ઓછી ઝડપથી ચલાવી રહી હતી. એક વૃદ્ધાને સડકની બાજુએ બેઠેલા જોઈને તેણે મોટર ઊભાવી અને તેને ચાર આના આપી દીધા.

થોડેક આગળ જતાં કોન્સ્ટેબલો એક કેદીને લઇ જતા હતા. મોટર થોભાવીને એક કોન્સ્ટેબલને બોલાવી તેને એક રૂપીઓ આપીને કહ્યું: " આ કેદીને મીઠાઇ ખવડાવજો ." કોન્સ્ટેબલે સલામ કરીને રૂપીયો લઇ લીધો. તેના મનમાં આનંદ થયો કે આજે કોઇ ભાગ્યવાનનું મુખ જોઇને ઉઠયો હતો.

જાલપાએ તેને જોતાં જ કહ્યું: " માફ કરજે, બહેન! આજે હું ન આવી શકી. દાદાજીને કેટલાક દિવસથી તાવ આવે છે."

રતને તરત જ મુનશીજીના ઓરડા તરફ પગ ફેરવ્યો અને પૂછયું: " અહીંજ છે ને? તે મને કહ્યું નહિ ? "

મુનશીજીનો તાવ આ વખતે જરા ઉતર્યો હતો. રતનને જોતા જ તે બોલ્યા: " ઘણું દુઃખ થયું, બહેન ! પરંતુ આ તો સંસાર છે ! આજે એકની વરી છે તો આવતી કાલે બીજાની એમજ બધું ચાલ્યા કરે છે. હવે હું પણ ચાલ્યો; બચવાનો નથી. ઘણી પ્યાસ લાગી છે: જાણે છાતીમાં કાંઇ ભઠ્ઠી સળગતી રહી હોય એમ લાગે છે. બળ્યો બળ્યો જાઉં છું. કોઇ આપણું નથી

થતું; બહેન ! સંસારમાં સૌ કોઇ સ્વાર્થનું સગું છે. માણસ એકલો એક દિવસ હાથ ઘસતો ચાલી જાય છે. હાય ! હાય ! એક છોકરો હતો તે પણ હાથથી નીકળી ગયો. કોણ જાણે કયાં ગયો ? આજે હોત તો એક બીડું પાન કરવાવાળો તો હતો. આ બે છોકરા છે પણ એમને કોઇની ચિંતાજ નહિ. હું મરી જાઉં કે જીવું, એમને તો ત્રણ વાર ખાવાનું જોઇએ, ત્રણ વાર પાણી પીવા જોઇએ. બસ, એ સિવાય બીજા કોઇ કામના નહિ. અહીં બેસીને બંનેનો દમ કાઢું છું. શું કરૂં ? આ વખતે તો નહિ બચું. ”

“ અરે એ તો મેલેરિયા છે, બેચાર દિવસમાં તમે સારા થઇ જશો. એમાં કોઇ ગભરાવા જેવું નથી. ” રતને આશ્વાસન આપ્યું.

મુનશીજીએ દીન નેત્રોથી જોઇને કહ્યું: “ બેસો, વહુજી ! તમે કહો છો, તમારા આશીર્વાદ છે તો કદાચ બચી પણ જાઉં. બાકી મને તો આશા નથી. હું પણ કમ્મર કસીને યમરાજ સાથે લડવા તૈયાર થઇ રહ્યો

છું. હવે તેને ઘરે મહેમાની માણીશ. લોકો કહે છે કે ત્યાં પણ આત્માઓ એવીજ રીતે રહે છે. અહીંના જેમ ત્યાં પણ કચેરીઓ છે, હાકેમ છે, રાજા છે, રંક પણ છે. ત્યાં વ્યાખ્યાનો પણ થાય છે; સમાચારપત્રો પણ છપાય છે. પછી શી ચિંતા છે? એ સ્થાનથી પણ પરિચિત થઈ જઇશ. આનંદથી છાપાં વાંચ્યા કરીશ."

રતનને એવું હસવું આવ્યું કે તે ત્યાં ઉભી ન રહી શકી. મુનશીજી આ વાત વિનોદના ભાવથી કરતા નહતા. તેમના ચહેરા પર વિચારની ગંભીર રેખા હતી. આજે દોઢ બે મહિના બાદ રતન હસી; અને આ અપ્રાસંગિક હાસ્યને છૂપાવવા માટે તે ઓરડામાંથી ચાલી ગઇ. તેની સાથે જાલપા પણ બહાર આવી રહી

રતને અપરાધી જેવી આંખો કરીને કહ્યું: "દાદાજીનાં મનમાં કેવું લાગશે? તેમને લાગતું હશે કે હું મરી રહું છું અને આને તો હસવું આવે છે. હવે ત્યાં નહિ જાઉં. નહિ તો વળી કોઇ એવી વાત કરશે એટલે મારાથી હસ્યા વિના નહિ રહેવાય! જોને, આજે કેવી બેમર્યાદ હસી રહી છું."

આ ઉચ્છૃંખલતા માટે તે પોતાને મનમાં જ ધિક્કારવા લાગી. જાલપાએ તેના મનના ભાવ પામી જઇ કહ્યું: "મને પણ આવી વાત ઉપર બહુ હસવું આવી જાય છે, બહેન ! અત્યારે તો એમનો તાવ કાંઇ ઓછો છે. પરંતુ જ્યારે ખૂબ તાવ આવે છે ત્યારે તો આના કરતાં પણ ગમે તેમ બકબકાટ કરે છે. તે વખતે હસવું રોકી રાખવું મુશ્કેલ થઇ જાય છે. આજે સવારે કહેવા લાગ્યા: મારું પેટ ભક થઇ ગયું, મારું પેટ ભક થઇ ગયું. એવી જ બૂમ મારવા લાગ્યા. એનો આશય શો હતો તે હું સમજી શકી નથી, બા પણ નથી સમજી શક્યાં; પરંતુ તેઓ તો એમ જ બૂમ મારી રહ્યા છે કે મારું પેટ ભક થઇ ગયું ! પેટ ભક થઇ ગયું. ચાલ, ઓરડામાં જઇએ."

રતન: "મારી સાથે નહિ આવે ?"

જાલપા: "આજે તો નહિ આવી શકું, બહેન !"

"કાલે આવશે ?"

"કહી ન શકું; દાદાનો જીવ કાંઇ હલકો થશે તો આવીશ."

"નહિ, બહેન, જરૂર આવજે; તારી એક સલાહ લેવાની છે."

"શાની સલાહ લેવી છે?"

"મન્ની કહે છે કે અહીં રહીને શું કરવું છે? ઘરે જઇએ; બંગલો વેચી દેવા કહે છે."

જાલપાએ એકાએક તેનો હાથ પકડી લીધો અને તે બોલી: "આ તો તેં ખરાબ ખબર સંભળાવી, બહેન! મને આવી દશામાં છોડીને તું ચાલી જશે? હું નહિ જવા દઉં. મન્નીને કહી દો કે બંગલો વેચી દે, પરંતુ જ્યાંસુધી એમનો કાંઇ પત્તો ન લાગે ત્યાંસુધી હું તને નહિ છોડું. તું એક પખવાડીયું બહાર રહી; પણ મને તો એક એક પળ વરસ જેટલી લાગી છે. હું એમ જાણતી ન હતી કે મને તારી સાથે આટલો પ્રેમ થઇ ગયો છે. હવે તો હું કદાચ મરી પણ જાઉં. નહિ બહેન, તારા પગે પડું છું. હમણાં જવાનું નામ ન લેતી."

રતનની આંખો પણ ભરાઇ આવી. તે બોલી: "સાચું કહું છું. મારાથી પણ ત્યાં

નથી રહેવાવાનું. હું તો કહી દઇશ કે મારે નથી આવવું." જાલપા તેનો હાથ પકડીને તેને ઉપર લઇ ગઇ અને તેનાં ગળામાં હાથ નાખીને બોલી: "સોગન ખા, કે મને છોડી-ને નહિ જાય!"

રતન તેને ભેટીને બોલી: "લે, સોગન ખાઉં છું કે નહિ જાઉં. ભલે ત્યાંની દુનિયા અહીં થઇ જાય. મારે માટે ત્યાં શું રાખ્યું છે? બંગલો પણ શા માટે વેચું? બસો અઢીસો મકાનનું ભાડું આવે છે. અમારા બેના ગુજરાન માટે પૂરતું છે. હું આજેજ મન્નીને કહી દઇશ કે મારે નથી આવવું."

એટલામાં ફરસ પર શેતરંજના મોહરાં અને બાજી જોઇને તેણે પૂછ્યું: "આ શેત-રંજ કોની સાથે રમતી હતી?"

જાલપાએ શેતરંજના કોયડા પર પોતાના ભાગ્યના પાસા ફેંકવાનો વિચાર કર્યો હતો, તે બધું તેને કહી સંભળાવ્યું. રખે ને આ વિચાર તેને મન નકામો ન લાગે, પાગલ પણા જેવો ન લાગે, એમ તે બ્હી રહી હતી. પરંતુ, રતન તો સાંભળતાં જ ખુશ ખુશ

થઇ ગઇ. તે બોલી: " દશ રૂપીયા તો બહુ ઓછું ઇનામ છે. પચાસ રૂપીયા રાખ. હું રૂપીયા આપું છું. "

જાલપાએ શંકા કરી: " પરંતુ એટલા ઇનામના લોભે કોઇ સારા શેતરંજના ખેલાડીઓ હરિફાઇમાં ઉતરશે તો ? "

રતને દ્રઢતાથી કહ્યું: " કાંઇ વાંધો નહિ. બાબુજીની નજર પડશે તો તે જરૂર એ ઉકેલશે, અને મને તો આશા છે કે સૌથી પહેલાં તેમનું જ નામ આવશે. કાંઇ નહિ થાય, તો પત્તો તો લાગી જ જશે. છાપાંની કચેરીમાં એમનો પત્તો જરૂર લાગશે. તેં ઘણોજ સારો ઉપાય વિચારી કાઢયો છે. મારૂં મન તો કહે છે કે આનું ફળ સારૂં આવશે. હવે તો હું મનઃપ્રેરણાની કોયલ બની ગઇ છું. જયારે હું એમને લઇને કલકત્તા ગઇ હતી, ત્યારે મારૂં મન કહી રહ્યું હતું કે ત્યાં જવાથી સારૂં થવાનું નથી. "

જાલપા: " તો તને આશા છે ? "

" પૂરેપૂરી ! કાલ સવારે હું રૂપીયા લઇને આવીશ. "

" તો આજે હું પત્ર લખી રાખીશ. કોને મોકલીએ ? ત્યાંનું કોઈ પ્રસિદ્ધ પત્ર હોવું જોઈએ. "

" ત્યાં તો ' પ્રજામિત્ર ' ની ઘણી વાત ચાલે છે. પુસ્તકાલયોમાં પણ લોકો એજ વાંચતા નજરે પડે છે. "

" તો ' પ્રજામિત્ર ' ને જ લખીએ; પરંતુ રૂપીયા ખાઈ જાય અને કાયદો ન છાપે તો શું થાય ? "

" થશે શું, પચાસ રૂપીયા જ લઈ જશેને ! દોઢીયાની હાંડી ફોડીને કુતરાની જાત તો ઓળખાશે; પરંતુ એમ નહિ થાય. જે લોકો દેશના હિતને ખાતર જેલ જાય છે, જાતજાતનાં દુઃખો સહન કરે છે, તે એટલા નીચ નથી હોતા. મારી સાથે અર્ધો કલાક આવે તો હું તને અત્યારે જ રૂપીયા આપી દઉં. "

જાલપાએ ખુશ થઈને કહ્યું: " અત્યારે તો ક્યાં આવું ? કાલે જ આવીશ. "

એજ વખતે મુનશીજીએ બૂમ પાડીઃ " વહૂ ! વહૂ ! "

જાલપા ધીમેથી તેના ઓરડા તરફ ગઇ; રતન બહાર આવી રહી હતી એટલામાં પોતાને જ પંખાથી પવન નાખતી રાંમેશ્વરી નજરે પડી ગઇ. રતને પૂછ્યું: " તમને ગરમી લાગે છે, માજી? હું તો ઠંડીની મારી કંપી રહી છું. અરે! તમારા પગે આ ઉજળું ઉજળું શું લાગ્યું છે? શું લોટ દળી રહ્યાં છો? "

રામેશ્વરીએ લજ્જિત થઇને કહ્યું: "હા, વૈદે એમને હાથે પીસેલા લોટની રોટલી ખવરાવવા કહ્યું છે. બઝારમાં હાથનો પીસેલો લોટ ક્યાં મળે? મહોલ્લામાં કોઇ દળનારી પણ મળતી નથી કે મજુરી આપીને પણ ઘંટીએ દળાવી લઉં. હું તો શેરનો એક આનો આપવા તૈયાર છું, પરંતુ કોઇ મળતી જ નથી. "

રતને આશ્ચર્ય પામી કહ્યું: " તમા-રાથી ઘંટી ફેરવાય છે? "

રામેશ્વરીએ ધીમું હસીને કહ્યું: " કયાં બહુ છે તે! પાશેર લોટ તો બે દિવસ ચાલે છે. એક રોટલી પણ ખાતા નથી. વહુ દળવા જતી હતી, પરંતુ વળી મારે એમની

પાસે બેસવું પડત. મને રાત બધી ઘંટી દળવી ગમે, પણ એમની પાસે એક ઘડી પણ બેસાય નહિ."

રતન જઇને ઘંટી આગળ એક મીનીટ ઉભી રહી. પછી હસીને માચીપર બેસી ગઇ અને બોલીઃ "તમારાથી હવે ઘંટી નહિ ચલાવાય. લાવો. માજી, થોડા ઘઉં તો મને દો; જોઉં તો ખરી !"

રામેશ્વરીએ બન્ને કાનોપર હાથ રાખી કહ્યું: "અરે નહિ વહુ ! તું શું દળશે ! ચાલ અહીંથી."

રતને પ્રમાણ આપી કહ્યું: "મેં તો ઘણા દિવસ દળ્યું છે, માજી ! જ્યારે હું મારે ઘરે હતી, ત્યારે તો રોજ દળતી હતી. આ, લાવો થોડા ઘઉં."

"અરે, હાથ દુઃખશે, છોડાં ઉતરી જશે."

"કાંઇ નહિ થાય, માજી ! તમે ઘઉં તો લાવો."

રામેશ્વરીએ હાથ પકડી તેને ઉઠાડવા

પ્રયત્ન કરી કહ્યું: "ઘઉં ઘરમાં નથી. અત્યારે હવે બજારમાંથી કોણ લઇ આવે?"

"ઠીક, ચાલો, હું જરા કોઠારમાં જોઉં. ઘઉં તે કેમ નહિ હોય ?"

રસોડાની પાસેની ઓરડીમાં બધું અનાજ પાણી રાખ્યું હતું. રતન અંદર ચાલી ગઇ અને આમતેમ માટલાં શોધીને જોવા લાગી. એક હાંડામાં ઘઉં નીકળી આવ્યા. એટલે તે ઘણીજ ખુશ થઇ. તે બોલી: "જુઓ, માજી. નીકળ્યા કે નહિ ? તમે મારા આગળ બહાનું કાઢતાં હતાં."

એક ટોપલીમાં થોડાક ઘઉં કાઢયા અને તે લઇને ખુશ ખુશ થતી ઘંટી પર બેસીને દળવા લાગી. રામેશ્વરીએ જઇને જાલપાને કહ્યું: "વહુ, આ તો ઘંટી પર બેસી દળવા લાગી છે. ઉઠાડું છું પણ ઉઠતી નથી. કોઇ જોશે, તો શું કહેશે ?"

જાલપા મુનશીજીના ઓરડામાંથી નીકળીને સાસુના ગભરાટનો આનન્દ ઉઠાવવા માટે કહ્યું: "આ તમે શો ગજબ કર્યો, સાસુજી! સાચેસાચ કોઈ જોશે તો નાક કપાઇ જશે! ચાલો, જરા જોઉં."

રામેશ્વરીએ વિવશતાથી કહ્યું: "શું કરું ? હું તો સમજાવીને થાકી ગઇ. માનતી જ નથી."

જાલપાએ જઇને જોયું તો રતન ઘઉં દળવામાં મગ્ન હતી. વિનોદના સ્વાભાવિક આનંદથી તેનો ચહેરો ખીલી ઉઠયો હતો. આટલી વારમાં તો તેનાં કપાળ પર પરસેવાનાં બિન્દુ ઝામી ગયાં હતાં. તેના બળવાન હાથોમાં ઘંટી તો રમકડાંની માફક ફરી રહી હતી.

જાલપાએ હસીને કહ્યું: "અરે એ દળવાવાળી ! અહીં પૈસા મળવાના નથી." રતને કાંઇ સાંભળ્યું નહિ. બહેરાની જેમ અનિશ્ચિત ભાવે તે હસી રહી. જાલપાએ વધુ જોરથી કહ્યું: "લોટ ખૂબ બારીક પીસજે; નહિ તો પૈસા નહિ મળે." રતને પણ હસીને કહ્યું, "જેટલો બારીક કહેશે તેટલો બારીક પીસીશ, પણ દળામણી સારી મળવી જોઇશે."

જાલપા: "અર્ધે આને શેર !"

રતન: "નહિ, એક આને શેર !"

જાલપાઃ " ગો ધોઇ આવ; અર્ધો આનો મળશે. "

રતનઃ " હું તો આ બધું પીસીને ઉઠીશ. તું અહીં કેમ ઉભી છે ? "

જાલપાઃ " ચાલ, હું પણ ખેંચવા લાગું. "

રતનઃ " કોઇ ગીત ગાવાનું મન થાય છે. "

જાલપાઃ " એકલી કેમ ગાશે ? (રામેશ્વરી) સાસુજી, તમે જરા દાદાજીની પાસે બેસો તો; હું હમણાં આવું છું. "

જાલપા પણ ઘંટી આગળ બેસી ગઇ અને બંને ગીત ગાવા લાગીઃ

" મને જોગણુ બનાવીને
ક્યાં ગયો રે જોગિયા ! "

બંનેના સ્વર મધુર હતા. ઘંટીનો ઘુરરર ઘુરરર સ્વર તેની સાથે સાજનું કામ કરી રહ્યો હતો. જ્યારે બંને એક કડી ગાઇને ચૂપ થઇ જતી, ત્યારે ઘંટીનો સ્વર જાણે કે કંઠના ધ્વનિ જેવો રંજીત થઇને તેથીયે વધુ મનોહર થઇ જતો હતો. બંનેનાં હૃદય

આ વખતે જીવનના સ્વાભાવિક આનંદથી પૂર્ણ હતાં. ન હતો શોકનો ભાર, કે ન હતું વિયોગનું દુઃખ; કેમ જાણે કે બે ચકલીઓ પ્રભાતની અપૂર્વ શોભાથી મગ્ન થઇને ચીંચીં કરી રહી હતી.

૭

રમાનાથની ચાની દુકાન ખુલી તો ગઇ, પરંતુ માત્ર રાતે જ ખુલતી હતી. દિવસભર બંધ રહેતી હતી. રાતે પણ ઘણોખરો ભાગ દેવીદીન જ દુકાન પર બેસતો. પરંતુ વકરો સારો થતો હતો. પહેલે જ દિવસે ત્રણ રૂપીઆનો વકરો થયો, બીજે દિવસે ચાર પાંચ રૂપીયાનો વકરો થયો. ચા એટલી બધી સ્વાદિષ્ટ થતી હતી કે જે એકવાર ચા પીને જતું તે ફરી બીજી દુકાન પર ન જતું. રમાનાથે મનોરંજનની કેટલીક સામગ્રી પણ એકઠી કરી રાખી હતી. થોડાક રૂપીયા જમા થઇ ગયા એટલે તેણે એક સુંદર મેજ ખરીદ્યું. બત્તી થયા બાદ શાકભાજીનું વેચાણ ઝાઝું થતું ન હતું એટલે એ ટોપલા ઉઠાવીને તે અંદર મૂકી દેતો; અને એ

ભાગમાં મેજ મૂકી તેનાં ઉપર કપ રકા-બીના સેટ ગોઠવતો. બે દૈનિક પત્રો પણ મંગાવવા લાગ્યો. દુકાન સારી રીતે ચાલવા લાગી. ત્રણ ચાર કલાકમાં છ સાત રૂપીયા આવી જતા હતા અને બધો ખર્ચ કાઢતાં ત્રણ ચાર રૂપીયા બચતા હતાં.

આ ચાર મહિનાની તપશ્ચર્યાએ રમાનાથની ભોગલાલસા ખૂબ પ્રચંડ કરી નાખી હતી. જ્યાંસુધી હાથમાં રૂપીયા ન હતા ત્યાં સુધી તે લાચાર હતો. રૂપીયા આવતાં જ સહેલસપાટાની ધૂન સવાર થઇ ગઇ. સીનેમા પણ યાદ આવી ગયો. રોજના વ્યવહારની મામુલી ચીજો, જેના વગર તે આજ સુધી ચલાવી લેતો હતો તે, છૂટથી આવવા લાગી. દેવીદીનને માટે તે એક સુન્દર ચાદર લાવ્યો. જગ્ગોના માથાંમાં વેદના થતી હતી; તેને માટે એક દિવસ સુગંધિત તેલની બે શીશીઓ લાવીને આપી બન્ને નિહાલ થઇ ગયા. હવે બુઢ્ઢી કદિ માથા પર બોજો લાવતી તો તે ચીઢાતો: "કાકી, હવે તો હું પણ ચાર પૈસા કમાઉ છું. હવે તું શા માટે જાન આપે છે? હવે ફરી જો કોઇ દિવસ તારા માથા પર ટોપલી જોઇશ તો કહી દઉં છું કે

દુકાન ઉઠાવીને ફેંકી દઇશ. પછી મને ઠીક લાગે તે સજા કરજો.” દીકરાની ધમકી સાંભ-ળીને બુઢ્ઢી ગદ્દગદ્દ થઇ જતી. બઝારમાંથી બોજો લાવતા પહેલા ચુપકીદીથી જોતી કે રમાનાથ દુકાન પર તો નથી ને ! જો તે બેઠો હોય તો કોઇ મજુરને એક બે પૈસા આપી તેને સાથે બોજ મૂકી દેતી. તે ન હોય તો લપકાઇને આવતી અને જલદીથી બોજો ઉતારીને શાન્તિથી બેસી જતી, કે જેથી રમાનાથ જાણી ન જાય.

એક દિવસ, ' મનોરમા થિએટર ' માં રાધેસ્યામનો નવો નાટક થવાનો હતો. એ નાટક પર ખૂબ ધમાલ હતી. એક દિવસ આગળથીજ લોકો પોતાની જગા અનામત કરાવી દેતા હતા. રમાનાથને પણ પોતાની જગા અનામત કરાવવાની ધૂન લાગી. તેને લાગ્યું કે જો કદાચ રાત્રે ટીકીટ નહિ મળી તો ટાંપતો રહી જઇશ. નાટકનાં ઘણાં વખાણ થાય છે. વખતે તો એકના બેવડા આપતાં પણ જગા નહિ મળશે. આ ઉત્સુ-કતાએ પોલીસના ભયને પણ પાછો હઠાવી દીધો. કાંઇ એવી આફત નથી આવી પડી કે ઘરમાંથી નીકળતાં જ પોલીસ તેને પકડી

લે. દિવસે એક નથી નીકળતો. રાત્રે તો નીકળું જ છું ને? પોલીસ ચાહતી હશે, તો શું રાતે ન પકડી લે? પછી તો મારો આ ભય પણ રહેવાનો નથી. ચહેરો બદલી દેવા માટે એક પાઘડી પહેરવી બસ થશે. આવી રીતે મનને સમજાવીને દશ વાગ્યે તે ઘેરથી નીકળ્યો. દેવીદીન ક્યાંક ગયો હતો. બુઢ્ઢીએ પૂછ્યું. "ક્યાં જાય છે, બેટા?" રમાનાથે કહ્યું: "કાંઈ નહિ કાકી, હમણાં આવું છું."

સડક પર આવતાં રમાનાથનું સાહસ બરફની માફક પીગળવા લાગ્યું. તેને જરા જરામાં શંકા થતી હતી કે કોઈ કોન્સ્ટેબલ તો આવતો નથી ને? તેને વિશ્વાસ હતો કે પોલીસનો એકેએક ચોકીદાર તેનો ચહેરો ઓળખે છે, એટલે તેના પર નજર પડતાં જ તેને ઓળખી લેશે. આથી, તે મોઢું નીચું રાખી ચાલી રહ્યો હતો. એટલામાં તેને વિચાર આવ્યો કે છુપી પોલીસવાળા સાદાં કપડા પહેરીને આમતેમ ઘુમ્યા કરે છે. કોણ જાણે, જે માણસ મારી નજીક ચાલે છે એ જ કોઈ જાસૂસ ન હોય! કેટલા ધ્યાનથી જુએ છે! આમ માથું નીચું ઘા-

લીને ચાલવાથી તો તેને સંદેહ નથી થઇ રહ્યો ને ! અહીં તો આ બધા મારી સામે તાકી રહ્યા છે. કોઇ આમ માથું નીચું રાખીને નથી ચાલતું. મોટરોની આ દોડધોડમાં માથું નીચું રાખીને ચાલવું એ મોતને આમંત્રણ આપવા બરાબર છે. પાર્કમાં કોઇ આમ કરે તો ચાલે ! અહીં તો સામે જોવું જોઇએ. પરંતુ આ પાસેનો માણસ તો હજી સુધી મારી તરફજ તાકી રહ્યો છે. દેખાય છે તો કોઇ એવો જ ! એનો સાથ છોડવા માટે તે એક તંબોલીની દુકાન પર પાન ખાવા માટે ઉભો. તે માણસ આગળ નીકળી ગયો. રમાનાથે આરામથી શ્વાસ લીધો.

હવે તેણે માથું ઉંચું ઉઠાવ્યું અને દિલ મજબૂત કરીને ચાલવા માંડ્યું. આ વખતે ટ્રામનો પણ કાંઇ પત્તો નહતો. નહિ તો તેમાં બેસી જાત. થોડે દૂર ગયો હશે એટલામાં ત્રણ કોન્સ્ટેબલો આવતા જણાયા. રમાનાથે સડક છોડીને એક ગલીમાં ચાલવા માંડ્યું. જાણી જોઇને સાંપના દરમાં હાથ નાખવાની કોણ હિંમત કરે ? પણ દુર્ભાગ્યે ત્રણે

કોન્સ્ટેબલોએ પણ સડક છોડીને એજ ગલીનો રાહ લીધો. મોટરોના અવરજવરથી વખતો વખત આમતેમ દોડવું પડતું હતું. રમાનાથનું કલેજું, ધડકધડક થઇ રહ્યું હતું. બીજી ગલીમાં જાય તો તો વધુ સંદેહ થશે. કોઇ એવી ગલી પણ નથી કે જેમાં ઘુસી જાઉં. હવે તો બધા ઘણા નજીક આવી ગયા. અરે, એ તો સૌ મારી તરફજ જોઇ રહ્યા છે. મેં ઘણી ભૂલ કરી, કે આ પાઘડી બાંધી લીધી; અને બાંધી તે પણ કેટલી ખરાબ ! એક છેડો તો નીકળી પણ ગયો છે. આ પાઘડી આજે મને પકડાવશે. આનાથી ચહેરો બદલાઇ જશે, એમ ધારીને એ બાંધી હતી. પણ આ તો ઉલટો તમાસો થઇ ગયો. હાં, ત્રણે મારા તરફ જ તાકી રહ્યા છે. આપસ આપસમાં કાંઇ વાત પણ કરે છે. રમાનાથને એમ લાગ્યું કે પગમાં શક્તિ જ નથી. કદાચ ત્રણે મનમાં મારો જ ચહેરો મેળવી રહ્યા છે. હવે નહિ બચી શકું. ઘરવાળાઓને મારા પકડાવાની ખબર મળતાં બધાં કેટલાં લજ્જિત થશે ! જાલપા તો રડી રડીને પ્રાણ આપશે. પાંચ વર્ષથી ઓછી સજા થવાની નથી. આજે આ જીવનનો અંત આવી રહ્યો છે.

આ કલ્પનાએ તેના ઉપર એવી અસર કરી કે તેના હાંજાં ગગડી ગયાં. સિપાઈઓનું દળ તેની સમીપ આવી જતાં તેનો ચહેરો ભયથી એવો વિકૃત થઈ ગયો, તેની આંખો એવી સશંક થઈ ગઈ, અને પોતાને તેમની આંખોથી બચાવવા માટે તેણે બીજા માણસોની આડ એવી રીતે શોધવા માંડી કે કોઈ મામૂલી માણસને પણ તેના પર સંદેહ થાય એ સ્વાભાવિક હતું. તો પછી પોલીસની ચપળ આંખો કેમ ચૂકે? એક જણે પોતાના સાથીને કહ્યું: “આ કોઈ પાકો ચોર હોય એમ લાગતું નથી. કંઈ ચોરના જેવી તાકાત નથી.” બીજો બોલ્યો: “મને તો સંદેહ થઈ રહ્યો છે કે આ પૂરો પાકો ચોર છે.”

ત્રીજો માણસ મુસલમાન હતો. તેણે રમાનાથને બૂમ મારી: “અરે ઓ પાઘડી વાળા, અહીં આવ! તારું નામ શું છે?”

રમાનાથે જરા રુઆબભેર કહ્યું: “મારું નામ પૂછીને શું કરશો? હું શું ચોર છું?”

“ચોર નથી, તું શાહુકાર છો; નામ કેમ નથી કહેતો?”

રમાનાથ એક ક્ષણ શંકામાં પડીને બોલ્યો: “ હીરાલાલ ! ”

“ ઘર ક્યાં છે ? ”

“ ઘર ? ”

“ હા, ઘરનું જ પૂછું છું. ”

“ શાહજહાંનપુર. ”

“ કયો મહોલ્લો ? ”

રમાનાથ શાહજહાનપુર ગયો ન હતો: તેમ કોઈ કલ્પિત નામ પણ તેને યાદ આવ્યું નહિ કે તે કહી દે. એટલે સાહસ કરીને તેણે કહ્યું: “ તમે તો મારો પત્તો લખી લો છો. ”

કોન્સ્ટેબલે ધમકી આપી: “ તમારો પત્તો તો પહેલાંથી જ લખેલો છે. નામ જુઠું કહ્યું. સરનામું પણ ખોટું આપ્યું. મહોલ્લાનું પૂછ્યું તો બગલાની માફક તાકવા લાગ્યો. મહીનાઓથી તારી તપાસ થઇ રહી છે. આજે મળી ગયો છે ! ચાલ થાણા પર !”

એટલું કહેતાં તેણે રમાનાથનો હાથ પકડી લીધો. રમાનાથે હાથ છોડાવવાની ચેષ્ટા કરતાં કહ્યું: “ વારંટ લાવો, તોજ હું

આવીશ. શું મને કોઇ ગુન્હેગાર સમજી લીધો છે ?"

કોન્સ્ટેબલે એક સિપાહીને કહ્યું: "જરાં આનો હાથ પકડી લો તો. ત્યાં થાણા પર વોરંટ દેખાડવામાં આવશે."

શહેરોમાં આવા બનાવ તમાસા કરતાં પણ વધારે મનોરંજક હોય છે. સેંકડો માણસો એકઠા થઇ ગયા. દેવીદીન આ વખતે અફીણ લઇને પાછો ફરતો હતો. લોકોને એકઠાં થએલાં જોઇને તે પણ આવી પહોંચ્યો. તેણે જોયું કે ત્રણ કોન્સ્ટેબલો રમાનાથને ઘસડીને લઇ જઇ રહ્યા છે, તે આગળ આવીને બોલ્યો: "અરે ! અરે ! જમાદાર, આ શું કરો છો ? આ પંડિતજી તો અમારા મહેમાન છે. એમને કેમ પકડી લઇ જાવ છો ?"

ત્રણે કોન્સ્ટેબલ દેવીદીનથી પરિચિત હતા. એટલે તે થોભી ગયા. એકે કહ્યું: "તમારા મહેમાન છે ? કયારથી ?"

દેવીદીને મનમાં ને મનમાં ગણત્રી કરીને કહ્યું: "ચારેક મહીના થયા હશે. મને

પ્રયાગમાં મળી ગયા હતા. ત્યાંના જ રહેવા વાળા પણ છે. મારી સાથે જ આવ્યા હતા. ”

મુસલમાન સિપાઇ મનમાં પ્રસન્ન થઇને બોલ્યોઃ “ એમનું નામ શું છે ? ”

દેવીદીને વિચાર કરીને કહ્યુંઃ “ નામ એમણે કહ્યું નથી ? ”

સિપાઇઓનો સંદેહ દૃઢ થઇ ગયો. પાંડેએ આંખો કાઢીને કહ્યુંઃ “ જો તમને જ મળ્યા હોય તો તમે નામ કેમ નથી કહેતા ? ”

દેવીદીને આધારહીન સાહસના ભાવથી કહ્યુંઃ “ મારી આગળ રૂઆબ ન કર, પાંડે ! સમજ્યો ? એ ધમકીઓ મારી આગળ નહિ ચાલે ! ”

મુસલમાન સિપાઇએ જાણે કે મધ્યસ્થ બનીને કહ્યુંઃ “ બૂઢ્ઢાજી, તમે નકામા ચીઢાવ છો. એમનું નામ કેમ નથી કહેતા ? ”

દેવીદીને આડી આંખે રમાનાથ તરફ જોઇને કહ્યુંઃ “ અમે લોક તો એમને રમાનાથ કહીએ છીએ. અસલ નામ આજ છે કે કાંઇ બીજું તે હું નથી જાણતો. ”

પાડેએ આંખો કાઢીને કહ્યું: "બોલો, પંડિતજી, તમારું નામ શું છે? રમાનાથ કે હીરાલાલ? યા બન્ને? એક ઘરનું અને બીજું સાસરાનું?"

ત્રીજા સિપાહીએ બધા પ્રેક્ષકો તરફ જોઇને કહ્યું: "નામ છે રમાનાથ, અને કહે છે, હીરાલાલ! સાબીત થઇ ગયું!"

પ્રેક્ષકોમાં ગણગણાટ થયો: "શંકાની વાત તો છે જ!"

"ચોક્ખું છે; નામ અને ઠેકાણું બન્ને ખોટાં આપ્યાં!"

એક મારવાડી સજ્જન બોલ્યા: "લાગે છે પણ એવો જ!"

એક મૌલવી સાહેબે કહ્યું: "કોઇ આફતમાં સપડાયલો લાગે છે!"

જનતાને પોતાની સાથે જોઇ સિપાહીઓને વધુ જોર આવ્યું. રમાનાથે પણ હવે એમની સાથે ચૂપચાપ ચાલી જવામાં જ પોતાનું કુશળ જોયું. પોતાના ઉપર લાઠી પડે છે કે તલવાર તેની કાંઇ પણ પરવા કર્યા વિના તેણે માથું નમાવી દીધું.

તે આટલો અપમાનિત કદી થયો ન હતો. જેલની કઠોરતમ યાતના પણ તેનામાં આટલી ગ્લાનિ ઉત્પન્ન ન કરત.

થોડીવાર બાદ પોલીસ સ્ટેશન દેખાવા લાગ્યું. પ્રેક્ષકોની ભીડ ઘણી ઓછી થઇ ગઇ. રમાનાથે એક વાર તેની તરફ લજ્જિત આશાના ભાવથી જોયું. દેવીદીનનો પત્તો ન હતો. રમાનાથના મુખમાંથી એક લાંબો શ્વાસ નીકળ્યો. આ વિપત્તિમાં આ સહારો પણ શું હાથથી નીકળી ગયો ?

૮

પોલીસ સ્ટેશનની કચેરીમાં, એ સમયે એક મોટા ટેબલની સામે ચાર માણસો બેઠા હતા. એક દારોગો હતોઃ તે સહેજ ગોરો, શોખિન હતો અને તેની મોટી મોટી આંખોમાં કોમળતાની ઝલક હતી. તેની બાજુમાં નાયબ દારોગો હતો. તે શિખ હતો, ઘણો જ હસમુખો અને સજીવતાની મૂર્તિ જેવો હતો. વળી તે ઘઉંવર્ણો સુડોળ અને સુગઠિત શરીરવાળો હતો. તેના માથા પર વાળ હતા; હાથમાં કડાં હતાં; પરંતુ હાથો સાથે સિગા-

રની દોસ્તી તેણે રાખી ન હતી. ટેબલની બીજી બાજુ ઇન્સ્પેક્ટર અને ડેપ્યુટી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ બેઠા હતા. ઇન્સ્પેક્ટર આધેડ વયનો સહેજ શામળો, લાંબો માણસ હતો. તેની આંખો કોડી જેવી હતી, ગાલ ફૂલેલા હતા અને કદ ઠીંગણું હતું. ડેપ્યુટી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ લાંબો, ઉગતો જુવાન હતો, ઘણોજ વિચારશીલ તેમજ અલ્પભાષી હતો. તેનું લાંબું નાક અને ઉંચું મસ્તક તેની કુલીનતાની સાક્ષીરૂપ હતાં.

ડેપ્યુટીએ સીગારનો એક દમ લઇને કહ્યું: “ બહારના સાક્ષીઓથી કામ નહિ ચાલી શકશે. એમનામાંથીજ કોઇને એપ્રૂવર બનાવવો જોઇશે. એ સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી. ”

ઇન્સ્પેક્ટરે દારોગા તરફ જોઇને કહ્યું: “ અમે લોકોએ કોઇ બાબત બાકી રાખી નથી, એ ખાત્રીપૂર્વક કહું છું. દરેક પ્રકારની લાલચ આપીને થાકી ગયા. સર્વેએ એવા પાકી ગાંઠ બાંધી રાખી છે કે તે કોઇ છોડી શકતું નથી. અમે બહારના સાક્ષીઓને પણ અજમાવી જોયા, પરંતુ બધા કાન પર હાથ મૂકે છે. ”

ડેપ્યુટી: "પેલા મારવાડીને ફરી અજમાવવો જોઇએ. તેના બાપને બોલાવીને ખૂબ ધમકાવો. કદાચ તેનો કાંઇ રૂઆબ પડે."

ઇન્સ્પેકટર: "ખરેખર કહું છું. આજ સવારથી અમે લોક એજ કરી રહ્યા છીએ. બિચારો બાપ છોકરાને પગે પડયો પરંતુ છોકરો કોઇપણ રીતે રાજી થતો નથી."

થોડીવાર સુધી ચારે જણ વિચારમગ્ન થઇ બેસી રહ્યા. અંતે ડેપ્યુટીએ નિરાશાના ભાવથી કહ્યું: "મુકદ્દમો નહિ ચાલી શકે. નકામી બદનામી થઇ!"

ઇન્સ્પેકટર: "એક ઠરાવની વધુ મુદત લો. કદાચ કોઇ તૂટી જાય."

આવો નિશ્ચય કરીને બન્ને માણસો ત્યાંથી રવાના થયા. નાયબ દારોગો પણ તેમની સાથે ચાલી ગયો. દારોગાજીએ હુક્કો મંગાવ્યો એટલે એક મુસલમાન સિપાઇએ આવીને કહ્યું: "દારોગાજી, લાવો કાંઇ ઇનામ અપાવો. એક ઇસમને આજે સવારે ગિરફ્તાર કર્યો છે. અલાહાબાદનો રહેવાવાળો છે, અને તેનું નામ રમાનાથ છે. પહેલાં તો

નામ અને રહેઠાણુ બન્ને ખોટાં જણાવ્યાં હતાં. પેલો દેવીદીન ખટિક છેને તેને ત્યાં રહેતો હતો. જરા ધમકી આપશો તો બધું યે કહી દેશે. ”

દારોગો: “ દેવીદીન તો પેલોજ ને જેના બે છોકરા—”

સિપાહી: “ જી હા, એજ. ”

એટલામાં રમાનાથને પણ દારોગા સામે હાજર કરવામાં આવ્યો. દારોગાએ તેને માથાથી પગ સુધી નિહાળી લીધો. કેમ જાણે તેનો ચહેરો મેળવી રહ્યો ન હોય ! પછી કઠોર દૃષ્ટિએ જોઇને બોલ્યો: “ ઠીક, આ અલાહાબાદનો રમાનાથ છે કેમ; સારૂં થયું બાઇ ! છ મહિનાથી તમારી તપાસ કરી રહ્યો હતો. ચહેરો પણ કેવો સાફ છે કે આંધળો પણ ઓળખી કાઢે. અહીં ક્યારના આવ્યા છો ? ”

કોન્સ્ટેબલે રમાનાથને સલાહ આપી: “ બધું સાચેસાચું કહી દેશે તો તારા પર કોઇ જાતની સખ્તાઇ કરવામાં નહિ આવે.”

રમાનાથે આનંદિત બનવાની ચેષ્ટા કરીને કહ્યું: “ હવે તો તમારા હાથમાં છું;

રહેમ કરો કે જાસ્તી કરો. અલાહાબાદની મ્યુનિસિપાલીટીમાં નોકર હતો. સુભાગ્ય કહો કે કમભાગ્ય કહો, જકાતના ચારસો રૂપીયા મારાથી ખર્ચાઇ ગયા. વખતસર મારાથી રૂપિયા જમા ન થઇ શકયા. શરમનો માર્યો ઘરના માણસોને પણ કાંઇ કહી ન શકયો. નહિ તો એટલા રૂપીયાની ગોઠવણ થવી કાંઇ મુશ્કેલ ન હતી. જ્યારે કાંઇ ન ચાલ્યું ત્યારે ત્યાંથી ભાગી અહીં આવ્યો છું. આ વાતમાં એક શબ્દ પણ ખોટો નથી. ”

દારોગાએ ગંભીર ભાવથી કહ્યું: “ મામલો કાંઇક ભારી છે. કેમ કાંઇ શરાબની લત પડી હતી કે શું ? ”

“ મેં કદી શરાબ જો મોએ લગાડયો હોય તો તમે કહો તેવા સોગંદ ખાઉં ! ”

કોન્સ્ટેબલે મજાક કરતાં કહ્યું: “ મહોબ્બતના બઝારમાં લૂંટાઇ ગયા હશો ! ”

રમાનાથે પણ મંદ હસીને કહ્યું: “ મારા જેવા કડકાબાલૂસની ત્યાં જવાની શી ગુંજાશ ? ”

દારોગો: “ તો શું જુગાર રમી નાખ્યો કે બીબીને માટે ઘરેણાં કરાવી નાખ્યાં ? ”

રમાનાથ ચોંકી ગયો. તેના મુખ ઉપર ગુન્હાની સ્પષ્ટ છાપ પડી ગઇ.

દારોગો: “ ઠીક વાત છે. તમને અહીં પણ મોટાં મોટાં ઘરેણાં મળી જશે. ”

એકાએક બુઢ્ઢો દેવીદીન આવીને ખડો થઇ ગયો.

દારોગાએ કઠોર સ્વરે કહ્યું: “ કેમ, શું કામ છે ? ”

દેવીદીન: “ હજૂરને સલામ કરવા આવ્યો છું. આ બિચારા પર દયાની નજર રાખજો. હજૂર. ઘણો સિધો માણસ છે. ”

દારોગો: “ સરકારી આરોપીને ઘરમાં છૂપાવે છે અને વળી તેની સિફારશ કરવા આવે છે ! ”

દેવીદીન: “ હું શી સિફારશ કરવાનો હતો, હજૂર ! હું તો એ બદામનો માણસ !”

દારોગો: “ જાણે છે, એના પર વોરંટ છે, સરકારી રૂપીયા હજમ કરી ગયો છે. ”

દેવીદીન: “ હજૂર, માણસથી ભૂલ ચૂક થઇ જાય. વળી જુવાનીની વય છે; ખરચાઇ ગયા હશે. ”

એટલું કહેતાં દેવીદીને કમરની આંટીમાં

થી પાંચ ગીનીઓ કાઢી ટેબલ પર મૂકી દીધી.

દારોગાએ તડપી જઇને કહ્યું: " આ શું છે ? "

દેવીદીન: " કાંઇ નથી હજૂર, આપને પાન ગુલાબ માટે. "

દારોગો: " લાંચ આપવા માગે છે, કેમ ? બચ્ચા, લાંચ આપવાનો આરોપ મૂકીશ ! "

દેવીદીન: " મૂકજો. સરકાર ! ઘરવાળી લાકડાં કફનની ફિકરમાંથી બચી જશે. ત્યાં બેઠો બેઠો આપને દુવા દઇશ. "

દારોગો: " જો આને છોડાવવો હોય તો પચાસ ગીનીઓ લઇ આવ. જાણે છે, એની ગિરફતારી માટે પાંચસો રૂપીઆનું ઇનામ છે."

દેવીદીન: " આપ લોકને એટલું ઇનામ શી વિસાતમાં ? આ તો ગરીબ પરદેશી માણસ છે. જ્યાંસુધી જીવશે ત્યાંસુધી આપને યાદ કરશે. " 31074

દારોગો: " બકબક ન કર. અહીં કાંઇ પુણ્ય મેળવવા આવ્યો નથી. "

દેવીદીન: " બહુ તંગ છું, હજૂર ! દુકાન તો નામનીજ છે. "

કોન્સ્ટેબલ: " બૂઢ્ઢી પાસે માગી લાવ. "

દેવીદીનઃ “ કમાવાવાળો તો હુંજ છું ને ભાઇ ! છોકરાની સ્થિતિ તો જાણો છો ને ! પેટે પાટા બાંધીને થોડાક રૂપીયા જમા કરી રાખ્યા હતા, એટલે હાલમાંજ સાત ધામની યાત્રા કરીને આવું છું. હવે તો ઘણોજ તંગ થઇ ગયો છું. ”

દારોગોઃ “ તો તારી ગીનીઓ ઉઠાવી લે. આને બહાર કાઢી મૂકો ! ”

દેવીદીનઃ “ આપનો હુકમ છે તો લઇ જાઉં છું. ધક્કો શા માટે મરાવો છો ? ”

દારોગો (કોન્સ્ટેબલને) “ આને કાચી જેલમાં રાખો. મુનશીને કહો કે એનું બયાન લખી લે. ”

દેવીદીનના હોઠ આવેશથી કંપી રહ્યા હતા. તેના ચહેરા પર, રમાનાથે અગાઉ કદિ ન જોયલી વ્યગ્રતા છવાઇ હતી. કેમ જાણે કોઇ ચકલી પોતાના માળામાં કાગડાને ઘુસતો જોઇને વિહ્‌વળ થઈ ગઈ ન હોય ! એક મિનિટ સુધી તે થાણાંના દ્વાર ઉપર ઉભો રહ્યો. પછી પાછો ફર્યો અને એક સિપાઇને કાંઇક કહી સડક તરફ સરકી ગયો. પરંતુ એકજ પળમાં પાછા ફરીને તેણે

દારોગાને કહ્યું: " હજૂર, બે કલાકની મુદત નહિ આપો ? "

રમાનાથ હજી ત્યાંજ ઉભો હતો. આ મમતા જોઇને તે રડી પડયો. તે બોલ્યો: " દાદા, હવે તમે હેરાન ન થાવ. મારા ભાગ્યમાં જે કાંઇ લખ્યું હોય તે થવા દો. મારા પિતા પણ અહીં હોત તો આનાથી વધુ બીજું શું કરત ? હું મરતાં સુધી તમારો ઉપકાર...... "

દેવીદીને આંખમાંના આંસુ લૂછતાં કહ્યું: " કેવી વાત કરે છે ભાઇ ! જ્યાં રૂપીયા પર વાત આવી ત્યાં દેવીદીન પાછળ હઠવાવાળો માણસ નથી. એટલા રૂપીયા તો એક દિવસમાં જુગારમાં હારી ગયો છું કે જિતી ગયો છું. અત્યારે ઘર વેચી દઉં તો દશ હજારની મિલ્કત છે. માથા ઉપર લાદીને શું લઇ જવાનો છું ! દારોગાજી, અત્યારે ભાઇને કાચી જેલમાં ન મોકલો. હું રૂપીયાની વ્યવસ્થા કરીને થોડા સમયમાં આવું છું. "

દેવીદીન ચાલી ગયો એટલે દારોગાજીએ સહૃદયતા ભરેલા સ્વરે કહ્યું: " છે તો ચાલાક પણ ઘણો જ નેક છે. તેં એને કઇ બુટ્ટી સુંઘાડી છે ? "

રમાનાથે કહ્યુંઃ " ગરીબો પર તો બધાને રહેમ આવે છે."

દારોગાએ મંદ હસીને કહ્યુંઃ " પોલીસને છોડીને, એમ કહો. મને તો વિશ્વાસ નથી કે તે પચાસ ગીનીઓ લાવે."

રમાનાથઃ " અને લાવે તો પણ તેને માથે એટલો બધો બોજો નાખવા હું નથી માગતો. તમે મને ખુશીથી કાચી જેલમાં લઇ જાવ."

દારોગોઃ " મને પાંચસો ને બદલે સાડાછસો મળી રહ્યા છે તે કેમ જવા દઉં ? તારી ગિરફતારીનું ઇનામ મારા કોઇ બીજા ભાઇને મળી જાય તો શું ખોટું ?"

રમાનાથઃ " જો મારે ચક્કી જ પીસવાની છે, તો તે જેટલી જલદી પીસું તેટલું સારૂં. હું સમજ્યો હતો કે પોલીસની નજર ચૂકવીને હું રહી શકીશ. હવે માલમ પડ્યું કે આ આઠે પ્રહર પકડાઇ જવાનો ભય જેલના કરતાં કાંઇ ઓછો જીવલેણ નથી."

દારોગાને એકાએક જાણે કે કોઇ ભૂલાઇ ગએલી વાત યાદ આવી ગઇ. ટેબલના ખાનામાંથી એક મુકદમાના કાગળીયાં કાઢી તેના

પાનાં આમતેમ ઉથલાવ્યાં અને પછી તે નમ્રતાથી બોલ્યોઃ "જો હું કોઇ એવી યુક્તિ બતાવું કે દેવીદીનના રૂપીયા પણ બચી જાય અને તારા ઉપર પણ કોઇ આફત ન આવે તો કેમ ?"

રમાનાથે અવિશ્વાસના ભાવથી કહ્યુંઃ "એવી કોઇ યુક્તિ છે ? મને તો આશા નથી."

દારોગોઃ "એ તો ખુદાનો ખેલ છે. એની ગોઠવણ હું કરી શકું છું. તમારે એક મુકદ્દમામાં સાક્ષી આપવી પડશે."

રમાનાથઃ "જૂઠી સાક્ષી હશે ?"

દારોગોઃ "નહિ, તદ્દન સાચી. એમજ સમજી લેને કે તું માણસ બની જશે. મ્યુનિસિપાલીટીના પંજામાંથી તો છૂટી જશે, એટલું જ નહિ પણ કદાચ સરકાર પણ મહેરબાની કરે; અને જો મુકદ્દમો ચાલ્યો તો પાંચ વર્ષથી ઓછી સજા નહિ થાય. માની લે કે આ વખતે દેવીદીન તને બચાવી લે તો પણ ક્યાંસુધી બચી જઇશ ? જીંદગી ખરાબ થઇ જશે. નફો ખોટ તું જ તારી મેળે વિચારી લે. હું જબરજસ્તી કરતો નથી."

દારોગાએ ધાડનો વૃત્તાન્ત કહી સંભળાવ્યો. રમાનાથ એવો કોઇ મુકદ્દમો વર્તમાન પત્રોમાં વાંચી ચૂકયો હતો. તે સંશયના ભાવથી બોલ્યોઃ "તો મારે સાક્ષી બનવું પડશે અને એમ કહેવું પડશે કે હું આ ધાડપાડુઓ સાથે સામેલ હતો. એ તો જુઠ્ઠી જુબાની થઇ !"

દારોગોઃ "મામલો તદ્દન સાચો છે. તમે કોઇ બિનગુન્હેગારોને નહિ ફસાવો. જેમને જેલ જવું જોઇએ એવા જ લોકો જેલમાં જશે. પછી જુઠ્ઠું કયાં રહ્યું ? ડાકુઓના ડરથી અહીંના લોકો સાક્ષી આપવા રાજી થતા નથી. બસ બીજી કોઇ વાત નથી. તમારે કાંઇક જુઠ્ઠું બોલવું પડશે એ હું માનું છું. પરંતુ તમારી જીંદગી બચી જાય છે એના પ્રમાણમાં એટલું જુઠ્ઠું તો કાંઇ બિસાતમાં નથી. ખૂબ વિચાર કરજો. સાંજ સુધીમાં જવાબ આપજો."

રમાનાથના મનમાં વાત વસી ગઇ. જો એક વખત જૂઠ્ઠું બોલીને તે પોતાનાં પાછલાં કર્મોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી શકે અને ભવિષ્ય પણ સુધારી લે તો પૂછવું જ શું ? જેલ-

માંથી તો બચી જાય ! એમાં બહુ આગળ પાછળનું જોવાની જરૂર નથી. હા, એનો નિશ્ચય થઇ જવો જોઇએ કે તેના ઉપર મ્યુનિસિપાલીટી ફરી મુકદમો નહિ ચલાવે અને તેને કોઇ સારી જગા મળી જાય. તે જાણતો હતો કે પોલીસને ગરજ છે એટલે મારી કોઇપણ વ્યાજબી શરતનો અસ્વીકાર થવાનો નથી. એટલે કેમ જાણે તેનો આત્મા ધર્મ અને અધર્મના સંકટમાં પડયો ન હોય તેમ તે બોલ્યો: "મને ડર એ લાગે છે કે મારી જુબાનીથી બીનગુન્હેગાર લોકો ફસાઇ ન જાય."

દારોગો: " એની હું આપને ખાત્રી આપું છું."

રમાનાથ: " પણ કાલે મ્યુનિસિપાલીટી મારી ગર્દન પકડે તો હું કોને પોકારૂં ?"

દારોગો: " મગદૂર છે ! મ્યુનિસિપાલીટી શું કરી શકે ! ફોજદારી મુકદ્દમામાં ફરિયાદી તો સરકાર જ રહેશે. જ્યારે સરકાર તમને માફી આપે ત્યારે મુકદ્દમો કેવી રીતે ચલાવશે ? તમને માફીનામું આપી દેવામાં આવશે, સાહેબ ! "

રમાનાથ: " અને નોકરી ? "

દારોગો: " તેની સરકાર આપોઆપ ગોઠવણુ કરશે. એવા માણુસોને તો સરકાર પોતે પોતાના દોસ્ત બનાવી રાખવા ચાહે છે. જો આપની જુબાની સારી થાય અને જો તમે એની જાળમાંથી નિકળી જાવ તો તમે નિહાલ થઇ જશો. "

દારોગાએ તેજ વખતે મોટર મંગાવી અને રમાનાથને સાથે લઇ ડેપ્યુટી સાહેબને મળવા ઉપડી ગયા. આવી મોટી કામગિરિ બતાવવામાં વિલંબ કેમ થાય? ડેપ્યુટી સાથે એકાંતમાં ખૂબ વાત કરી. આ માણુસનો પત્તો કેમ લાગ્યો, એની સૂરત દેખતાં જ એ કોઇ મવાલી છે એમ માપી જતાં તેને ગિરફતાર કરી લીધો ! અને એ બધી વાત સોળેસોળ આના સાચી નીકળી ! નજર કાંઇ ભૂલ કરે ! હજુર, માણુસની આંખો ઓળખી શકું છું. અલાહાબાદ મ્યુનિસિપાલીટીના રૂપીયા ઉચાપત કરીને ભાગ્યો છે. આ મુકદમામાં સાક્ષી આપવા તૈયાર છે. માણુસ ભણેલોગણેલો અને દેખાવે પણુ ગૃહસ્થ અને કુલિન છે.

ડેપ્યુટીએ સંદિગ્ધ ભાવથી કહ્યું: " હા, માણુસ તો હોશીયાર માલમ પડે છે. "

"પરંતુ મારીનામું લીધા વિના એને આપણા પર વિશ્વાસ નહિ આવે. જો કદાચ એને શંકા ગઇ કે આપણે આ લોકો સાથે કોઇ ચાલ ચાલી રહ્યા છે તો તરત છટકી જશે."

ડેપ્યુટી: "એ તો થશેજ. સરકાર સાથે આ બાબતમાં વાતચીત કરવી પડશે. તમે ટેલીફોન કરીને અલાહાબાદની પોલીસને પૂછો કે આ માણુસ પર કેવો મુકદમો છે! એ બધું સરકારને બતાવવું પડશે."

ટેલીફોનની ડાયરેક્ટરી જોઇ, દારોગાએ નંબર મેળવ્યો અને વાતચીત શરૂ થઇ.

ડેપ્યુટી: "શું કહ્યું ?"

દારોગો: "કહે છે કે અહીં તો આ નામના કોઇ માણુસ પર મુકદમો નથી."

ડેપ્યુટી: "એ તે કેવી વાત છે! કાંઇ સમજમાં આવતું નથી. એણે નામ તો બદલી દીધું નથી ને ?"

દારોગો: "કહે છે કે મ્યુનિસિપાલીટીના કાંઇ રૂપીયા ઉચાપત નથી થયા. કોઇ મામલો છે જ નહિ."

ડેપ્યુટી: "એ તો ઘણી તાજુબીની વાત! માણુસ કહે છે કે રૂપીયા લઇને

ભાગ્યો; મ્યુનિસિપાલીટી કહે છે કે કાંઇ રૂપીયા ઉચાપત નથી થયા. ઠીક, મ્યુનિસિપલ કચેરીમાં પૂછો. ”

દારોગોઃ “ મારી સમજમાં પણુ કાંઇ વાત આવતી નથી. જો એને કહી દઇએ કે તમારી ઉપર કાંઇ મુકદમો નથી તો પછી એનો પત્તો પણુ નહિ લાગે ! ઠીક, મ્યુનિ-સિપાલીટીની કચેરીમાં પૂછીએ.”

દારોગાએ ફરી નંબર મેળવ્યો. સવાલ જવાબ થવા લાગ્યાઃ

દારોગોઃ “ તમારે ત્યાં રમાનાથ નામે કોઇ કારકૂન હતો ? ”

જવાબ: “ હા, હતો. ”

દારોગોઃ “ તે કાંઇ રૂપીયા ઉચાપત કરીને ભાગ્યો છે ? ”

જવાબઃ “ નહિ; તે ઘરેથી ભાગી ગયો છે, પણુ રૂપીયા ઉચાપત નથી કર્યાં. શું તે આપને ત્યાં છે ? ”

દારોગોઃ “ જી હા; અમે તેને ગિરફતાર કર્યો છે. તે પોતે કહે છે કે મેં રૂપીયા ઉચાપત કર્યા છે. વાત શી છે ? ”

જવાબ: "પોલીસ તો ઘણી ચબરાક છે, જરા અક્કલ દોડાવો."

દારોગો: "અહીં તો અક્કલ કાંઇ કામ કરતી નથી."

જવાબ: "ત્યાં શું અહીં પણ કામ નથી કરતી. સાંભળો, રમાનાથે હિસાબ મેળવવામાં ગળતી કરી, એટલે ભય પામીને તે ભાગી ગયો. પાછળથી માલમ પડયું કે રકમ કાંઇ ઘટતી નથી. હવે સમજણ પડી?"

ડેપ્યુટી: "હવે શું કરશું ખાનસાહેબ; શિકાર હાથમાંથી છટકી ગયો."

દારોગો: "છટકી કેમ જશે, હજૂર! રમાનાથને એ વાત કહીએ જ શા માટે? બસ, તેને કોઇ એવા માણસને મળવા જ ન દેવાય કે જે તેને બહારની કોઇ ખબર પહોંચાડી શકે. હવે ઘરવાળાઓને તેનો પત્તો લાગી જશે એટલે કોઇને કોઇ જરૂર તેની તપાસ કરવા આવશે. કોઇને જ આવવા ન દેવા. આ વાત જ વચ્ચે લાવવી નહિ. મોઢેથી એને ખાત્રી આપી દેવી. કહી દેવું કે માફીનામાને માટે કમીશ્નર સાહેબને રીપોર્ટ કર્યો છે. ઇન્સ્પેકટર સાહેબનો પણ અભિપ્રાય લઇ લેવો."

અહીં આ લોકો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાથે પરામર્શ કરી રહ્યા હતા, ત્યાં એક કલાકમાં દેવીદીન પાછો થાણે આવ્યો. એટલે કોન્સ્ટેબલે કહ્યું: "દારોગાજી તો સાહેબની પાસે ગયા."

દેવીદીને ગભરાઇને કહ્યું: "તો શું બાબુજીને કાંચી જેલમાં નાખ્યા?"

કોન્સ્ટેબલ: "નહિ, તેને પણ સાથે લઇ ગયા."

દેવીદીને માથું ટીપીને કહ્યું: "પોલીસવાળાની કોઇ વાતનો ભરોસો નહિ. હું કહી ગયો કે એક કલાકમાં રૂપીયા લઇ આવું છું, પરંતુ એટલી પણ સબૂરી ન પકડાઇ. સરકાર પાસેથી તો પાંચસોજ મળશે. હું છસો આપવા તૈયાર છું. હા, સરકારમાં સારી કામગિરિ બજાવવાની પ્રશંસા થાય, બીજું શું? અહીંથી તેને પ્રયાગરાજ મોકલી દેશે. મારી સાથે મુલાકાત પણ નહિ થાય. બુઢ્ઢી રડી રડીને મરી જશે." એમ કહેતાં દેવીદીન ત્યાંજ જમીન પર બેસી ગયો.

કોન્સ્ટેબલે પૂછ્યું: "તો અહીં ક્યાં સુધી બેસી રહેશો?"

જાણે ચાબૂકના ફટકાનો માર લાગ્યાથી

ઘાયલ થયો હોય તેમ થઇને દેવીદીને કહ્યું: "હવે તો દારોગા સાથે બે ચાર વાત કરીને જ જઇશ. ભલે ને જેલ જવું પડે, પણ તેને જરૂર ખરાખરા ફિટકારું. ખરાબ રીતે ફિટકારું. આખરે તેને પણ બાલબચ્ચાં તો હશેને ! શું ભગવાનથી જરા પણ નથી ડરતો ! તમે બાબૂજીને જતી વખતે જોયા હતા ? બહુજ દિલગિર હતા ?"

કોન્સ્ટેબલ: "દિલગિર તો ન હતા, ખાસી તરહ હસી રહ્યા હતા. બન્ને જણ મોટરમાં બેસીને ગયા છે."

દેવીદીને અવિશ્વાસના ભાવથી કહ્યું: "હસી શું રહ્યો હશે, બિચારો ! મોંથી ભલે હસી લે. પણ દિલ તો રડતું જ હશે."

દેવીદીનને અહીં બેઠે એક કલાક પણ થયો ન હતો એટલામાં જગ્ગો આવી પહોંચી. દેવીદીનને દ્વાર ઉપર બેઠેલો જોઇને તે બોલી: "તમે અહીં શું કરવા માંડયું ? ભાઇ ક્યાં છે ?"

દેવીદીને મર્માહત થઇને કહ્યું: "ભાઇને તો લઇ ગયા. સુપરિન્ટેન્ડન્ટની પાસે કોણ જાણે મુલાકાત થાય છે કે પછી બહારો-બહારજ પ્રયાગરાજ મોકલી દે છે !"

જગ્ગોઃ " દારોગાજી પણ ઠીક માણસ છે. કહ્યું ત્યારે કહે કે આટલા લઇશ અને હવે ચાલી ગયા. "

દેવીદીનઃ " તેથી જ તો બેઠો છું, કે આવે એટલે બે ત્રણ વાતો કહી લઉં. "

જગ્ગોઃ " હા, જરૂર ફટકારવી. જે પોતાની જબાન ન પાળે તે પોતાના બાપનો શું થશે ? હું તો ખરૂં કહીશ. મને શું કરશે ? "

દેવીદીનઃ " દુકાન પર કોણ છે ? "

જગ્ગોઃ " બંધ કરીને આવી છું. હજી તો બિચારાએ કાંઇ ખાધું પણ નથી ! સવારનો એમને એમ છે. ચૂલામાં જાય એ તમાસો. એને જ માટે તો ટીકીટ લેવા જતો હતો. જો ઘરેથી જ બહાર ન નીકળત તો આ બલા માથે થોડી જ વળગવાની હતી ? "

દેવીદીનઃ " જો અહીંથી જ પ્રયાગ મોકલી દેશે તો ? "

જગ્ગોઃ " પત્ર તો આવશે જ ? ત્યાં જઇને મળી આવીશું. "

દેવીદીનઃ " (આંખોમાં આંસુ લાવી) સજા થઇ જશે ? "

જગ્ગોઃ " રૂપીયા જમા કરી દેશું પછી

સજા શા માટે થશે ? સરકાર પોતાના રૂપીયા લેશે કે બીજું કાંઇ ? ”

દેવીદીન: “ નહિ, ગાંડી, એમ નથી થતું. ચોર માલ પાછો આપી દે તેથી કાંઇ તેને છોડી થોડોજ દેવામાં આવે છે ? ”

પરિસ્થિતિની કઠોરતાનો અનુભવ કરતાં જગ્ગોએ કહ્યું: “ દારોગાજી......”

હજી વાક્ય પૂરું ન થયું ત્યાં તો દારોગાની મોટર સામે આવી પહોંચી. ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ પણ હતા. રમાનાથ એ બન્નેને જોઇને મોટરમાંથી ઉતરી આવ્યો અને પ્રસન્નમુખથી બોલ્યો: “ તમે અહીં લાંબા વખતથી બેઠા છો શું દાદા ? આવો, મોટરમાં ચાલો; મા, તું ક્યારે આવી ? ”

દારોગાએ વિનોદ કરતાં કહ્યું: “ કેમ, ચોધરી, રૂપીયા લાવ્યા ? ”

દેવીદીન: “ જ્યારે કહીને ગયો કે થોડીવારમાં આવું છું તો તમારે મારી રાહ જોવી જોઇતી હતી. ચાલો, તમારા રૂપીયા લઇ લો. ”

દારોગો: “ જમીનમાંથી ખોદીને કાઢયા હશે ? ”

દેવીદીન: “ આપની કૃપાથી હજીયે હજાર

પાંચસો વધુ નીકળી શકે એમ છે. જમીન ખોદવાની જરૂર નથી પડી. ચાલો, ભાઇ, બુઢ્ઢી ક્યારની ઉભી છે. હું રૂપીયા ચૂકવીને આવું છું. આ તો ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ હતા ને ? પહેલાં આજ થાણામાં હતા."

દારોગો: "તો ભાઇ તમારા રૂપીયા લઇ જઇને એ હાંડીમાં જ મૂકી રાખો. અમલદારોની એવી સલાહ મળી કે આને છોડવો ન જોઇએ. મારા હાથની વાત નથી."

ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ તો પહેલેથીજ કચેરીમાં ચાલી ગયા હતા. આ ત્રણે જણ વાત કરતા કરતા તેની પાસેના ઓરડામાં ગયા.

દારોગાની વાત સાંભળતાં દેવીદીનનાં ભવાં ચઢી આવ્યાં. તે બોલ્યો: "દારોગાજી, મરદોની જબાન એકજ હોય છે, એટલું જ હું તો જાણું છું. તમારા હુકમથી હું રૂપીયા લાવ્યો છું. તમારે તમારો કોલ પૂરો કરવો જ પડશે. કહીને ફરી જવું એ તો નીચ માણસોનું કામ છે."

આટલાં કઠોર શબ્દો સાંભળતાં તો દારોગાએ ધુંવા પુંવા થઇ જવું જોઇતું હતું. પરંતુ અત્યારે તેમને જરાપણ માઠું ન લાગ્યું. તે હસતા હસતા બોલ્યા: "ભાઇ,

હવે ચાહે તો નીચ કહો, ચાહે દગાબાજ કહો, પરંતુ હું એને છોડી શકતો નથી. આવા શિકાર કાંઇ રોજ હાથ લાગતા નથી. કોલની ખાતર હું કાંઇ મારો શિકાર છોડી દેવાનો નથી. ”

દારોગાના હસવાથી દેવીદીન વધુ ચીઢાયોઃ “ તો તમે કહ્યું કયાં મોઢે ? ”

દારોગોઃ “ આજ મોઢે કહ્યું હતું; પરંતુ મોઢું હમેશાં એક સરખું નથી રહેતું. આજ મુખથી જેમ ગાળ દઉં છું તેમ આજ મુખથી પ્રશંસા પણ કરૂં છું. ”

દેવીદીન (ચીઢાઇને) “ આ મૂંછ મુંડાવી નાખો. ”

દારોગોઃ “ ખુશીથી, મને મંજુર છે. મારી ઇચ્છા તો પહેલાથી જ હતી, પરંતુ શરમનો માર્યો મુંડાવતો ન હતો. હવે તમે દિલ મજબુત કર્યું. ”

દેવીદીનઃ “ હસો નહિ દારોગાજી; તમે હસો છો અને મારૂં લોહી ઉકળી જાય છે. મને જોઇએ તો જેલ કેમ ન મળે, પરંતુ હું કેપ્ટન સાહેબને જરૂર કહી દઇશ. છું તો એક ટકાનો આદમી, પણ આપની કૃપાથી મોટા મોટા અમલદારો સુધી પહોંચી શકું છું.”

દારોગોઃ " અરે યાર, તો શું તું સાચે સાચ કેપ્ટન સાહેબ આગળ મારે માટે ફરિયાદ કરશે ? "

દેવીદીન સમજ્યો કે ધમકીની અસર થઇ. એટલે તે અકડાઇને બોલ્યોઃ " જ્યારે તમે કોઇનું સાંભળતા નથી અને વાત કહીને ફરી જાવ છો, ત્યારે બીજા પણ પોતાનાથી બનતું કરશે જ. મેમ સાહેબ તો રોજ દુકાન પર આવે છે. "

દારોગોઃ " જો, દેવીદીન, તેં સાહેબ કે મેમ સાહેબ આગળ મારી જરા પણ ફરિયાદ કરી છે તો હું સોગંદ ખાઇને કહું છું કે તારૂં ઘર ખેદાન મેદાન કરી નાખીશ. "

દેવીદીનઃ " જે દિવસે મારૂં ઘર ખેદાન મેદાન થશે તે દિવસે આ પાઘડી અને ચપરાશ પણ નહિ રહેશે, હજૂર ! "

દારોગોઃ " ઠીક તો આપ તાળી. આપણે શરત મારીએ છીએ. "

દેવીદીનઃ " પસ્તાશો હોં સરકાર; કહી દઉં છું કે પસ્તાશો. "

રમાનાથ હવે ધીરજ ન ધરી શક્યો. અત્યાર સુધી તે દેવીદીનના બગડવાનો તમાસો જોવા માટે બીલાડીના જેમ બની બેઠો હતો.

તે હવે બોલ્યો: "દાદા, દારોગાજી તમને ચીઢવી રહ્યા છે. અમારી વચ્ચે એવી સલાહ થઇ ગઇ છે કે હું કંઇપણ આપ્યા લીધા વગર છૂટી જઇશ અને ઉપરથી નોકરી પણ મળશે. સાહેબે ચોક્કસ ખાત્રી આપી છે. મારે હવે અહીં જ રહેવું પડશે."

રસ્તો ભૂલેલા માણુસની માફક દેવીદીને કહ્યું: "એ કેવી વાત ભાઇ! શું કહે છે? શું પોલીસવાળાઓની જાળમાં આવી ગયો? એમાં કોઇને કોઇ જરૂર છૂપી ચાલ હશે."

રમાનાથે ખાત્રીપૂર્વક કહ્યું: "અરે બીજી કોઇ વાત નથી. એક મુકદમામાં સાક્ષી આપવી પડશે."

દેવીદીને સંશયથી માથું હલાવી કહ્યું: "જુઠ્ઠો મુકદમો હશે?"

રમાનાથ: "નહિ, દાદા; તદ્દન સાચો મામલો છે. મેં પહેલાંથીજ પૂછી લીધું છે."

દેવીદીનની શંકાનું નિવારણુ ન થયું. તે બોલ્યો: "હું એ બાબતમાં બીજું કાંઇ નથી કહી શકતો ભાઇ, પણ જરા સમજી વિચારીને કામ કરજે. જો મારા રૂપીયાથી ડરતો હોય તો એટલું સમજી લેજે કે જો દેવીદીને રૂપીયાની પરવા કરી હોત તો આજે તે લખપતી

હોત. આજ હાથેથી રોજના સો સો રૂપીયા કમાયો છું અને આજ હાથે બધા ઉડાવી પણ દીધા છે. કયા મુકદ્દમામાં સાક્ષી આપવાની છે ? કાંઇ માલમ પડયું ? ”

દારોગાજીએ રમાનાથને જવાબ દેવાની તક ન આપી કહ્યું: “ પેલો ધાડવાળો મામલો છે કે જેમાં કેટલાક ગરીબ માણસોના જાન ગયા હતા ! એ ધાડપાડુઓએ આખા જીલ્લામાં ત્રાસ ત્રાસ વર્તાવ્યો છે. એટલે તેમના ડરનો માર્યો કોઇ માણસ સાક્ષી આપવા રાજી થતો નથી. ”

દેવીદીને ઉપેક્ષાના ભાવથી કહ્યું: “ ઠીક, તો તું સાક્ષી બની ગયો, એમ વાત છે ! એમાં તો પોલીસ શિખવાડશે એટલું તારે કહેવું પડશે. ભાઇ ! હું ટુંકી બુદ્ધિવાળો માણસ છું. આ વાતોનો મર્મ શું જાણું ? પરંતુ મને મુખબિર (એપ્રુવર) બનવાનું કહેવામાં આવે તો હું નહિ બનું; પછી ભલે મને કોઇ લાખ રૂપીયા આપે તો શું થયું ? બહારના માણસને કોણ અપરાધી છે અને કોણ બીનગુન્હેગાર છે તેની શી ખબર ? બે ચાર અપરાધીઓની સાથે બે ચાર બીનઅપરાધીઓ પણ જરૂર હશે ! ”

દારોગો: "હરગીજ નહિ; જેટલા માણસો પકડાયા છે તેટલા પાકકા ધાડપાડુઓ છે."

દેવીદીન: "એ તો આપ કહો છો. અમને શી ખબર ?"

દારોગો: "અમે બીનગુન્હેગારોને શા માટે ફસાવીએ, તે તો કહો ?"

દેવીદીન: "એ બધું ભોગવી ચૂકયો છું, દારોગાજી ! આના કરતાં તો તમે એના પર કામ ચલાવો તેજ સારૂં છે. વર્ષ બે વર્ષની જેલ જ મળે ને ! એક અધર્મના દંડમાંથી બચવા માટે બીનગુન્હેગારોનાં ખૂન તો માથે નહિ ચઢે ને ?"

રમાનાથે ભીરૂતાથી કહ્યું: "મેં ખૂબ વિચાર કર્યો છે, દાદાજી ! બધા કાગળો જોયા છે. એમાં કોઇ બીનગુન્હેગાર નથી."

દેવીદીને ઉદાસ થઇને કહ્યું: "હશે, ભાઇ ! જાન પણ પ્યારો હોય છે !"

એટલું કહીને તે પાછળ ફરી ગયો. પોતાના મનોભાવો તેની આગળ સ્પષ્ટ રૂપે પ્રકટ કરવાની તેની ઇચ્છા ન હતી.

એકાએક તેને એક વાત યાદ આવી ગઇ. મોઢું ફેરવીને તે બોલ્યો: "તને થોડા રૂપીયા આપી જાઉં ?"

રમાનાથે સામું પૂછ્યું: "શી જરૂર છે?"

દારોગા: " આજથી એને અહીં રહેવું પડશે. "

દેવીદીને કર્કશ સ્વરે કહ્યું: " હા હજૂર, એટલું તો જાણું છું. એની ગરજ હશે, ત્યાં સુધી બંગલો રહેવા મળશે, નોકર મળશે, મોટર મળશે, એ બધું જાણું છું. કોઇ બહારનો માણસ એને મળવા નહિ પામે, તેમ એ પણ એકલો ક્યાંય જઇ આવી નહિ શકશે. એ બધું ય જોઇ ચૂકયો છું."

એટલું કહેતાં દેવીદીન ઉતાવળે દમ ભરતો ત્યાંથી ચાલી ગયા. કેમ જાણે ત્યાં તેનો શ્વાસ ઘેરાઇ રહ્યો ન હોય! દારોગાએ તેને બૂમ મારી પરંતુ તેણે પાછા ફરીને જોયું પણ નહિ. તેના મુખ ઉપર પરાભૂત વેદના છવાઈ ગઈ હતી.

જગ્ગોએ પૂછ્યું: " ભાઇ નથી આવતા?"

દેવીદીને સડક તરફ જોઇને કહ્યું: "ભાઇ હવે નહિ આવે. જો પોતાનાં આપણાં ન થયાં તો પારકાં તો પારકાંજ રહે ને!"

તે ચાલી ગયો. બુઢ્ઢી પણ પાછળ પાછળ ગઇ.

૯

રૂદનમાં કેટલો ઉલ્લાસ, કેટલી શાન્તિ, કેટલું બળ છે ! જે કદિ એકાંતમાં બેસીને, કોઇની સ્મૃતિમાં, કોઈના વિયોગમાં ધ્રુસ્કે ધ્રુસ્કે તેમજ અત્યંત ઉદાસ થઇને રડયો નથી, તે જીવનનાં એવાં સુખથી વંચિત છે કે જેને માટે હજારો હાસ્ય ન્યોછાવર છે. જેણે એ સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હોય તેને જ એ મીઠી વેદનાનો આનન્દ પૂછો. હાસ્ય બાદ મન ખિન્ન થઈ જાય છે, આત્મા ક્ષુબ્ધ થઇ જાય છે, જાણે આપણે થાકી ગયા હોઇએ, પરાભૂત થઇ ગયા હોઇયે એમ લાગે છે. રૂદનની પાછળ નવીન સ્ફૂર્તિ, નવીન જીવન, અને નવીન ઉત્સાહનો અનુભવ થાય છે.

'પ્રજામિત્ર' કાર્યાલયનો પત્ર મળતાં તે વાંચી, જાલપા રડી પડી. એક હાથમાં પત્ર લઇ, બીજા હાથે બારણાની બારસાખ પકડી તે ખૂબ રડી. શું વિચારીને તે રડી, તે કોણ કહી શકે ? કદાચ પોતાના ઉપાયની આ આશાતીત સફળતાએ તેના આત્માને વિહ્વલ બનાવી દીધો, કે આનન્દનાં પાણી ભર્યાં ઉંડાણે તેને પહોંચાડી દીધી કે ઉષ્ણ-

તાને પણ બરફમાં ફેરવી નાખતી ઉંચાઇ પર પહોંચાડી દીધી ! આજે છ મહિના પછી આ 'સુખસમાચાર મળ્યા. આટલા દિવસો સુધી તે છલભરી આશા અને કઠોર દુરાશાનું રમકડું બની રહી હતી. આહ ! કેટલીવાર તેના મનમાં તરંગ ઉઠયો હતો કે આ જીવનનો અંત કેમ ન લાવી દઉં ? જો મેં સાચેસાચ પ્રાણત્યાગ કર્યો હોત તો તેનું દર્શન પણ ન પામત. પરંતુ એમનું હૈયું કેટલું કઠોર છે ! છ મહિનાથી ત્યાં બેઠા છે, પણ એક પત્ર સરખોયે ન લખ્યો, ખબર સુદ્ધાં નહિ લીધી ! આખરે એમ તો ન સમજી લીધું હોય કે બહુ રડી રડીને મરી જશે. એમણે મારી પરવા જ ક્યારે કરી છે ? દશ વીસ રૂપીયા તો માણસ મિત્રો દોસ્તદારો માટે પણ ખર્ચી નાખે છે. એ પ્રેમ નથી. પ્રેમ હૃદયની વસ્તુ છે, રૂપીયાની નહિ. જ્યાં સુધી રમાનાથનો કાંઇ પત્તો ન હતો, ત્યાં સુધી જાલપા બધોય દોષ પોતાને માથે ઓઢી લેતી હતી; પરંતુ આજે તેનો પત્તો લાગતાં જ તેનું મન અકસ્માત કઠોર થઇ ગયું. તરેહ તરેહના વિચારો તેને આવવા લાગ્યા. ત્યાં શું સમજીને બેસી રહ્યા હશે ? એને માટે ને કે

ત્યાં તે સ્વાધીન છે, સ્વતંત્ર છે. કોઇનું આપેલું નથી ખાતા ? આવી જ રીતે જો હું કહ્યા વિના ચાલી જાત, તો તે મારી સાથે કેવો વર્તાવ કરત ? કદાચ તલવાર લઇને ગર્દનપર સવાર થઇ જાત અને જીંદગીભર મારું મુખ પણ ન જોત અને ત્યાં ઉભા ઉભાજ જાલપાએ મનમાં ને મનમાં ફરિયાદોનું દફતર ખોલી નાંખ્યું.

એટલામાં રમેશબાબૂએ બારણા આગળ બૂમ મારી: " ગોપી, ગોપી, જરા અહીં આવ. " મુનશીજીએ પોતાના ઓરડામાં પડયા પડયા કરાહીને કહ્યું: " કોણ છો, ભાઇ, ઓરડામાં આવો ! અરે ! આપ છો, રમેશબાબૂ ! બાબૂજી હું તો મરતો મરતો બચ્યો છું. બસ એમ જ સમજો કે નવી જીંદગી મળી. કોઇ આશા ન હતી. ન કોઇ આગળ કે પાછળ: બે છોકરા છે પરંતુ તેમને હું મરું કે જીવું તેની શી પરવા ? એની માને મારું મોઢું જોતાંજ બ્હીક લાગે છે. બિચારી વહૂએ મારો જીવ બચાવ્યો. તે ન હોત તો અત્યારે તો ચાલી ચૂકયો હોત ! "

રમેશબાબૂએ કૃત્રિમ સમવેદના બતાવતાં કહ્યું: " આપ આટલા બધા બીમાર થઇ ગયા અને મને ખબર સુદ્ધાં નપડી. હું અહીં

હોઉં છતાં આપને આટલું દુઃખ પડ્યું ! વહુએ પણ એક ચીઠ્ઠી ન લખી દીધી. રજા લેવી પડી હશે ?"

મુનશીઃ "છુટ્ટીને માટે અરજી કરી હતી, પરંતુ મેં દાક્તરનું સર્ટિફિકેટ નહિ મોકલ્યું. સોળ રૂપીયા કોને ઘરેથી લાઉં ? એક દિવસ સીવીલ સર્જનની પાસે ગયો; પરંતુ તેણે ચીઠ્ઠી લખી આપવા ના પાડી. આપ જાણો છો ને, ત્યાં ફિ લીધા વિના વાત પણ નથી થતી. હું આવી રહ્યો અને અરજી મોકલી દીધી. પછી તે મંજુર થઇ કે નહિ તેની ખબર નથી. આવી દાક્તરોની દાનત છે ! જુએ છે કે માણુસ મરી રહ્યો છે છતાં બક્ષીસ મળ્યા વગર કલમ નહિ ઉઠાવે."

રમેશબાબૂએ ચિંતાતુર સ્વરે કહ્યું: "આ તો આપે ઘણી ખરાબ ખબર સંભળાવી. જો તમારી રજા નામંજુર થઇ તો શું થશે ?"

મુનશીએ માથું કૂટીને કહ્યું: "થશે શું, ઘરે બેઠો રહીશ ! સાહેબ પૂછશે તો ચોકખું કહીશ કે હું સર્જન પાસે ગયો હતો, તેણે રજા નહિ આપી. સરકારે એને નોકર શા માટે રાખ્યો છે ? નકામી, ખુરસીની શોભા વધારવા માટે ? મને કાઢી મૂકશે તો

કબૂલ છે, પરંતુ સર્ટિફિકીટ તો નહિ આપું. લુચ્ચા ક્યાંના ! આપને માટે પાન લાવનાર પણ કોઇ નથી. શું કરૂં ? "

રમેશે હસીને કહ્યું: " મારે માટે આપ ચિંતા ન કરો. હું આજે પાન ખાવા નહિ પણ મીઠાઇ ખાવા આવ્યો છું. (જાલપાને બૂમ મારી) વહૂજી ! તમારે માટે આજે ખુશ ખબર લાવ્યો છું. મીઠાઇ મંગાવો ! "

પાનની પેટી સામે રાખીને જાલપાએ કહ્યું: " પહેલાં એ ખબર સંભળાવો; કદાચ જે ખબરને આપ નવી સમજી રહ્યા છો તે પુરાણી પણ થઇ ગઈ હોય ! "

રમેશ: " શું વાત કરો છો ? રમાનાથનો પત્તો મળી ગયો; કલકત્તામાં છે."

જાલપા: " મને પહેલાં જ ખબર પડી ગઇ છે. "

મુનશીજી વહેલા વહેલા બેઠા થઇ ગયા. તેમનો તાવ જાણે કે ભાગીને ઉત્સુકતાની આડમાં છૂપાયો ગયો. રમેશનો હાથ પકડી તે બોલ્યા: " કલકત્તામાં છે એવી ખબર પડી? કોઇ પત્ર આવ્યો હતો ? "

રમેશ: " પત્ર ન હતો. પોલીસની તપાસ હતી. મેં કહી દીધું કે તેની ઉપર કોઈ પ્રકા-

રનો આરોપ નથી, તમને ક્યાંથી ખબર પડી, વહૂજી ? "

જાલપાએ પોતાની યોજના જણાવી. ' પ્રજામિત્ર ' કાર્યાલયનો પત્ર દેખાડ્યો. પત્રની સાથે રૂપીયાની રસીદ હતી. તેના પર રમાનાથના હસ્તાક્ષર હતા.

રમેશ: " અક્ષર તો રમાનાથ બાબૂના જ છે, તદ્દન સાફ; એમાં દગો નહિ હોઇ શકે. માનું છું, વહૂજી ! વાહ શી યુક્તિ કાઢી છે ! અમારા બધાના કાન કાપી નાખ્યા ! કોઇને ન સૂઝયું. હવે જ્યારે વિચાર આવે છે ત્યારે લાગે છે કે ઘણી સહેલી વાત હતી. બચ્ચાને પકડીને ઘસડી લાવે, તે માટે કોઇ એ ત્યાં જવું જોઇએ. "

આ વાતચીત ચાલી રહી હતી. એટલામાં રતન આવી પહોંચી. જાલપા તેને દેખતાજ ત્યાંથી ઉભી થઇ તેને ગળે લપટાઇ, બોલીઃ "બહેન, કલકત્તાથી પત્ર આવી ગયો. એ છે."

રતન: " મારા ગળાના સોગન ? "

જાલપા: " હા, સાચું કહું છું. કાગળ જોને ! "

રતન: " તો તું આજ જ ચાલી જા ! "

જાલપા: " હું પણ એજ વિચાર કરૂં છું. તું આવશે ? "

રતન: " હું આવવા તૈયાર છું. પરંતુ ઘર એકલું કોના પર છોડું ? બહેન, મને મણિરામ પર કાંઇક શંકા પડવા લાગી છે એની દાનત સાફ લાગતી નથી. બેંકમાં લગભગ વીસહજાર રૂપીયા હતા. બધા કોણ જાણે ક્યાં ઉડાવી દીધા. કહે છે કે ક્રિયા કર્મમાં ખર્ચાઇ ગયા. હિસાબ માંગું છું તો આંખો કાઢે છે ! દફતરની કુંચી પણ પોતાની પાસે રાખે છે. માંગુ છું તો વાત ઉડાવી દે છે. મારી સાથે કાંઇ કાયદાનું પગલું લેવાની રમત રમી રહ્યો છે. મને ભય એ લાગે છે કે હું ત્યાં આવું ને અહીં એ બધું લઇને ચાલતી પકડે ! બંગલાના ગ્રાહક આવી રહ્યા છે. હું પણ ગામમાં જઇને શાન્તિથી પડી રહું, એમ ઇચ્છું છું. બંગલો વેચાઇ જશે, તો રોકડા રૂપીયા હાથ આવી જશે. જો હું નહિ રહું તો કદાચ રૂપીયા મને જોવા પણ ન મળે. ગોપીને સાથે લઇને આજે જ ચાલી જા. રૂપીયાની વ્યવસ્થા હું કરીશ. "

જાલપા: "ગોપીનાથ તો કદાચ નહિ આવી શકે. દાદાનાં દવાદારૂ માટે પછી કોણ રહેશે ? "

રતન: " હું થોડી વાર અહીં આવ્યા કરીશ. પણ તું આજેજ જા. બિચારો ત્યાં કોણ જાણે કેવી દશામાં હશે ! તો એજ નિશ્ચય કર્યોને ? "

રતન મુનશીજીના ઓરડામાં ગઈ, એટલે રમેશ બાબૂ ઉઠીને ઉભા થયા અને બોલ્યા: " આવો બહેન ! રમાનાથ બાબૂનો પત્તો તો મળી ગયો. "

રતન: " એમાં અર્ધો યશ મારો છે. "

રમેશ: " આપની જ સલાહથી તો થયું હશે ! હવે તેને અહીં લાવવાની પેરવી કરવી જોઇએ ! "

રતન: " જાલપા જઇને પકડી લાવે ! ગોપીને સાથે લેતી જાય ! આપને એમાં કાંઇ વાંધો નથીને દાદાજી ! "

મુનશીજીને વાંધો તો હતોજ. જો તેમનું ચાલે તો આ વખતે બહારના પણ દશબાર માણસોને વધુ એકઠા કરે: પછી ઘરના માણસો ચાલ્યા જાય તેથી કેમ વાંધો ન હોય ? પરંતુ સમસ્યા એવી આવી હતી કે તેઓ કાંઇ બોલી ન શકયા.

કલકત્તાની સહેલનો આવો અવસર મળતાં

ગોપી કેમ ખુશ ન થાય ? વિશ્વંભર દિલમાં બળી રહ્યો હતો. વિધાતાએ તેને નાનો ન બનાવ્યો હોત તો આજે તેના હક્ક ઉપર તરાપ ન પડત ! ગોપી વળી એવો કયો હુશિયાર છે ? જ્યાં જાય છે ત્યાં કોઈ ને કોઈ ચીજ ગુમાવી આવે છે. હા, મારાથી મોટો છે. એ દૈવી વિધાને તેને પસંદગી અપાવી છે.

રાતના નવ વાગ્યે જાલપા જવાને તૈયાર થઈ. સાસુ–સસરાને પગે લાગી તેમના આશીર્વાદ લીધા. વિશ્વંભર રડી રહ્યો હતો તેને ગળે લગાવી, વ્હાલ કર્યું અને મોટરમાં બેઠી. રતન સ્ટેશન સુધી પહોંચાડવા આવી હતી.

મોટર ચાલી એટલે જાલપાએ કહ્યું: " બહેન, કલકત્તા તો બહુ મોટું શહેર છે. ત્યાં કેવી રીતે પત્તો લાગશે ? "

રતન: " પહેલાં ' પ્રજામિત્ર ' કાર્યાલયમાં જવું. ત્યાંથી પત્તો લાગી જશે. ગોપીબાબુ તો છે જ ને ! "

જાલપા: " ઉતરીશ ક્યાં ? "

રતન: " ધર્મશાળા છે. નહિ, હોટલમાં રહેજે. જો, રૂપીયાની જરૂર પડે તો મને તાર કરજે. ગમે તેમ વ્યવસ્થા કરીને

મોકલીશ. બાબૂજી આવી જાય તો મારા પર ઘણો ઉપકાર થાય. આ મણિદાસ તો મને તોબાહ તોબાહ કરી મૂકશે."

જાલપા: "હોટલવાળા બદમાસ તો નહિ હોયને ?"

રતન: "કોઇ જરા પણ દુષ્ટતા કરે તો ઠોકર મારજે. બસ, કાંઇ પણ પૂછતી નહિ. ઠોકર મારીને પછી જ વાત કરવી. (કમરમાંથી એક છરી કાઢીને) આ તારી પાસે રાખ. કમરમાં છુપાવી રાખજે. હું જ્યારે બહાર નીકળું છું ત્યારે આ મારી પાસે રાખી લઉં છું. એનાથી દિલ ઘણું મજબૂત રહે છે. જે મર્દ કોઇ સ્ત્રીને છેડે છે, તે પહેલા નંબરે તો કાયર, નીચ અને લંપટ છે, એટલું સમજી લેવું. તારી છરીની ચમક અને તારો મિજાસ જોઇને જ તે કંપી ઉઠશે અને સીધો લપાઇને ભાગી જશે. પરંતુ એવો પ્રસંગ આવી પડે કે તારે છરીનો ઉપયોગ કરવો પડે તો તેથી જરા પણ ખચકાઇશ નહિ. છરી લઇને તૂટી પડજે શું થશે ને શું નહિ, તેની કદિ ફિકર કરતી નહિ. જે થવાનું હશે તે થયા કરશે."

જાલપાએ છરી લઇ લીધી, પણ તે કાંઇ બોલી નહિ. તેનું દિલ ભારી થઇ રહ્યું હતું. એટલી બધી વાતો વિચારવાની તેમજ પૂછવાની હતી કે તેના વિચારથી જ તેનું દિલ બેસી જતું હતું.

સ્ટેશન આવી ગયું. કુલીઓએ સામાન ઉતાર્યો. ગોપી ટિકીટ લઇ આવ્યો. જાલપા પત્થરની મૂર્તિ માફક પ્લેટફોર્મ પર ઉભી રહી. કેમ જાણે તે ચેતનાશૂન્ય થઇ ગઇ ન હોય ! કોઇ મોટી પરીક્ષા આપતાં પહેલાં આપણે મુંગા થઇ જઇએ છીએ. આપણી બધીયે શકિત એ સંગ્રામની તયારીમાં રોકાઇ જાય છે.

રતને ગોપીને કહ્યું: "હોશીયાર રહેજે."

ગોપી અહીં કેટલાયે મહિનાથી કસરત કરતો હતો. ચાલતો ત્યારે પણ મોઢું અને છાતી જોયા કરતો. નજરે જોનારને તો તે ગમે તેવો લાગે, પરંતુ તેની પોતાની નજરે તે કાંઇ બીજો જ થઇ ગયો હતો. કદાચ તેને એવું આશ્ચર્ય થતું હશે કે તેને આવતો જોઇને લોકો રસ્તામાંથી કેમ હઠી નથી જતા, તેનાથી ભયભીત કેમ નથી થતા ?

અક્કડ થઇને તે બોલ્યો: “ કોઇ જરા પણ ચુંચા કરશે તો માથુંજ ભાંગી નાખીશ. ”

રતન હસી: “ એ તો મને ખબર છે. સૂઇ ન જતો. ”

ગોપી: “ એક પલક પણ પાડું નહિ ને ! શી મગદૂર છે કે ઉંઘ આવે ! ”

ગાડી આવી ગઇ. ગોપીએ એક ડબ્બામાં પેસીને કબજો લીધો. જાલપાની આંખમાં આંસુ ભરાયાં. તે બોલી: “ બહેન, આશીર્વાદ દે, કે એમને લઇને સુખરૂપ પાછી આવું. ”

આ સમયે તેનું દુર્બળ મન કોઇ આશ્રય, કોઇ સહારો, કોઇ બળ શોધી રહ્યું હતું અને આશીર્વાદ કે પ્રાર્થના સિવાય એ બળ તેને કોણ આપે ? બળ અને શાન્તિનો એજ અક્ષય ભંડાર છે, જે કોઇને નિરાશ નથી કરતો, જે સર્વની બાંહ્ય પકડે છે, સર્વનો બેડો પર ઉતારે છે !

ઇન્જીનની સીટી વાગી. બન્ને સખીઓ ભેટી. જાલપા ગાડીમાં જઇ બેઠી.

રતને કહ્યું: “ પહોંચતાં સાથેજ કાગળ લખજે. ”

જાલપાએ માથું હલાવ્યું.

" મારી જરૂર માલમ પડે તો તરત લખજે. સૌ કાંઇ છોડીને હું ચાલી આવીશ."

જાલપાએ માથું ધુણાવી દીધું.

" રસ્તામાં રડતી નહિ."

જાલપા હસી પડી; ગાડી ઉપડી ચૂકી.

૧૦

દેવીદીને ચ્હાની દુકાન તેજ દિવસે બંધ કરી દીધી હતી અને દિવસભર જે અદાલતમાં ધાડવાળો મુકદ્દમો ચાલતો હતો અને રમાનાથની જુબાની લેવાઇ રહી હતી તેની ધૂળ તે ખૂંદ્યા કરતો હતો. બરાબર ત્રણ દિવસ સુધી રમાનાથની જુબાની લેવાયા કરી અને ત્રણે દિવસ સુધી દેવીદીને ન કાંઇ ખાધું કે ન કાંઇ પીધું. આજે પણ ઘરે આવતાંની સાથે જ તેણે કુરતું ઉતારી નાખ્યું અને પંખો લઇને પવન નાખવા માંડયો. ફાગણ બેઠો હતો એટલે થોડી થોડી ગરમી શરૂ થઇ હતી પરંતુ કાંઇ એવી ગરમી ન હતી કે પસીનો થાય અને પંખાની જરૂર પડે.

અમલદાર લોકો તો ઠંડીના કપડાં પહેરતા હતા; પરંતુ દેવીદીન પસીનાથી તર થઇ ગયો હતો. તેનો ચહેરો હમેશાં નિષ્કપટ વૃદ્ધત્વથી હસી રહેતો હતો તે અત્યારે ચીઢીયો થઇ ગયો હતો; કેમ જાણે કોઇ વેઠ કરીને તે પાછો આવ્યો ન હોય !

જગ્ગો લોટામાં પાણી લાવીને બોલી: " ચલમ ભરી દઉં ? " ત્રણ દિવસથી દેવીદીનની ખાતર થઇ રહી હતી. આના પહેલાં બુઢ્ઢી કદિ પણ ચલમ ભરી આપવાનું કહેતી નહિ. દેવીદીન એની મતલબ સમજતો હતો. સદય નેત્રોથી બુઢ્ઢી તરફ જોઇને તે બોલ્યો: " નહિ; રહેવા દે; ચલમ નથી પીવી. "

" તો હાથ મોઢું ધોઇ લો; ધૂળ લાગી રહી છે. "

" ધોઇ નાખીશ; શી ઉતાવળ છે ! "

બુઢ્ઢી આજની ખબર જાણવા ઇંતેજાર હતી. પરંતુ દેવીદીન ચીઢાઇ ન જાય એટલા ખાતર ડરી રહી હતી. દેવીદીન પ્રસન્ન થઇને આપો આપ બધો વૃત્તાન્ત કહી દે એટલા માટે તેનો થાક ઉતારવાની જગ્ગોની ઇચ્છા હતી.

" તો જરા પાણી પીઓ; બપોરે તો કાંઇ ખાધું પણ ન હતું. મીઠાઇ લાવું ? લાવો, પંખો મને આપી દો. "

દેવીદીને પંખો આપી દીધો. બુઢ્ઢી પવન નાખવા લાગી. બે ત્રણ મીનીટ સુધી આંખો બંધ કરીને પડી રહ્યા બાદ દેવીદીને કહ્યું:

" આજે ભાઇની જુબાની પૂરી થઇ ગઇ. "

બુઢ્ઢીનો હાથ થંભી ગયો. તે બોલી: " તો કાલથી તે ઘરે આવી જશે ? "

દેવીદીન: " હજી છુટ્ટી નહિ મળે; આ જ જુબાની દિવાનીમાં આપવી પડશે. અને હવે અહીં આવે પણ શા માટે ? કોઇ સારી જગા મળી જશે. ઘોડા પર બેસીને ફરશે. પરંતુ છે તો બડો મતલબી. ૧૫ બેગુન્હેગારોને ફસાવી દીધા. પાંચ છ ને તો ફાંસી મળી જશે. બીજાઓને દશ દશ, બાર બાર વર્ષની સજા થઇ જવાની છે. તેની જુબાનીથી મુકદમો સાબીત થઇ ગયો. હવે કોઇ ગમે તેટલો પ્રયત્ન ભલે કરેને ! શી મજાલ છે કે જરા પણ સંદેહ પડે. હવે એક જણ પણ નહિ બચે. કોણે કામ કર્યું, કોણે નથી કર્યું,

એનો હાલ તો ઇશ્વર જાણે; પરંતુ બધા મરી જવાના. ઘરેથી પણ સરકારી રૂપીયા ખાઇને જ ભાગ્યો હતો ! આપણે છેતરાઈ ગયા !"

જગ્ગો મીઠા તિરસ્કારથી જોઇને બોલી: " આપણી નેકી-બદી આપણી સાથે છે. સંસાર આખો મતલબી છે. કોણ કોને માટે મરી ફિટે છે ! "

દેવીદીને તીવ્ર સ્વરે કહ્યું: " પોતાના સ્વાર્થને ખાતર જે બીજાઓનાં ગળાં કાપે તેને તો ઝેર દેવામાં પણ પાપ નથી. "

એટલામાં બે જણ આવીને ઉભા રહ્યા. એક ગોરો ખુબસુરત છોકરો હતો; તેની ઉમ્મર પંદર સોળ વર્ષથી વધુ ન હતી. બીજો અધેડ હતો અને ચપરાસી જેવો દેખાતો હતો.

દેવીદીને પૂછયું: " કોને શોધો છો ?"

ચપરાસીએ કહ્યું: " દેવીદીન તમારૂં જ નામ ને ? હું 'પ્રજામિત્ર'ની કચેરીમાંથી આવ્યો છું. આ ભાઇ, શેતરંજનું ઇનામ મળ્યું હતું તે રમાનાથના ભાઇ છે. તેમની તપાસ કરવા તેઓ કચેરીમાં આવ્યા હતા. એટલે તંત્રીજીએ તમારી પાસે મોકલ્યા છે. તો હું જાઉં ને ? "

એટલું કહીને તે ચાલી ગયો. દેવીદીને ગોપીને માથાથી પગ સુધી નિહાળ્યો. આકૃતિ રમાનાથને મળતી હતી. તે બોલ્યો: "આવો, બેટા! બેસ; ઘરેથી ક્યારે આવ્યો?"

એક ખટિકની દુકાન ઉપર બેસવાનું ગોપીને ઘણું પ્રતિકૂળ લાગ્યું. ઉભો રહીને તે બોલ્યો: "આજે જ આવ્યો છું. ભાભી પણ સાથે છે. ધર્મશાળામાં ઉતર્યો છું."

દેવીદીન ઉભો થઇ ગયો અને બોલ્યો: "તો જા વહુને લઇ આવ! ઉપર રમાનાથ બાબૂનો ઓરડો છે, ત્યાં આરામથી રહો. ધર્મશાળામાં શા માટે પડી રહેશો? નહિ, ચાલ; હું પણ આવું છું. અહીં બધી રીતની સગવડ છે."

તેણે જગ્ગોને આ ખબર આપી અને ઉપર ઝાડુ વાળવાનું કહી તે ગોપી સાથે ધર્મશાળા તરફ ચાલ્યો ગયો. બુઢ્ઢીએ તરત જ ઉપર જઇને ઝાડુ કાઢયું. પછીથી મીઠાઇ વાળાની દુકાન પરથી મીઠાઈ અને દહીં લઇ આવી. સુરાહીમાં પાણી ભરી દીધું, પછી હાંથ મોં ધોઇને એક રંગીન સાડી કાઢી; ઘરેણાં પહેર્યાં અને બનીઠનીને વહુની રાહ જોવા લાગી.

એનો હાલ તો ઇશ્વર જાણે; પરંતુ બધા મરી જવાના. ઘરેથી પણ સરકારી રૂપીયા ખાઇને જ ભાગ્યો હતો ! આપણે છેતરાઇ ગયા !"

જગ્ગો મીઠા તિરસ્કારથી જોઇને બોલી: "આપણી નેકી—બદી આપણી સાથે છે. સંસાર આખો મતલબી છે. કોણ કોને માટે મરી ફિટે છે !"

દેવીદીને તીવ્ર સ્વરે કહ્યું: "પોતાના સ્વાર્થને ખાતર જે બીજાઓનાં ગળાં કાપે તેને તો ઝેર દેવામાં પણ પાપ નથી."

એટલામાં બે જણ આવીને ઉભા રહ્યા. એક ગોરો ખુબસુરત છોકરો હતો; તેની ઉમ્મર પંદર સોળ વર્ષથી વધુ ન હતી. બીજો અધેડ હતો અને ચપરાસી જેવો દેખાતો હતો.

દેવીદીને પૂછયું: "કોને શોધો છો ?"

ચપરાસીએ કહ્યું: "દેવીદીન તમારૂં જ નામ ને ? હું 'પ્રજામિત્ર'ની કચેરીમાંથી આવ્યો છું. આ ભાઇ, શેતરંજનું ઇનામ મળ્યું હતું તે રમાનાથના ભાઇ છે. તેમની તપાસ કરવા તેઓ કચેરીમાં આવ્યા હતા. એટલે તંત્રીજીએ તમારી પાસે મોકલ્યા છે. તો હું જાઉં ને ?"

એટલું કહીને તે ચાલી ગયો. દેવીદીને ગોપીને માથાથી પગ સુધી નિહાળ્યો. આકૃતિ રમાનાથને મળતી હતી. તે બોલ્યોઃ "આવો, બેટા ! બેસ; ઘરેથી કયારે આવ્યો ? "

એક ખટિકની દુકાન ઉપર બેસવાનું ગોપીને ઘણું પ્રતિકૂળ લાગ્યું. ઉભો રહીને તે બોલ્યોઃ " આજે જ આવ્યો છું. ભાભી પણ સાથે છે. ધર્મશાળામાં ઉતર્યો છું. "

દેવીદીન ઉભો થઇ ગયો અને બોલ્યોઃ " તો જા વહુને લઇ આવ ! ઉપર રમાનાથ બાબૂનો ઓરડો છે, ત્યાં આરામથી રહો. ધર્મશાળામાં શા માટે પડી રહેશો ? નહિ, ચાલ; હું પણ આવું છું. અહીં બધી રીતની સગવડ છે. "

તેણે જગ્ગોને આ ખબર આપી અને ઉપર ઝાડુ વાળવાનું કહી તે ગોપી સાથે ધર્મશાળા તરફ ચાલ્યો ગયો. બુઢ્ઢીએ તરત જ ઉપર જઇને ઝાડુ કાઢયું. પછીથી મીઠાઇ વાળાની દુકાન પરથી મીઠાઈ અને દહીં લઇ આવી. સુરાહીઓમાં પાણી ભરી દીધું, પછી હાથ મોં ધોઇને એક રંગીન સાડી કાઢી; ઘરેણાં પહેર્યાં અને બનીઠનીને વહુની રાહ જોવા લાગી.

એટલામાં ગાડી આવી પહોંચી. બુઢ્ઢીએ આગળ જઇને જાલપાને ઉતારી. જાલપા પહેલાં તો શાકભાજીની દુકાન જોઇને ચોંકી; પરંતુ બુઢ્ઢીનું સ્નેહસ્વાગત જોઇને તેની ચોંક દૂર થઇ ગઇ. તેની સાથે ઉપર જતાં દરેક ચિજ પોતપોતાની જગાએ રાખેલી જોઇ. કેમ જાણે પોતાનું જ ઘર ન હોય !

જગ્ગોએ લોટામાં પાણી આપી કહ્યું: " આજ ઘરમાં ભાઇ રહેતા હતા, બેટી ! આજે પંદર દિવસથી ઘર સૂનું પડયું છે. હાથ મો ધોઇને ખાઇલો, બેટી ! ભાઇની ખબર તો હજી તને નહિ પડી હોય ! "

જાલપાએ માથું હલાવીને કહ્યું: " હજી બરાબર માલમ નથી પડી. પત્ર છપાય છે ત્યાં માલમ પડયું કે પોલીસે તેમને ગિરફતાર કર્યા છે. "

દેવીદીન પણ ઉપર આવી ગયો હતો. તે બોલ્યો: " ગિરફતાર તો કર્યો હતો, પરંતુ હવે તો તે એક મુકદ્દમામાં સરકારી સાક્ષી બન્યો છે. પ્રયાગમાં હવે તેના ઉપર કોઇ મુકદ્દમો નહિ ચાલે અને વળી સાથે સાથે નોકરી ચાકરી પણ મળી જશે. "

જાલપાએ ગર્વથી કહ્યું: " શું એ ડરથી તે સરકારી સાક્ષી બન્યા ? ત્યાં તેમના ઉપર કોઇ મામલો નથી. તો મુકદ્દમો કેમ ચાલશે ? "

દેવીદીને બ્હીતાં બ્હીતાં કહ્યું: " કાંઇ રૂપીયા પૈસાનો મામલો હતો ને ? "

જાણે આફત આવી પડી હોય તેમ જાલપાએ કહ્યું: "એવી કોઇ વાત ન હતી. અમને માલમ પડયું કે કાંઈ સરકારી રકમ એમનાથી ખર્ચાઇ ગઇ છે એટલે તરતજ તે રકમ પહોંચાડી દીધી. નકામા ગભરાઇને ભાગી આવ્યા અને પછી તો એવી ચૂપકીદી રાખી કે પોતાની ખબર સુદ્ધાં ન આપી. "

દેવીદીનનો ચહેરો જગજગી ઉઠયો. કેમ જાણે કોઇ વ્યથાથી આરામ મળ્યો ન હોય ! તે બોલ્યોઃ " અમને શી ખબર ! વખતો વખત તેને સમજાવ્યો કે ઘરે કાગળ પત્ર લખી દે; બધા ગભરાતા હશે. પરંતુ શરમનો માર્યો લખતોજ ન હતો. પ્રયાગમાં મુકદ્દમો ચાલી ગયો હશે, એવો ડર તેને લાગ્યા કરતો હતો. જો એ જાણતો હોત તો સરકારી સાક્ષી શાનો બનત ! "

સરકારી સાક્ષીનો આશય જાલપાથી અજાણ્યો ન હતો. સમાજમાં તેની જે નિન્દા અને અપકીર્તિ થાય છે, તે પણ તેનાથી અજાણ્યું ન હતું. સરકારી સાક્ષીઓ કેમ બનાવાય છે, તેમને કેવી રીતનું પ્રલોભન આપવામાં આવે છે, પોલીસનું રમકડું બનીને તે કેવી રીતે પોતાનાજ મિત્રોનાં ગળાં કાપે છે, તે સર્વ તેને માલમ હતું. જો કોઇ માણસ પોતાનાં બુરા આચરણથી લજ્જિત થઇને સત્યનું સ્ફોટન કરે, છળ અને કપટનું આવરણ દૂર કરે તો તે સજ્જન છે. તેનાં સાહસની જેટલી પ્રશંસા થાય તેટલી ઓછી છે. પરંતુ એમાં શરત એટલી કે તે સાથે પોતાનાં કર્મનું ફળ ભોગવવા તે તૈયાર રહે, હસતો રમતો ફાંસી પર ચઢી જાય; એજ સાચો વીર છે. પરંતુ પોતાનાં પ્રાણની રક્ષાને ખાતર, સ્વાર્થના નીચ વિચારથી, સજાની કઠોરતાના ભયથી, પોતાના સાથીઓ સાથે દગો કરે, પાળેલો સાપ બની જાય તો તે કાયર છે, પતિત છે, નીચ છે. વિશ્વાસઘાત, ડાકુઓ અને સમાજના શત્રુઓમાં પણ એટલોજ હોય છે, જેટલો અન્ય ક્ષેત્રમાં છે. એવા

પ્રાણીઓને સમાજ કદિ પણ ક્ષમા કરતો નથી. જાલપા એ સારી રીતે સમજતી હતી. અહીં તો સમસ્યા એથી પણ મુશ્કેલ થઈ ગઇ હતી. રમાનાથે દંડના ભયથી પોતનાં કરેલાં પાપનો પડદો ખોલ્યો ન હતો. તેમાં ઓછામાં ઓછી સચ્ચાઇ તો હતી. નિંદા હોવા જતાં તેમાં આંતરિક સચ્ચાઇનો એક ગુણ તો હતો. અહીં તો એ પાપોનો પડદો ખોલાઈ ગયો હતો, જેની હવા સુદ્ધાં તેને લાગી ન હતી. જાલપાને તરત એમાં વિશ્વાસ નહિ આવ્યો. અવશ્ય કોઇને કોઇ વાત બીજી જ થઇ હશે જેણે સરકારી સાક્ષી બનવા તેને પ્રેરણા કરી હશે. તે સંકોચાતી બોલી: ”
“શું અહીં પણ કોઇ......કોઇ વાત થઇ ગઇ હતી ? ”

તેની મનોવ્યથાનો અનુભવ કરતાં કરતાં દેવીદીન બોલ્યો: “ એવું કાંઈ નથી. અહીં મારી સાથેજ તે પ્રયાગથી આવ્યો હતો. આવ્યો ત્યારનો અહીંથી ક્યાંય ગયો નથી. બહાર પણ નીકળતો ન હતો. બસ, એક દિવસ નીકળ્યો અને તેજ દિવસે પોલીસે તેને પકડી લીધો. એક સિપાઇને આવતો જોઇને એવો

ભય લાગ્યો કે મને પકડવા આવે છે, એટલે તે નાસી ગયો. સિપાઇને આથી શંકા પડી અને તેને ગિરફતાર કરી લીધો. હું પણ તેની પાછળ થાણામાં ગયો. દારોગાએ પહેલાં તો લાંચ માગી હતી. પરંતુ હું ઘરે રૂપીયા લેવા આવ્યો એટલામાં તો બીજીજ વાત બની ચુકી હતી. અમલદારોમાં કોણજાણે શી વાત-ચીત થઇ. તેને સરકારી સાક્ષી બનાવી દીધો. મને તો ભાઇએ કહ્યું હતું કે આ મામલામાં જરાપણ જુઠું બોલવું નહિ પડે. પોલીસનો મુકદમો સાચો છે. સાચી વાત કહેવામાં શી હરકત ! હું ચૂપ થઇ ગયો. શું કરૂં ? "

જગ્ગો: " કોણ જાણે બધાએ શી બુટ્ટી સુંઘાડી દીધી. ભાઇ તો એવો ન હતો. દિવસભર મા, મા કરતો હતો દુકાન પર અનેક પુરૂષો તેમ જ સ્ત્રીઓ આવતાં હતાં પણ શી મજાલ કે કોઇની તરફ આંખ ઉઠાવીને ભાઇએ જોયું હોય ! "

દેવીદીન: " કોઇ ખરાબ ટેવ નહતી. મેં તો એવો છોકરો જોયો જ નથી. તેથી જ કપટમાં સપડાઇ ગયો. "

જાલપાએ એક મીનીટ વિચાર કરીને કહ્યુંઃ "તેમની જુબાની લેવાઇ ગઇ ?"

"હા, બરાબર ત્રણ દિવસ ચાલુ રહી. આજે જ પૂરી થઇ."

જાલપાએ ઉદ્વિગ્ન થઇને કહ્યુંઃ "તો શું હવે કાંઇ નહિ થઇ શકે ? હું તેમને મળી શકું ?"

દેવીદીન જાલપાના આ પ્રશ્ન પર હસી પડયો. તે બોલ્યોઃ "હા, બીજું શું ? ત્યાં જઇને તું બધું કહી દે, તો સારો ખેલ બગાડી નાખે. પોલીસ એવી ગધેડી નથી. આજ કાલ કોઇ પણ તેને મળવા પામતું નથી. સખ્ત પહેરો રહે છે."

એ પ્રશ્ન ઉપર આ સમયે બીજી કાંઇ વાતચીત થઇ શકે એમ નહતું. આ પ્રશ્નનો ઉકેલ કરવાનું કામ સહેલું નહતું. જાલપાએ ગોપીને બોલાવ્યો. છજામાં ઉભો રહીને તે સડક પરનો તમાસો જોઇ રહ્યો હતો. જાણે સાસરે આવ્યો ન હોય, તેમ તે શરમાઇ રહ્યો હતો. ધીમે ધીમે તે આવીને ઉભો રહ્યો.

જાલપાએ કહ્યુંઃ "હાથ મોઢું ધોઇને કાંઇ ખાઈ લે. દહીં તો તને ઘણું ભાવે છે."

ગોપી શરમાઇને ફરી બહાર ચાલી ગયો.

દેવીદીન સહેજ હસીને બોલ્યો: " અ મારી સામે એ નહિ ખાય. અમે બંને ચાલી જઇએ છીએ. તમને કોઇ પણ ચીજની જરૂર હોય તો મને કહી દેજો, વહુજી! ઘર તમારૂં જ છે. ભાઇને તો અમે અમારો જ સમજતા હતા. અમારે બીજું છે પણ કોણ ? "

જગ્ગોએ ગર્વભેર કહ્યું: " તે તો મારાં હાથનું રાંધેલું ખાતો હતો. તેને કાંઈ આભડછેડનું અભિમાન ન હતું.

" હવે તમારે રાંધવું નહિ પડે, માજી; હું રાંધી આપ્યા કરીશ. " જાલપા હસતી હસતી બોલી.

" અમારી ન્યાતમાં બીજાના હાથનું ખાવાની મનાઇ છે. હવે ચાર દિવસ માટે ન્યાતમાં આંગળી ચિંધવા જેવું શા માટે કરવું ? " જગ્ગોએ વાંધો દર્શાવ્યો.

જાલપા: " અમારી જ્ઞાતિમાં પણ બીજાના હાથનું ખાવાની મના છે. "

જગ્ગો: " તમને અહીં કોણ જોવા આવવાનું છે ? વળી ભણેલા ગણેલા માણસો

તો એવી વાતનો વિચાર સુદ્ધાં કરતા નથી. અમારી ન્યાત તો મૂરખ લોકોની છે. ”

જાલપાઃ “ તમે રાંધો અને હું જમું એ તો ઠીક નથી લાગતું. જેને વહુ બનાવી તેના હાથનું તો ખાવું પડશે. ખાવું ન હતું તો વહુ શા માટે બનાવી ? ”

જગ્ગો તરફ પ્રશંસાસૂચક નેત્રોથી જોઈને દેવીદીને કહ્યુંઃ “ વહુએ વાત તો મુદ્દાની કહી દીધી. આનો જવાબ બરાબર વિચાર કરીને આપજે. અત્યારે તો ચાલ, એ લોકોને જરા આરામ લેવા દે. ”

બન્ને નીચે ચાલી ગયાં એટલે ગોપીએ આવીને કહ્યુંઃ “ ભાઈ આ ખટિકને ત્યાં રહેતા હતા કે શું ? ખટિક હોય એમ જ લાગે છે. ”

જાલપાએ તિરસ્કાર દર્શાવી કહ્યુંઃ “ ખટિક હોય કે ચમાર હોય; પરંતુ મારા અને તારા કરતાં સોગણાં સારા છે. એક પરદેશી માણ-સને છ માસ સુધી પોતાને ઘરે રાખ્યો, ખવ-ડાવ્યું અને પીવડાવ્યું. આપણામાં છે એટલી હિંમત ! અહીં તો કોઈ મહેમાન આવી જાય છે તો તે પણ ભારી પડી જાય છે. જો એ

નીચ છે તો આપણે તેના કરતાં પણ વધુ નીચ છીએ. ”

ગોપીએ હાથ મુખ ધોઇ નાંખ્યું હતું. મિઠાઇ ખાતાં ખાતાં તે બોલ્યો: “ કોઇને રાખવાથી કોઇ ઉંચુ નથી થઇ જતું. ચમાર ભલે તેટલું દાનપુણ્ય કરે; પરંતુ તે રહેશે તો ચમાર જ ! ”

જાલપા: “ બીજાનું ધન ખાયા કરતા પંડિત કરતાં હું એ ચમારને સારો સમજીશ.”

પાણી પીને ગોપી નીચે ચાલી ગયો. શહેરમાં ફરવાની તેને ઘણી ઇચ્છા હતી. જાલપાને કાંઇ ખાવાનું મન ન હતું. તેની સામે એક મુશ્કેલ સમસ્યા ખડી થઇ હતી: રમાનાથને આ દળદળમાંથી કેવી રીતે કાઢી શકાય? એ નિન્દા અને ઉપહાસની કલ્પના માત્રથી તેનું અભિમાન ખંડિત થઇ જતું હતું. હમેશને માટે તે સર્વની નજરમાંથી ઉતરી જશે. કોઇને મુખ પણ દેખાડી ન શકશે.

વળી, નિર્દોષોનાં ખૂનનો ભાર કોના માથા ઉપર રહેશે ? આરોપીઓમાંથી કોણ અપરાધી છે, કોણ નિરપરાધી છે, કોણ દ્વેષના શિકાર બન્યા છે, કોણ લોભના શિકાર

બન્યા છે તેની કોને ખબર ! સર્વને સજા થઇ જાય. એની હત્યા કોને માથે પડશે ?

માનો કે કોઇના ઉપર હત્યા નહિ પડે; તેણે ફરી વિચાર કરવા માંડયો. હત્યા લાગે છે કે નહિ, તે કોણ જાણે છે ? પરંતુ પોતાના સ્વાર્થને ખાતર ! ઓહ ! કેટલી મોટી નીચતા ! આ તેમને કેમ પસંદ પડયું ? મ્યુનિસિપાલીટીનો મુકદ્દમો ચાલવાનો ભય હોત તો પણ બે ચાર વર્ષની કેદ સિવાય બીજું શું થવાનું હતું ! એનાથી બચવા માટે આવી ઘોર નીચતા પર ઉતરી પડયા !

મ્યુનિસિપાલીટી કાંઇ પણ કરી શકે એમ નથી, એની હવે ખબર પડી જાય તોય શું થઈ શકે એમ છે ? એમની જુબાની તો લેવાઇ ગઇ.

સહસા તેનાં હૃદયમાં એક વાત સખ્ત રીતે ઠસી ગઇ. શું તે પોતાની જુબાની બદલી ન શકે ? તેમને ખબર પડી જાય કે મ્યુનિસિપાલીટી તેને કાંઇ કરી શકે એમ નથી, તો કદાચ તે આપ મેળેજ પોતાની જુબાની બદલી નાખે. એ વાત તેમને કઇ રીતે જણાવાય ? કોઇપણ રીતે સંભવ છે ?

અધીર થઇને તે નીચે આવી અને ઇશારાથી દેવીદીનને બોલાવી કહ્યું: “ દાદા, તેમને કોઇ પત્ર પણ નહિ પહોંચાડી શકાય ? પહેરાવાળાને પાંચ દશ રૂપીયા આપતાં કદાચ પત્ર પહોંચી જાય. ”

દેવીદીને ડોકું ધુણાવી કહ્યું: “ મુશ્કેલ છે. પહેરા ઉપર ઘણા મોટા અમલદારોને રાખવામાં આવ્યા છે. હું બેવાર ગયો હતો. બધાયે ફાટકની સામે સુદ્ધાં ઉભો રહેવા ન દીધો. ”

“ એ બંગલાની આજુબાજુ શું છે ? ”

“ એક બાજુએ તો બીજો બંગલો છે; અને બીજી બાજુએ કલમી આંબાની વાડી છે અને સામે સડક છે. ”

“ તે સાંજે ફરવા હરવા તો જતા હશે ને ? ”

“ હા, બહાર ખુરસી નાખીને બેસે છે. બેએક પોલીસ અમલદાર પણ સાથે રહે છે.”

“ અને જો કોઇ તે બાગમાં છુપાઇને બેસે તો કેમ ! જ્યારે તેમને એકલા જુએ ત્યારે પત્ર ફેંકી દે. તે જરૂર ઉઠાવી લેશે. ”

દેવીદીને ચકિત થઇને કહ્યું: “ હા,

બની શકે એમ છે; પરંતુ એકલા મળે તો બને ! ”

જરા વધુ અંધારૂં થયું એટલે જાલપા દેવીદીનને સાથે લઇને રમાનાથનો બંગલો જોવા ઉપડી. એક પત્ર લખીને ખિસ્સામાં રાખી મૂક્યો હતો. વખતોવખત તે દેવીદીનને પૂછતી હતી કે હવે કેટલું દૂર છે ? ઠીક ! હવે આટલું જ દૂર છે ! ત્યાં રોશની તો હશેજ. તેનાં દિલમાં જાણે લહરો ઉઠવા લાગી. રમાનાથ એકલોજ ફરતો મળી જાય તો શું પૂછવું ? રૂમાલ બાંધીને પત્ર તેની સામે ફેંકી દઉં. તેમની સૂરત બદલાઇ ગઈ હશે !

એટલામાં તેને એક શંકા થઈ: “ પત્ર વાંચીને પણ કદાચ તે પોતાની જુબાની બદલી ન નાખે તો શું થશે ? કોણ જાણે, હવે તેમને મારી યાદ છે કે નહિ. કદાચ મને જોઇને મુખ ફેરવી લે તો ? ” આ શંકાથી તે ચમકી ઉઠી. દેવીદીનને તેણે કહ્યું “ કેમ દાદા, કદિ તે ઘરની વાત કરતા હતા ? ”

દેવીદીને માથું ધુણાવીને કહ્યું: “ કદિ નહિ; મને તો કદિ નથી કરી. ઉદાસ બહુ રહેતો હતો. ”

આ શબ્દોએ જાલપાની શંકાને વિશેષ સજીવ કરી દીધી. શહેરની ઘીચ વસ્તીથી એ લોકો દૂર નીકળી આવ્યા હતા. ચારે બાજુ શાન્તિ હતી. દિવસ ભર વેગથી ચાલ્યા બાદ પવન પણ અત્યારે વિશ્રામ કરી રહ્યો હતો. ચંદ્રના મંદ પ્રકાશમાં સડકના કિનારા પરનાં વૃક્ષ અને મેદાન હતોત્સાહ, નિર્જીવ જેવાં માલમ પડતાં હતાં. જાલપાને એમ લાગ્યું કે તેના પ્રયાસનું કાંઇ ફળ નથી; તેની યાત્રાનું કોઇ લક્ષ્ય નથી. આ અનન્ત માર્ગમાં તેની દશા, મુઠ્ઠી ભર અન્નને માટે બારણે બારણે ફરતા, કોઇ અનાથ જેવી થઇ રહી હતી. તે જાણતો હતો કે આગલાં દ્વાર પર તેને અન્ન નથી મળવાનું, ગાળ મળશે; છતાં તે હાથ સામો ધરે છે, આજીજી કરે છે. તેને આશાનો અવલંબ નથી; નિરાશાનો જ અવલંબ છે.

એકાએક સડકની બન્ને બાજુએ વિજળીનો પ્રકાશ નજરે પડયો.

દેવીદીને એક બંગલા તરફ આંગળી ચીંધીને કહ્યું: " એ જ એનો બંગલો છે. "

જાલપાએ બ્હીતાં બ્હીતાં તે તરફ જોયું; પરંતુ તદ્દન શાન્તિ છવાઇ ગઇ હતી. ફાટક ઉપર તાળું લગાવેલું હતું.

જાલપા બોલી: "અહીં તો કોઈ નથી."

દેવીદીને ફાટકની અંદર નજર નાખી કહ્યું "હા, કદાચ એ બંગલો છોડી દીધો હશે."

"ક્યાંક ફરવા તો નહિ ગયા હોય?"

"ફરવા જાય ત્યારે તો દરવાજા પર પહેરો હોય; આ બંગલો છોડી દીધો."

"તો ચાલો પાછા."

"નહિ. ક્યાં ગયા તેની જરા તપાસ તો કરવી જોઈએ."

બંગલાની ડાબી બાજુએ આંબાના બાગમાં પ્રકાશ દેખાયો. કદાચ ખટિક બાગની રખેવાળી કરતો હશે! દેવીદીને બાગમાં આવીને બૂમ પાડી: "અરે કોણ છે અહીં? આ વાડી કોણે લીધી છે?"

આંબાની ઘટામાંથી એક માણસ નીકળી આવ્યો. દેવીદીને તેને ઓળખીને કહ્યું: "અરે, તું છે કે જંગલી? તેં આ બાગ લીધો છે?"

જંગલી ઠીંગણો જેવો ગઠીલો માણસ હતો. તે બોલ્યો: "હા, દાદા, લઈ લીધો છે; પરંતુ કાંઈ છે નહિ. દંડ ભરવો પડશે. તમે અહીં ક્યાંથી આવ્યા?"

"કાંઇ નહિ; એમજ ચાલી આવ્યો છું. આ બંગલાવાળા માણસનું શું થયું ?"

જંગલીએ આમતેમ જોઇને કાનમાં કહ્યું: "અહીં પેલોજ સરકારી સાક્ષી રહ્યો હતો. આજે બધા ચાલી ગયા. પંદર વીસ દિવસમાં પાછા આવશે એમ જણાયું છે. પછી હાઇકોર્ટમાં મુકદ્દમો ચાલશે. ભણેલા ગણેલા માણસો પણ આવા દગાબાજ હોય છે, દાદા ! જરાયે જરા જુઠી સાક્ષી આપી છે. કોણ જાણે એને બાલબચ્ચાં છે કે નહિ ? ભગવાનથી પણ નહિ ડર્યો ! "

જાલપા ત્યાંજ ઉભી હતી. દેવીદીને જંગલીને વધુ ઝેર કાઢવાનો પ્રસંગ ન આપ્યો. તે બોલ્યો: "તો પંદર વીસ દિવસમાં આવશે; કાંઈ ખબર છે ? "

જંગલી: "હા, પેલો પહેરાવાળો જ કહેતો હતો."

"ક્યાં ગયા છે તે કાંઇ માલમ પડયું ?"

"જ્યાં બનાવ બન્યો હતો ત્યાં જમા જોવા માટે ગયા છે."

દેવીદીન ચલમ પીવા લાગ્યો અને જાલપા સડક પર આવીને ફરવા લાગી. રમાનાથની

આવી નિન્દા સાંભળીને તેનું હૃદય તૂટી જતું હતું. તેને રમાનાથ ઉપર ક્રોધ ન આવ્યો, ગ્લાનિ ન થઇ: તેને હાથનો સહારો આપીને આ દળદળમાંથી કાઢવાને તેનું મન વિકળ થઇ ઉઠયું. રમાનાથ તેને ધુત્કારી કેમ ન કાઢે, ઠોકર કેમ ન મારે, પરંતુ તેને અપયશના અંધારા ખાડામાં તે કદિ પણ પડવા દેશે નહિ.

બન્ને જણ ત્યાંથી ચાલ્યાં, એટલે જાલપાએ પૂછયું: " આ માણસને કહી દીધું ને કે જયારે તે આવી જાય ત્યારે આપણને ખબર આપે ? "

" હા, કહી દીધું છે. "

૧૧

એક મહિનો વીતી ગયો. ગોપીનાથ પહેલાં તો થોડાક દિવસ કલકત્તાની સહેલ કરતો રહ્યો; પરંતુ ચાર પાંચ દિવસમાં જ તેનો જીવ ત્યાંથી ઉડી ગયો. તેણે ઘરની રઢ લેવાની શરૂઆત કરી દીધી. આખરે તેને પાછો મોકલી દેવાનું જાલપાને ઠીક લાગ્યું. અહીં તો તે ડુસ્કાં ભરી ભરીને રડયા કરતો હતો.

જાલપા કેટલીયે વાર રમાનાથના બંગલા સુધી જઇ આવી. તે જાણુતી હતી કે હજી રમાનાથ આવ્યો નથી. છતાં પણુ એક વાર ત્યાંસુધી ચક્કર લગાવી આવવામાં તેને કોઇ વિચિત્ર પ્રકારનો સંતોષ થતો હતો.

કોઇ વાંચતાં વાંચતાં કે સૂતાં સૂતાં જાલપા થાકી જતી એટલે એક ક્ષણુ માટે બારીની સામે આવીને ઉભી રહેતી. એક દિવસ સાંજે તે બારીની સામે આવી તો સડક ઉપર મોટરોની હાર નજરે પડી. આટલી બધી મોટરો ક્યાં જાય છે, એવું તેને કુતુહલ થયું. એટલે બારીકાઇથી જોવા લાગી. છ મોટરો હતી. તેમાં પોલીસના અમલદારો બેઠા હતા. એકમાં બધા સિપાઇઓ હતા. છેલ્લા મોટર ઉપર જ્યારે તેની નજર પડી ત્યારે જાણે તેના શરીરમાં વિજળીનો આંચકો લાગી ગયો ન હોય એમ થયું. તે એટલી બધી તન્મય થઇ ગઇ કે બારીએથી દાદર સુધી દોડી આવી: કેમ જાણે મોટરને રોકવા ચાહતી ન હોય! પરંતુ એક જ પળમાં તેને માલમ પડયું કે દાદર પરથી નીચે ઉતરતામાં તો મોટર પસાર

થઇ જશે. એટલે તે ફરી બારી પાસે આવી ઊભી રહી. હવે રમાનાથ એકદમ સામે આવી ગયો હતો. તેની આંખો બારી તરફ જ લાગી રહી હતી. જાલપાએ ઈસારાથી કાંઇ કહેવા ધાર્યું. પરંતુ સંકોચે તેમ કરતાં તેને રોકી લીધી. રમાનાથની મોટર કાંઇક ધીમી થઇ ગઇ હોય એમ તેને લાગ્યું. દેવીદીનનો અવાજ પણ સંભળાયો પરંતુ મોટર થોભી નહિ. એક જ ક્ષણમાં તે આગળ ચાલી ગઇ. પરંતુ રમાનાથ હજી પણ રહી રહીને બારી તરફ તાકતો જતો હતો.

જાલપાએ દાદર આગળ આવીને કહ્યું: " દાદા ! "

દેવીદીને સામે આવીને કહ્યું: " ભાઇ આવી ગયો ! પેલી મોટર જાય છે. "

એમ કહેતાં કહેતાં તે ઉપર આવી ગયો. જાલપાએ ઉત્સુકતાને સંકોચથી દબાવીને કહ્યું: " તમને કાંઇ કહ્યું ? "

દેવીદીન: " બીજું શું કહે ? માત્ર રામ રામ કર્યા. મેં કુશળતા પૂછી એટલે હાથથી

દિલાસો આપીને ચાલી ગયો. તેં જોયો કે નહિ ?"

જાલપાએ માથુ નીચું કરી કહ્યું: ' જોયા કેમ નહિ ? બારી આગળ જરા ઉભી હતી."

" તેણે તને જોઇ તો હશે. "

" બારી તરફ તાકતા તો હતા. "

" બહુ આશ્ચર્ય થયું હશે કે આ છે કોણ ! "

" મુકદ્દમો ક્યારે રજુ થશે, તે કાંઇ માલમ પડયું ? "

" કાલેજ તો. "

" કાલેજ ! આટલો વહેલો ? હવે તો જે કાંઇ કરવું હોય તે આજેજ કરવું પડશે. કોઇ પણ રીતે જો મારો પત્ર તેમને પહોંચી જાય તો કામ થઇ જાય. "

તું ધારે છે એટલું આ કામ સહેલું નથી, એમ કહેતો ન હોય એમ દેવીદીન તેની તરફ તાકી રહ્યો.

જાલપાએ તેના મનનો ભાવ પામી જઇ કહ્યું: " તેઓ પોતાની જુબાની બદલવા રાજી થશે, એમાં તમને કાંઇ સન્દેહ લાગે છે? "

એનો સ્વીકાર કરવા સિવાય દેવીદીનને બીજો કોઇ ઉપાય સૂઝયો નહિ. તે બોલ્યોઃ “ હા ! વહુજી, મને એનો ઘણો અંદેશો છે. અને સાચું કહો તો જોખમ પણ છે. તે જુબાની બદલી પણ નાંખે, છતાં પોલીસના પંજામાંથી છૂટી શકે એમ નથી. કોઇ બીજું કારણ કાઢીને તે ભાઇને પકડી લેશે અને ફરી નવો મુકદ્દમો ચલાવશે. ”

આ વાતથી જરા પણ ડરતી ન હોય એવી નજરે જાલપા જોઇ રહી. પછી બોલીઃ “દાદા, હું તેમને પોલીસના પંજામાંથી બચાવવાનું માથે નથી લેતી. હું કેવળ એટલુંજ ઇચ્છું છું કે બની શકે તો આ અપયશમાંથી હું તેમને બચાવી લઉં. તેમના હાથેથી આટલા બધાં ઘરોની બદનામી થતી જોઇ શકાતી નથી. જો તેઓ સાચેસાચ ધાડપાડુઓમાં સામેલ હોત તો પણ હું તો એમજ ઇચ્છું કે છેવટ સુધી પોતાના સાથીઓ સાથે રહીને માથે જે દુઃખ આવી પડે તે આનંદથી તેઓ સહી લે. બીજાઓને દગો દઇને તેઓ સરકારી સાક્ષી બની જાય એ હું કદિ પણ પસંદ નહિ કરૂં. પરંતુ આ તો મામલો જ

તદ્દન જુઠ્ઠો છે. પોતાના સ્વાર્થને ખાતર તેઓ જુઠ્ઠી સાક્ષી આપે એ હું કદિ પણ સહન નહિ કરૂં. જો તેઓ જાતે પોતાની જુબાની નહિ બદલે તો હું જાતે અદાલતમાં જઇને બધી પોલ ઉઘાડી નાખીશ. પછી ભલે એનું પરિણામ ગમે તે આવે. ભલે તેઓ મને હમેશને માટે ત્યજી દે, મારૂં મોઢું પણ ન જુએ; મને એ મંજુર છે. પરંતુ આટલું મોટું કલંક તેઓ પોતાને માથે વહોરે એમ કદિ પણ બની નહિ શકે. મેં મારા પત્રમાં આ સર્વ લખી દીધું છે."

દેવીદીને તેના તરફ માનની દ્રષ્ટિથી જોઇને કહ્યું: "તું બધું કરી શકશે, વહુ; હવે મને ખાત્રી થઇ ગઇ. જો તેં હૃદય આટલું બધું મજબૂત કરી દીધું છે તો તું બધું કરી શકે એમ છે."

"તો અહીંથી નવ વાગ્યે જઇશું?"

"હા; હું તૈયાર છું."

૧૨

એ રમાનાથ, જે પોલીસના ભયથી બહાર નીકળતો ન હતો, જે દેવીદીનના ઘરમાં ચોરની માફક પડી રહી જીંદગીના દિવસ પૂરા કરી રહ્યો હતો તે, આજે બે મહિનાથી રાજસી ભોગ વિલાસમાં ડુબી રહ્યો છે. રહેવા માટે સુંદર સજેલો બંગલો છે; સેવા ચાકરી માટે નોકરોનું એક દળ છે, અને સહેલગાહ કરવા માટે મોટર છે. રસોઇ કરવા માટે એક કાશ્મીરી બબરચી છે. મોટા મોટા અમલદારો તેનું મુખ જોયા કરે છે. તેના મોઢામાંથી વાત નીકળે નહિ ત્યાં તો તે પૂરી થાય છે. આટલાજ દિવસોમાં તેના સ્વભાવમાં એવી તુમાખી આવી ગઇ છે, કે કેમ જાણે તે કોઇ ખાનદાની ગૃહસ્થ ન હોય ! વિલાસે તેની વિવેકબુદ્ધિને સંમોહિત જેવી કરી દીધી છે. હું શું કરી રહ્યો છું, અને મારે હાથે કેટલા બીનગુન્હેગારોનાં ખૂન થઇ રહ્યાં છે તેનો પણ તેને વિચાર આવતો ન હતો. તેને એકાન્ત વિચાર કરવાની તક પણ આપવામાં આવતી નથી. રાત્રે તે અમલદારો સાથે સિનેમા કે નાટક જોવા જાય

છે; સાંજે મોટરની સહેલગાહ થાય છે. મનોરંજન માટે નિત્ય નવી નવી વ્યવસ્થા થઇ રહે છે. જે દિવસે આરોપીઓને મેજી-સ્ટ્રેટે સેસન્સ કમીટ કર્યા તે દિવસે સૌથી વધારે આનંદ તેને જ થયો. તેનો સૌભાગ્ય સૂર્ય ઉદય પામી રહ્યો હોય એમ તેને લાગ્યું.

પોલીસને ખબર હતી કે સેસન્સ જજની તપાસમાં આવી મજાહ નહિ આવે. સંજોગ વશ જજ હિન્દુસ્તાની હતા અને નિષ્પક્ષતાને લીધે બદનામ થયા હતા. પોલીસ હોય કે ચોર, તેમની નિગાહમાં બંને સરખા હતા. કોઇની સાથે તેઓ પક્ષપાત કરતા ન હતા. એટલે જે સ્થળે ધાડ પડી હતી તે સ્થળે એકવાર રમાનાથને લઇ જવાનું તેઓને જરૂરી લાગ્યું. એક જમીનદારની ઠીકઠાક કરેલી કોઠીમાં મુકામ પડયો. દિવસભર એ લોકો શિકાર ખેલતા; રાત્રે ગ્રામોફોન સાંભળતા, પાના રમતાં અને હોડીમાં નદીની સહેલ કરતા. કોઇ રાજકુમાર શિકાર ખેલવા નીકળ્યો ન હોય એમ લાગતું હતું.

આ ભોગવિલાસમાં રમાનાથને જો કોઇ અભિલાષા હતી તો તે જાલપા પણ અહીં

હોય એ હતી. જયાંસુધી તે પરાશ્રિત હતો, દરિદ્ર હતો, ત્યાંસુધી તેની વિલાસેન્દ્રિયો જાણે મૂર્છિત થઇ રહી હતી ! આ શીતળ લહરીઓએ તેને ફરી સચેત કરી દીધો. આ મુકદમો પૂરો થતાં તેને સારી જગ્યા મળી જશે એવી કલ્પનામાં તે મગ્ન હતો. એમ થશે ત્યારે તે જાલપાને મનાવી લાવશે અને આનંદથી જીવન સુખ ભોગવશે. હા, એ નવા પ્રકારનું જીવન હશે, તેની મર્યાદા કાંઇ બીજી જ હશે, સિદ્ધાંત પણ બીજા જ હશે; તેમાં કઠોર સંયમ હશે, કઠોર નિયન્ત્રણ હશે. હવે તેના જીવનનો કાંઇ ઉદ્દેશ હશે, કાંઇ આદર્શ હશે. માત્ર ખાવું, સૂવું અને રૂપીયા રૂપીયાની ખાતર હાય હાય કરવી એજ જીવનનો વ્યાપાર નહિ હોય. આ મુકદમાની સાથે આ માર્ગહીન જીવનનો અંત આવી જશે. દુર્બળ ઇચ્છાએ તેને આ દિવસ દેખાડયો હતો અને હવે તે એક નવા અને સંસ્કૃત જીવનનું સ્વપ્ન દેખાડી રહી છે. દારૂડીયાની માફક આવા માણસો રોજ સંકલ્પ કરે છે; પરંતુ એ સંકલ્પોનો અંત શો આવશે ? નવાં નવાં પ્રલોભનો સામે આવી રહે છે અને એ સંકલ્પની મુદત પણ ચાલી જાય છે. નવાં પ્રભાતનો ઉદય જ કદિ થતો નથી.

એક મહિનાની સહેલગાહ બાદ રમાનાથ પોલીસના સહયોગિઓ સામે પોતાના બંગલા-પર જઇ રહ્યો હતો. રસ્તો, દેવીદીનના ઘરની સામેનો જ હતો. કેટલેક દૂરથી તેને પોતાનો ઓરડો દેખાયો. અનાયાસે તેની નજર ઉપર ફરી ગઇ. બારીની સામે કોઇ ઉભું હતું. આ વખતે દેવીદીન ત્યાં શું કરી રહ્યા છે ? તેણે જરા ધ્યાનથી જોયું. આ તો કોઇ સ્ત્રી છે ! પરંતુ સ્ત્રી કયાંથી આવી ? શું દેવીદીને આ ઓરડો ભાડે તો નથી આપી દીધો ? એમ તો તેણે કદિ નથી કર્યું.

મોટર જરા પાસે આવી તો પેલી સ્ત્રીનો ચહેરો નજરે પડયો. રમાનાથ ચોંકી પડયો. આ તો જાલપા છે ! જરૂર જાલપા છે ! પણ નહિ, જાલપા અહીં કયાંથી આવે ? મારૂં ઠેકાણાંની તેને કયાંથી ખબર ? કદાચ બુઢ્ઢાએ તો તેને કાગળ લખી ન દીધો હોય ? છે તો જાલપા જ. નાયબ દારોગા મોટર ચલાવી રહ્યો હતો. રમાનાથે ઘણી નમ્રતાથી કહ્યું: " સરદાર સાહેબ એક મીનીટને માટે રોકાઇ જાવ. હું જરા દેવીદીન સાથે એક વાત કરી લઉં. નાયબે મોટર જરા ધીમી કરી દીધી;

પરંતુ પછી કાંઇક વિચાર કરી આગળ દોડાવી દીધી.

રમાનાથે ક્રોધિત થઇને કહ્યું: " તમે તો મને કેદી બનાવી રહ્યા છો ! " નાયબે જરા ખસિયાણા પડીને કહ્યું: " તમે તો જાણો છોને; ડેપ્યુટી સાહેબ કેટલા જલદી મિજાજ ગુમાવી દે છે ! "

બંગલા ઉપર પહોંચતાંજ રમાનાથ વિચારવા લાગ્યો, જાલપાને કેવી રીતે મળવું ? એ જાલપા જ હતી તેમાં રમાનાથને કાંઇ શંકા રહી ન હતી. આંખોને કેવી રીતે છેતરે ? હૃદયમાં એક જવાળા જેવી ઉઠી હતી. શું કરૂં ? કેવી રીતે જાઉં ? તેને કપડાં ઉતારવાની પણ શુદ્ધિ રહી નહિ. પંદર મીનીટ સુધી તે ઓરડાનાં દ્વાર ઉપર ઉભો રહ્યો. કાંઇ યુકિત સૂઝી નહિ એટલે લાચાર થઇને પલંગ ઉપર સૂઇ રહ્યો.

થોડીવાર પછી તે પાછો ઉઠયો અને બહાર આવ્યો. તે જ વખતે સડક ઉપર વિજળીની બત્તી થઇ. ફાટક ઉપર ચોકીદાર ઉભો હતો. તે વખતે રમાનાથને એટલો બધો ક્રોધ આવ્યો કે જાણે તેને ગોળી મારી દઉં . અગર જો મને કોઇ સારી જગા

મળી ગઇ તો એકેએકને જોઇ લઇશ. તને તો ડીસમીસ કરાવીનેજ છોડીશ. સેતાનની માફક કેવો માથા પર સવાર થઇ રહ્યો છે. જરા મુખ તો જુઓ. લાગે છે તો બકરી જેવો. વાહરે તારી પાઘડી! કોઇ પાટી ઉંચકવાવાળો કુલી છે કુલી. અત્યારે કૂતરો ભસે તો પોતેજ બ્હીને ભાગી જાય. પરંતુ અહીં કેવો રૂઆબમાં ઉભો છે. કેમ જાણે કોઇ કિલ્લાના દ્વારની રક્ષા કરી રહ્યો ન હોય!

એક ચોકીદારે આવીને કહ્યું: "ઇસપિટર સાહેબે બોલાવ્યા છે. કેટલીક નવી તાવડી મંગાવી છે."

રમાનાથે ચિઢાઇને કહ્યું, "મને અત્યારે ફુરસદ નથી."

તે ફરી વિચારવા લાગ્યો: જાલપા અહીં કયાંથી આવી? એકલીજ આવી છે કે કોઇ સાથે છે? જાલીમે બુઢ્ઢા સાથે એક મીનીટ પણ વાત કરવા ન દીધી. જાલપા પૂછશે તો જરૂર કે કેમ ભાગી ગયા હતા? સાફ સાફ જણાવી દઇશ કે તે સમયે બીજું થઇ પણ શું શકે એમ હતું? પરંતુ આ થોડા દિવસના કષ્ટે જીવનનો પ્રશ્ન ઉકેલી નાખ્યો. હવે આનન્દથી જીંદગી ગળાશે. પ્રયત્ન કરીને તે તરફજ

મારી બદલી કરાવી લઇશ. એમ વિચારતાં વિચારતાં રમાનાથને વિચાર આવ્યો કે જાલપા પણ અહીં મારી સાથે રહે તો શો વાંધો છે ? બહારનાઓને મળવામાં વાંધો છે પરંતુ જાલપાને માટે કાંઇ થોડોજ વાંધો લઇ શકાય એમ છે ? પરંતુ અત્યારે આ પ્રશ્ન છેડવો ઉચિત નથી. કાલથી નિશ્ચય કરીશ. દેવીદીન પણ કાંઇ વિચિત્ર માણસ છે. પહેલાં તો કેટલીયે વાર આવ્યો; પરંતુ આજે તો તેણે પણ શાન્તિ ધારી લીધી છે. કાંઈ નહિ તો એટલું તો અવશ્ય થઇ શકે કે અહીં આવીને પહેરાવાળા કોન્સ્ટેબલ દ્વારા જાલપા આવ્યાની ખબર મને આપે. પછી જાલપાને કોણ આવવા નહિ દે તે હું જોઈ લેત. પહેલાં આવી રીતની કેદની જરૂર હતી; પરંતુ હવે તો મારી પરીક્ષા પૂરી થઇ ગઇ છે. કદાચ બધાય લોકો ખુશીથી રાજી થઇ જશે.

રસોઇયો થાળી લઇ આવ્યો. માંસ એકજ પ્રકારનું હતું. રમાનાથ થાળી જોતાંજ ચીઢાઈ ગયો. તે દિવસોમાં રૂચિકર ભોજન જોઇનેજ તેને ભૂખ લાગતી હતી. જ્યાંસુધી ચાર પાંચ પ્રકારનું માંસ ન હોય, ચટણી અથાણું નહિ હોય ત્યાંસુધી તેને તૃપ્તિ થતી ન હતી.

તે ચીઢાઇને બોલ્યોઃ " શું ખાઉં તારૂં માથું ? થાળી ઉઠાવી લઈ જા. "

રસોઇયાએ બ્હીતાં બ્હીતાં કહ્યુંઃ " હજૂર, આટલી જલદી બીજી ચીજો કેવી રીતે બનાવું ? હજી આવ્યાને માત્ર બે કલાક થયા છે. "

" બે કલાક તારે માટે થોડા છે ? "

" હવે હજુરને શું કહું ? !

" બકબકાટ ન કર ! "

" હજૂર..."

" બક નહિ ! ઢેમ ! "

રસોઇઓ પછી ન બોલ્યો. બાટલી લઇ આવ્યો: બરફ ભાંગીને ગ્લાસમાં નાખ્યો અને પાછળ હઠીને ઉભો રહી ગયો.

રમાનાથને એટલો બધો ક્રોધ આવી ગયો હતો કે જાણે રસોઇઆને નીચોવી ખાય; તેનો મિજાજ આ દિવસોમાં ઘણો તેજ થઇ ગયો હતો.

શરાબનો દોર શરૂ થતાં રમાનાથનો ગુસ્સો તેથીય વધુ તેજ થયો. લાલ લાલ આંખોથી જોઇને તે બોલ્યો " ચાહું તો અત્યારેને અત્યારે તારા કાન પકડીને કાઢી મૂકું; અત્યારેજ, આ જ પળે ! તું સમજે છે શું ? "

તેનો ક્રોધ વધતો જોઇને રસોઇઓ ચુપ-કીદીથી સરકી ગયો. રમાનાથે ગ્લાસ લીધું અને બે ચાર કોળીયા ખાઇને બહાર આવી આંટા મારવા માંડયા. અહીંથી કેવી રીતે નીકળી જાઉં, તેનોજ વિચાર ચાલતો હતો.

એકાએક તેને એમ લાગ્યું કે તારની બહાર વૃક્ષોની આડમાં કોઇ છે. હા, કોઇ ઉભું રહીને તેના તરફ તાકી રહ્યું છે. જાણે ઇસારાથી તેને પોતાની તરફ બોલાવી રહ્યું છે. રમાનાથનું દિલ ધડકવા લાગ્યું. કોઇ કાવ-તરાંખોરોએ તેનો પ્રાણ લેવાનો તો યુક્તિ નહિ કરી હોય ! આ શંકા તો હમેશાં તેના ઉપર સવાર રહેતી હતી. એ વિચારથી તો રાત્રે તે બંગલાની બહાર બહુ ઓછું નીક-ળતો હતો. આત્મરક્ષાના ભાવે તેને અંદર આવી જવાની પ્રેરણા કરી. એજ વખતે એક મોટર સડક ઉપરથી પસાર થઇ. તેના પ્રકા-શમાં રમાનાથે જોયું કે એ અંધારી છાયા સ્ત્રીની છે. તેની સાડી ચોકખી દેખાઇ રહી છે. ફરી તેને એમ લાગ્યું કે તે સ્ત્રી તેના તરફ આવી રહી છે. ફરી તેને શંકા થઇ; કોઇ મરદ આવી રીતે વેષ બદલીને મારી સામે કપટ તો નથી કરતો ને ! તે જેમ જેમ

પાછળ હઠતો ગયો તેમ તેમ તે છાયા તેની તરફ આગળ આવતી ગઇ; તે એટલે સુધી કે વાડની પાસે આવીને તેણે કોઇ ચીજ રમાનાથ તરફ ફેંકી. રમાનાથ ચીસ પાડીને પાછળ હઠી ગયો; પરંતુ તે તો માત્ર એક પત્ર હતો. પછી તેને કંઇક શાન્તિ વળી. તેણે ફરી સામે જોયું તો પેલી છાયા અંધકારમાં વિલીન થઇ ગઈ હતી. રમાનાથે લપાઇને પેલી ચીઠ્ઠી ઉઠાવી લીધી. ભય પણ હતો; તેમ કુતુહલ પણ હતું. ભય ઓછો હતો, કુતુહલ વધારે હતું. પત્ર ખિસ્સામાં સંતાડીને તે ઓરડામાં આવ્યો અને બન્ને બાજુનાં બારણાં બંધ કરી દીધાં. પછી કાગળ હાથમાં લઇને જોવા લાગ્યો. સીરનામું જોતાં જ તેનાં હૃદયમાં ગલગલીયાં થવાં લાગ્યાં. લખાવટ જાલપાની હતી. તેણે પત્ર ખોલ્યો. જાલપાનું જ લખાણ હતું. એક શ્વાસે તેણે પત્ર વાંચી નાખ્યો અને પછી એક લાંબો નિઃસાસો નાખ્યો. એ શ્વાસની સાથે જ ચિન્તાનો એ ભીષણ ભાર જેણે આજ છ માસથી તેના આત્માને દબાવી રાખ્યો હતો, એ બધીય મનોવ્યથા જે તેનાં જીવનનું રક્ત ચૂસી રહી હતી, એ બધીય

દુર્બળતા, લજ્જા, ગ્લાની જાણે કે ઉડી ગઇ; છુમન્તર થઇ ગઇ. આટલી સ્ફુર્તિ, આટલો ગર્વ, આટલો આત્મવિશ્વાસ તેને કદિ પણ આવ્યો ન હતો. પહેલી જ ધૂન એ સવાર થઇ કે અત્યારે જ જઇને દારોગાને કહી દઉં કે મને આ મુકદમા સાથે કાંઇ લેવા દેવા નથી; પરંતુ તરતજ વિચાર આવ્યો કે જુબાની તો લેવાઇ ગઇ છે. જેટલો અપયશ મળવાનો હતો તે તો મળી ચૂકયો, હવે એનાં ફળ ઉપરથી શામાટે હાથ ધોઇ નાંખવો? પરંતુ આ સર્વ લોકોએ મને કેવો ચક્રમ બનાવી દીધો છે! અને હજીય અંધારામાં રાખ્યો છે! સર્વ મારી સાથે દોસ્તીનો નાતો રાખે છે પરંતુ હજી સુધી મૂળ વાત મારાથી છુપાવી રાખી છે. હજી પણ તેમને મારા પર વિશ્વાસ નથી. હવે જો મૂળ વાત ઉપર મારી જુબાની બદલી નાખુ તો બરાબર ખબર પડે. મને કોઈ જગ્યા નહિ મળે એટલું જ થશેને? મારી બલાને! આ લોકોના મનસૂબા તો ખાકમાં મળી જશે. આ દગાબાજીની સજા તો મળી જશે અને એ કાંઇ નહિ તો આટલી મોટી બદનામીમાંથી તો બચી જઇશ. એ બધા દુષ્ટતા જરૂર કરશે પરંતુ જુઠો આરોપ

મૂકવા સિવાય બીજું શું કરી શકે એમ છે ? જો મારું અહીં રહેવાનું જ સાબીત નહિ થાય તો મારા ઉપર દોષ કયો લાગી શકશે ? બધાંનાં મુખ ઉપર કાલિમા લાગી જશે; મોઢું પણ દેખાડી નહિ શકશે તો મુકદમો ક્યાંથી ચલાવશે ?

પણ નહિ, આ લોકો મારી સામે રમત રમ્યા છે, તો હું પણ તેમની સાથે એમજ રમત રમીશ. કહી દઇશ, કે જો મને આજે કોઇ સારી જગા મલી જાય તો હું જુબાની આપીશ; નહિ તો સાફ કહી દઇશ કે આ મામલા સાથે મારે કાંઇ સંબંધ નથી. નહિ તો પાછળથી કોઇ નાનાં મોટાં થાણામાં નાયબ દારોગા બનાવી મોકલી દે તો ત્યાંજ સડયા કરૂં. ઇન્સપેકટરીજ લઇશ; અને કાલે દશ વાગતાં મારી પાસે નિમણુંકનો પરવાનો આવી જવો જોઇએ. આજ વખતે દારોગાને કહી દઉં, એમ કહેવા તે ઉપડયો; પરંતુ પાછો રોકાઇ ગયો. એકવાર જાલપાને મળવા માટે તેનો જીવ તલપી રહ્યો હતો. તેના પ્રત્યે આટલો પ્રેમ, આટલી શ્રદ્ધા કદી પણ થઇ ન હતી; કેમ જાણે દેવતાઓએ તેની રક્ષા માટે મોકલેલી એ કોઇ દેવી શકિત ન હોય !

દસ વાગી ગયા હતા. રમાનાથે વિજળીની બત્તી બંધ કરી દીધી અને દિવાનખાનામાં આવીને જોરથી બારણા બંધ કરી દીધાં કે જેથી પહેરાવાળા સિપાઇને એમ લાગે કે અંદરથી બારણાં બંધ કરીને તે સૂઇ જાય છે. અંધારા દિવાનખાનામાં તે એક મીનીટ ઉભો રહ્યો. પછી ધીમેધીમે બારીવાટે ઉતરીને કાંટાળા તારની વાડ આગળ આવીને વિચારવા લાગ્યોઃ એ કેવી રીતે ઓળંગી જાઉં ? કદાચ હજી જાલપા બગીચામાં પણ હોય. દેવીદીન જરૂર તેની સાથે હશે. માત્ર એ તારની વાડજ તેનો માર્ગ રોકી રહી છે. એ કૂદી જવાનું અસંભવિત હતું. એટલે તારની વચ્ચેથી નીકળી જવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. તેણે બધાં કપડાં સમેટી લીધાં અને કાંટામાં ફસાઈ ન જાય એવી રીતે માથું અને બાંધ વાડની વચ્ચે નાખ્યાં, પણ કોણ જાણે કેવી રીતે કપડાં ફસાઇ ગયાં. હાથથી કપડાં કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો તો બાંહ્ય કાંટામાં ફસાઇ ગઇ. ધોતીયું પણ ભેરવાઇ ગયું. બિચારો મોટાં સંકટમાં પડી ગયો. ન આ પાર જઇ શકતો હતો, ન પેલી પાર. જરા પણ અસાવધાની રખાય તો કાંટા તેના દેહમાં પેસી જાય.

પરંતુ આ વખતે તેણે કપડાંની પરવા ન કરી. તેણે ગર્દન વધુ આગળ લંબાવી અને કપડાંમાં લાંબો ચીરો પાડતો તે પેલી પાર નીકળી ગયો. બધાં કપડાં ચીરા ચીરા થઇ ગયા. પીઠ-માં કાંઇક ઉઝરડો પણ પડયો. પરંતુ આ વખતે તો કોઇ બંદુક કે નિશાન તાકીને તેની સામે ખડો થઇ જાય તો પણ તે પાછો હઠત નહિ. ફાટેલું કૂરતું તેણે ત્યાંજ ફેંકી દીધું. ગળે વિંટાળેલી ચાદર ફાટી ગઇ છતાં કામ આપી શકતી હતી. તે તેણે ઓઢી લીધી. ધોતીયું બરાબર પહેરી લીધું અને બગીચામાં ફરવા માંડયું. સર્વત્ર શાન્તિ હતી. કદાચ રખેવાળ ખટિક જમવા ગયો હશે! બે ત્રણ વાર ધીમે ધીમે જાલપાનું નામ લઇને બૂમ પણ મારી; પરંતુ કોઇ ઉતર ન મળ્યો. નિરાશ થવા છતાં પણ મોહે તેનું મળું છોડયું નહિ. તેણે સહેજ નીચે જઇને જોયું. જાલપા ચાલી ગઇ એમ તેણે માની લીધું. તે એવીજ રીતે દેવી-દીનના ઘર તરફ ચાલ્યો. તેને જરા પણ શોક ન હતો; બંગલામાંથી હું નીકળી આવ્યો છું તે કોઇને ખબર પડી જાય તો મારી બલાને! પોલીસ મને શું કરી શકવાની હતી? હું કાંઇ કેદી નથી; મેં કાંઇ ગુલામી નથી લખી આપી!

અર્ધી રાત વીતી ગઇ હતી. દેવીદીન અર્ધા કલાક પહેલાંજ આવ્યો હતો અને જમવા માટે જઇ રહ્યો હતો; એટલામાં એક નાગા જેવા માણુસને જોઇને તે ચોંકી પડયો. રમાનાથે ચાદર માથા ઉપર બાંધી લીધી હતી. તે દેવીદીનને બ્હીવડાવવા ચાહતો હતો.

દેવીદીને સશંક થઇને કહ્યું: " કોણ છે ? "

તરતજ તે ઓળખી ગયો. ઝડપથી તેનો હાથ પકડતાં બોલ્યો: " તેં તો ભાઇ ખૂબ કમાલ કરી ! કપડાં કયાં ગયાં ? "

રમાનાથ: " વાડમાંથી નીકળતો હતો. એટલે બધાં તેના કાંટામાં ભરાઇને ફાટી ગયાં. "

દેવીદીન: " રામ રામ ! શરીરમાં તો કાંટા વાગ્યા નથી ને ? "

રમાનાથ: " કાંઇ નહિ; એક બે ઉઝરડા પડયા છે. હું બહુ સંભાળીને નીકળ્યો. "

દેવીદીન: " વહુની ચિઠ્ઠી મળી ગઇને ? "

રમાનાથ: " હા, તેજ વખતે મલી ગઇ હતી; શું તે પણ તમારી સાથે હતી ? "

દેવીદીન: " તે મારી સાથે નહતી; હું

તેની સાથે હતો. જ્યારથી તને મોટરમાં આવતો જોયો ત્યારથી આવવા તૈયાર થઇ ગઇ હતી. "

રમાનાથ: " તમે કાંઇ પત્ર લખ્યો હતો ?"

દેવીદીન: " મેં કોઇ કાગળ પત્ર લખ્યો ન હતો ભાઇ ! જ્યારે તે આવી ત્યારે તો મને પોતાને પણ અચંબો થયો હતો કે જાણ્યા મૂકયા વિના કેવી રીતે આવી ? પાછળથી તેણે જણાવ્યું. પેલો શેતરંજ વાળો કોયડો તેણેજ પ્રયાગથી મોકલ્યો હતો અને ઇનામ પણ ત્યાંથી જ આવ્યું હતું. "

રમાનાથની આંખો પહોળી થઇ ગઇ! જાલપાની ચતુરાઇએ તેને વિસ્મયમાં નાખી દીધો. તે સાથેજ પરાજયના ભાવે તેને કાંઇક ખિન્ન કરી દીધો. અહીં પણ તેની હાર થઇ અને તે કેવી ખરાબ રીતે !

બુઢ્ઢી ઉપર ગઇ હતી. એટલે દેવીદીને દાદર આગળ જઇને કહ્યું; " અરે શું કરે છે ? વહુને કહે કે એક માણસ તેને મળવા આવ્યો છે. "

એટલું કહીને દેવીદીને ફરી રમાનાથનો હાથ પકડી લીધો અને બોલ્યો: " ચાલ; હવે

સરકારમાં તારો પગપેંસારો થશે. બહુ ભાગતો હતો. વોરંટ વિનાજ પકડાઇ ગયો. આટલી સહેલાઇથી તો પોલીસ પણ પકડી શકત નહિ."

રમાનાથનો મનોલ્લાસ દ્રવિત થઇ ગયો. શરમનો માર્યો તે મરી જતો હતો. જાલપાના પ્રશ્નનો તેની પાસે શો ઉત્તર હતો ? જે ભયથી તે ભાગ્યો હતો તેણે તો છેવટે તેનો પીછો પકડીને તેને પરાસ્ત કરી દીધો. તે જાલપાની સામે સીધી નજર પણ કરી શકશે નહિ. તેણે હાથ છોડવી લીધો. દાદર પાસે આવીને થંભી ગયો. દેવીદીને પૂછ્યું: " કેમ અટકી ગયો ? "

રમાનાથે માથું ખંજવાળતાં કહ્યું: " ચાલો, હું આવું છું. "

બુઢ્ઢીએ ઉપરથીજ પૂછ્યું: " પૂછો, કોણ માણસ છે ? ક્યાંથી આવ્યો છે ? "

દેવીદીને વિનોદ કરતાં કહ્યું: " કહે છે કે હું જે કાંઇ કહીશ તે વહુનેજ કહીશ. "

" કાંઇ ચિઠ્ઠી લાવ્યો છે ? "

" નહિં. "

શાન્તિ છવાઇ ગઇ. દેવીદીને એક ક્ષણ બાદ પૂછ્યું: " કહી દઉં કે પાછો જાય ? "

જાલપા દાદર આગળ આવી બોલી: "કોણ માણસ છે, તે તો પૂછો ?"

"કહે છે કે ઘણે દૂરથી આવ્યો છું."

"ક્યાં છે ?"

"આ શું ઉભો છે."

"ઠીક, બોલાવો !"

રમાનાથ ચાદર ઓઢીને કાંઈક ચમકતો, કાંઈક અચકાતો, કાંઈક બ્હીતો દાદર પર આવ્યો. જાલપાએ જોતાની સાથેજ તેને ઓળખી લીધો. તે તરત બે પગલાં પાછળ હઠી ગઈ. દેવીદીન ત્યાં ન હોત તો તે બે પગલાં આગળ વધી હોત.

તેની આંખોમાં કદિ આટલો નશો ન હતો, અંગોમાં આટલી ચપળતા ન હતી, કપોળ ઉપર કદિ આટલો ચમકાર ન હતો, હૃદયમાં આટલું કમ્પન ન હતું. આજે તેની તપશ્ચર્યા સફળ થઈ !

૧૩

વિયોગીઓનાં મિલનની રાત, મુસાફરોના પડાવની રાત તો વાતોમાંજ વીતી જાય છે. રમાનાથ અને જાલપા બન્નેને પોતાની છ માસની કથા કહેવાની હતી. રમાનાથે પોતાનું ગૌરવ વધારવા માટે પોતાનાં કષ્ટોનું બ્યાન ખૂબ વધારી વધારીને કર્યું. જાલપાએ પોતાની કથામાં કષ્ટોની ચર્ચા સુદ્ધાં ન આવવા દીધી. એમને દુઃખ લાગશે એમ તે ડરતી હતી. પરંતુ રમાનાથને તો તેને રડાવવામાં વિશેષ આનંદ પડતો હતો. તે કેમ ભાગ્યો, શાને માટે ભાગ્યો, કેવી રીતે ભાગ્યો એ બધીય કથા તેણે કરૂણ શબ્દોમાં કહી અને જાલપાએ તે રડતાં રડતાં સાંભળી. પોતાની વાતોથી તે જાલપાને પ્રભાવિત કરવા ચાહતો હતો. અત્યારસુધી બધી વાતમાં એને પરાસ્ત થવું પડયું હતું. જે વાત તેને અસંભવ માલમ પડતી હતી, તે વાત જાલપાએ થોડીવારમાં પૂરી કરી દેખાડી. શેતરંજવાળી વાતનું બ્યાન તે ખૂબ મીઠું મરચું ભભરાવી કરી શકત, પરંતુ અહીંય જાલપાએ નીચું જોવડાવ્યું. પછી તેની કીર્તિલાલસા માટે પોતાના કષ્ટોને

રાઇને પર્વત કરીને દેખાડયા સિવાય બીજો કયો ઉપાય હતો ?

જાલપાએ એક સીસકારો મારી કહ્યું: " તમે આ બધી આફતો સહન કરી છતાં એક પત્ર સરખો મને ન લખ્યો. શા માટે લખો ? મારી સાથે તમારે સંબંધ શો ? મોઢે જોવાનો પ્રેમ હતો. "

રમાનાથે સમજાવતાં કહ્યું: " એમ વાત નથી, જાલપા ! દિલ ઉપર જે કાંઇ ગુજરતું હતું તે દિલજ જાણે છે, પરંતુ લખવા જેવું મોઢું તો જોઇએને ! જ્યારે હું મુખ છુપાવીને ઘરેથી ભાગી આવ્યો, ત્યારે મારે વિપત્તિનું બયાન શા માટે લખવા બેસવું ? મેં તો નક્કી વિચાર કરી રાખ્યો હતો કે જ્યાંસુધી ખૂબ રૂપીયા કમાઉં નહિ ત્યાંસુધી એક શબ્દ પણ લખીશ નહિ. "

જાલપાએ આંસુ ભરેલી આંખોએ વ્યંગના ભાવથી કહ્યું: " ઠીકજ હતું; માણસ કરતા રૂપીયા વધુ પ્યારા હોય છે. અમે તો રૂપીયાના યાર છીએ; પછી તમે જોઇએ તો ચોરી કરો, ધાડ પાડો, ખોટી નોટ બનાવો, જૂઠી સાક્ષી આપો કે ભીખ માગો; કોઇ પણ ઉપાયે

રૂપીયા લાવો. તમે મારો સ્વભાવ કેવો સારો સમજ્યા છો, વાહ ! ગોસાંઇજી પણ કહીજ ગયા છે કે 'સ્વારથ સાથે કરહિં સબપ્રીતી.' "

રમાનાથે ચમકીને કહ્યું: " નહિ, નહિ, વ્હાલી, એમ વાત ન હતી. મને એજ વિચાર આવતો હતો કે આવા ફાટેલા હાલે કેવી રીતે જાઉં ? સાચું કહું છું; મને સૌથી વધારે ડર તો તારોજ લાગતો હતો. તું મને કેટલો કપટી, જુઠ્ઠો, કાયર સમજી રહી હશે, એમ મને વિચાર આવતો હતો. મારા મનમાં એવો ભાવ હતો કે રૂપીયાની થેલી જોઇને તારૂં હૃદય તો કાંઇક નમ્ર થશે. "

જાલપાએ વ્યથિત કંઠે કહ્યું: " હું કદાચ એ થેલીને હાથ પણ ન અડકાડત. તમે મને કેટલી નીચ, કેટલી સ્વાર્થિની, કેટલી લોભી સમજી છે તે આજે માલમ પડી ગયું. એમાં તમારો કોઇ દોષ નથી; મારોજ દોષ છે. જો હું સમજી હોત તો આજે એ દિવસજ ક્યાંથી આવત ? જે પુરૂષ માસિક ત્રીસ ચાલીસ રૂપિયાનો નોકર હોય, તેની પત્ની જો રોજ બેચાર રૂપીયાનો ખર્ચ કરે, હજાર બે હજારનાં ઘરેણાં પહેરવાની ધાનત રાખે, તો

તે તેની તેમજ પોતાની બરબાદી કરવાનીજ તૈયારી કરી રહી છે. એટલે તમે મને એટલી ધનલોલુપ સમજી તેમાં કાંઈ અન્યાય નથી કર્યો. પરંતુ એક વાર જે આગમાં હું બળી ચૂકી છું તેમાં હું ફરી કદિ નહિ પડું. આ મહિનાઓમાં મેં એ પાપનું કાંઇક પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું છે અને હવે બાકીના જીવનના અન્તસમય સુધી કરીશ. હું એમ નથી કહેતી કે ભોગવિલાસથી મારો જીવ ભરાઇ ગયો, યા કપડા ઘરેણાં પહેરવાની મને ઉબ આવી ગઇ છે યા સહેલ સપાટા પ્રત્યે મને ઘૃણા થઇ ગઇ છે. એ બધી અભિલાષાઓ જેમની તેમ છે. જો તમે તમારા પુરૂષાર્થથી, તમારા પરિશ્રમથી, તમારા સદુદ્યોગથી એ સર્વ પૂરાં કરી શકતા હો તો શું કહેવું ! પરંતુ દાનત ખોટી કરીને, આત્માને કલુષિત કરીને, એક લાખ રૂપીયા પણ લાવો તો હું તેને ઠોકર મારી દઇશ. જે વખતે મને માલમ પડયું કે તમે પોલીસના સાક્ષી બની ગયા છો, તે વખતે મને એટલું બધું દુઃખ થયું, કે હું તેજ વખતે દાદાને લઇને તમારા બંગલા સુધી ગઇ; પરંતુ તેજ દિવસે તમે બહાર ચાલી

ગયા હતા, અને આજે પાછા ફર્યા છો. એટલા માણસોનું ખૂન મારે માથે લેવા હું નથી ચાહતી ! તમે અદાલતમાં ચોકખું કહી દો કે મેં પોલીસના સકંજામાં સપડાઇને આ જુબાની આપી હતી; મારે આ મામલા સાથે કાંઇ સંબંધ નથી. ”

રમાનાથે ચિંતાતુર થઇને કહ્યું: “જ્યારથી તારો પત્ર મળ્યો ત્યારથી હું એ પ્રશ્ન ઉપર વિચાર કરી રહ્યો છું; પણ સમજમાં નથી આવતું કે શું કરું ? એક વાત કહીને તેનાથી ફરી જવાનું સાહસ મારામાં નથી. ”

“ જુબાની તો બદલવી જ પડશે. ”

“ પણ કેવી રીતે ? ”

“ મુશ્કેલી શી છે ? મ્યુનિસિપાલીટી તમારા ઉપર કોઇ મુકદ્દમો ચલાવી શકે એમ નથી, એવી જ્યારે તમને ખબર પડી ગઇ છે, પછી ડર કઇ વાતનો ? ”

“ ડર નહિ હોય, પણ જબાન પણ કોઇ ચીજ છે ને ? જે મુખથી એક વાત કહી તે મુખથી ફરી જાઉં એ તો મારાથી નહિ બને. વળી, મને કોઇ સારી જગા મળી જશે. આરામથી જીંદગી પસાર થશે. મારામાં ઘડી ઘડી ઠોકર ખાવાની શક્તિ નથી. ”

જાલપાએ કાંઇ જવાબ ન આપ્યો. માણસમાં સ્વાર્થની માત્રા કેટલી વધારે છે તેનો જ તે વિચાર કરી રહી હતી.

રમાનાથે ફરી ધૃષ્ટતાથી કહ્યું: " વળી, કોઈ મારી જુબાની ઉપર તો બધો ફેંસલો થવાનો નથી. હું ફરી જઇશ, તો પોલીસ કોઇ બીજા માણસને ઉભો કરી દેશે. ગુન્હેગારોના જાન કોઇ પણ રીતે બચી શકવાના નથી. હા, મફતમાં હું માર્યો જઇશ. "

જાલપાએ આંખો ચઢાવીને કહ્યું: " કેવી બેશરમીની વાતો કરો છો? તમારૂં પેટ પૂરવા માટે બીજાંઓનાં ગળાં કાપવા સુધી તમે નીચા પડી ગયા છો? મારાથી એ સહન નહિ થાય. મને મજુરી કરવાનું, ભૂખે મરવાનું કબૂલ છે: સંસારમાં જે મોટામાં મોટી વિપત્તિ હોય તે હું માથે લઇ શકું એમ છું; પરંતુ કોઇનું બુરૂં કરીને સ્વર્ગનું રાજ પણ લઉં નહિ. "

રમાનાથ એ આદર્શવાદ પ્રત્યે ચિડાઇને બોલ્યો: " તો શું તું એમ ઇચ્છે છે કે હું અહીં મજુરી કરૂં ? "

જાલપા: " નહિ, હું એમ નથી ઇચ્છતી; પરંતુ જો મજુરી પણ કરવી પડે તો તે

ખૂનથી તર રોટલી ખાવા કરતાં વધારે સારું છે.”

રમાનાથે શાન્ત ભાવથી કહ્યું: “જાલપા, તું મને જેટલો નીચ માને છે, તેટલો નીચ હું નથી. ખરાબ વાત બધાને ખરાબ લાગે છે. એનું દુઃખ મને પણ છે કે મારા હાથથી આટલાં માણસોનાં ખૂન થઇ રહ્યાં છે; પરંતુ પરિસ્થિતિએ મને લાચાર કરી નાખ્યો છે. મારામાં હવે ઠોકરો ખાવાની શક્તિ નથી, તેમજ પોલીસ સાથે પણ હું ટંટો વહોરી લઇ શકું એમ નથી. દુનીયામાં કાંઈ બધા થોડાજ આદર્શ ઉપર ચાલે છે? મારામાં જે ઉંચાઇએ પહોંચવાની શક્તિ નથી, તે ઉંચાઇએ પહોંચાડવા શા માટે ઇચ્છે છે?”

જાલપાએ તીક્ષ્ણ સ્વરે કહ્યું: “જે માણસમાં હત્યા કરવાની શક્તિ હોય, તેનામાં હત્યા ન કરવાની શક્તિ ન હોય એ આશ્ચર્યની વાત છે. જેનામાં દોડવાની શક્તિ હોય, તેનામાં ઉભા રહેવાની શક્તિ ન હોય એ કોણ માનશે? આપણે જ્યારે કોઇ કામ કરવાની ઇચ્છા કરીએ છીએ ત્યારે આપણામાં એ શક્તિ આપોઆપ આવી જાય છે. તમે નિશ્ચય કરી લો કે મારે જુબાની બદલવી

છે; બસ, પછી બધી વાત આપોઆપ થઇ જશે. ”

રમાનાથ માથું નીચું રાખી સાંભળી રહ્યો.

જાલપાએ આવેશમાં આવીને કહ્યું: “ જો તમે આ પાપની ખેતી કરવા માગતા હો, તો મને આજેજ અહિંથી વિદાય કરી દો. હું મોઢાં પર કલંક લગાડી અહીંથી ચાલી જઇશ અને પછી તમને હેરાન કરવા નહિ આવું. તમે આનન્દથી રહેજો. હું મહેનત મજુરી કરીને મારૂં પેટ ભરીશ. હજી પ્રાયશ્ચિત પૂરૂં નથી થયું એટલેજ આ દુર્બળતા મારી પાછળ પડી છે. મારો સર્વ નાશ કરીનેજ એ છોડશે, તે હું જોઇ રહી છું.”

રમાનાથના દિલ ઉપર કાંઇક ચોટ લાગી હું, તે માથું ખજવાળીને બોલ્યો : ” આ મુશીબતમાંથી કોઇ રીતે જાન બચે એમ તો હું પણ ઇચ્છું છું. ”

“ તો બચાવતા કેમ નથી ? જો તમને કહેતાં શરમ આવતી હોય તો હું આવું. એ ઠીક થશે. હું પણ તમારી સાથે આવીશ અને તમારા સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાહેબને બધો વૃત્તાન્ત સારૂ સારૂં કહી દઇશ. ”

રમાનાથના હોંસકોંસ ઉડી ગયા. જાલપા

પોતાની વતી વકીલાત કરે એટલી બધી દુર્ગતિ કરાવવા તે ઇચ્છતો ન હતો. તે બોલ્યો:- "તારે આવવાની જરૂર નથી, જાલપા ! હું એ લોકોને સમજાવી દઇશ."

જાલપાએ ભારપૂર્વક કહ્યું: "ચોક્ખું કહો, તમારૂં ધ્યાન બદલશો કે નહિ ?"

જાણે ખુણામાં દબાઇને રમાનાથે કહ્યું: "કહું તો છું કે બદલી દઇશ."

"મારા કહેવાથી કે તમારાં દિલથી ?"

"તારા કહેવાથી નહિ, મારાં દિલથી. મને પોતાને પણ આવી વાતો પર ધૃણા છે. પરંતુ થોડીક હિંચ હતી તે તેં દુર કરી."

પછી બીજી વાત થવા લાગી. રમાનાથે રૂપીયા ઉડાવ્યા તેની ખબર કેમ પડી ? રૂપીયા પુરા કેવા રીતે થયા ? બીજા લોકોને ઘોટાળાની ખબર પડી કે ઘરમાં જ દબાઇને રહી ગઇ ? રતનનું શું થયું ? ગોપી કેમ આટલો વહેલો ચાલી ગયો ? બન્ને કાંઇ ભણે છે કે એવીજ રીતે રખડયા કરે છે ? છેવટે બા અને દાદાની વારી આવી. પછી જીવનના મનસુબા બંધાવા લાગ્યા. જાલપાએ કહ્યું: "ઘરે જઇને રતન પાસે થોડીક જમીન લઈ લઇશું અને આનંદથી ખેતીવાડી

કરીશું." આના ઉપર બન્ને વચ્ચે ચર્ચા ચાલી. આખરે રમાનાથને હાર માનવી પડી. અહીં રહીને તે ઘર તરફ નજર રાખી ન શકે; ભાઇઓને શિક્ષણ આપી શકે અને માતાપિતાનો સેવાસત્કાર પણ ન કરી શકે. આખરે ઘરવાળાઓ પ્રત્યે પણ તેનું કાંઇ કર્ત્તવ્ય છે ને? રમાનાથ નિરુત્તર થઇ ગયો.

૧૪

થોડું થોડું અંધારું રહ્યું હતું. એટલામાં રમાનાથ પોતાને બંગલે પહોંચી ગયો. કોઇને કાંઇ ખબર પણ ન પડી.

નાસ્તો કરીને રમાનાથે બધું સાફસુફ કર્યું, કપડાં પહેર્યાં અને તે દારોગા પાસે જઇ પહોંચ્યો. તેનું મોઢું ચઢી ગયું હતું. દારોગાએ પૂછ્યું: "ખુશીમાં તો છો ને? નોકરોએ કાંઇ દુષ્ટતા તો નથી કરીને?"

રમાનાથે ઉભા ઉભા જ કહ્યું: "નોકરોએ નહિ, તમેજ દુષ્ટતા કરી છે: તમારા સાથીદારો, અમલદારો અને બધાએ મળીને મને ઉલ્લૂ બનાવ્યો છે."

દારોગાએ કંઇક ગભરાઇ જઇને પૂછયું: " પણ થયું છે શું ? તે તો કહો ? "

રમાનાથ: " વાત એમાં છે કે, હું આ મામલામાં હવે કાંઇ સાક્ષી આપવાનો નથી. એની સાથે મારે કાંઇ સંબંધ નથી. તમે લોકો મારી સાથે રમત રમી ગયા અને વોરંટની ધમકી આપી મને સાક્ષી આપવા ફરજ પાડી. હવે મને ખબર પડી ગઇ છે કે મારા ઉપર કોઇ આરોપ નથી. આપ લોકોએ મને ઉડાવ્યો હતો. હવે હું પોલીસ તરફથી જુબાની આપવા માગતો નથી. આજે હું જજ સાહેબને સ્પષ્ટ કહી દઇશ. બીનગુન્હેગારોના ખૂન હું મારે માથે લેવા માગતો નથી. "

દારોગાએ જરા ગરમ થઇને કહ્યું: " તમે પોતે ધોટાળો કર્યો હતો ! "

રમાનાથ: " ગણત્રીની ભૂલ હતી; ઘોટાળો નહતો. મ્યુનિસિપાલીટીએ મારા ઉપર કોઇ મુકદ્દમો ચલાવ્યો નથી. "

" એની તમને ખબર કેવી રીતે પડી ?"

" તે સાથે આપને કોઇ મતલબ નથી. હું સાક્ષી નહિ આપું. હું સાફ સાફ કહી દઇશ

કે પોલીસે મને દગો દઈને સાક્ષી અપાવરાવી છે. જે તારીખોએ આ ધાડ પડી તે તારીખોએ હું અલાહાબાદમાં હતો. મ્યુનિસિપલ કચેરીમાં મારી હાજરી મોજુદ છે. ”

આ આપત્તિને હસવામાં ઉડાવવાની ચેષ્ટા કરી, દારોગાએ કહ્યું: “ ઠીક સાહેબ, પોલીસે દગો દીધો; પરંતુ તેના બદલામાં પોલીસ ઇનામ આપવા પણ તૈયાર છે. કોઇ સારી જગા મળી જશે; મોટરમાં બેઠા બેઠા સહેલ કરશો. છુપી પોલીસમાં કાંઇક જગા મળી ગઈ તો પછી લહેર જ લહેર છે. સરકારની નજરમાં ઇજ્જત કેટલી વધી ગઇ છે. આમ તેમ સહેલ કરશો. કદાચ કોઇ કચેરીમાં કારકૂની મળી જશે: તે પણ ઘણીજ મુશ્કેલીથી. અહીં તો બેઠાં બેઠાં નસીબનો દરવાજો ખુલી ગયો. ઠીક કારકીર્દિ હશે તો એક દિવસ રાય બહાદુર મુનશી રમાનાથ ડેપ્યુટી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ થઇ જશો. તમારે અમારો આભાર માનવો જોઇએ; તમે તો ઉલટા ખફા થઇ રહ્યા છો. ”

આ પ્રલોભનની રમાનાથ ઉપર કાંઇ અસર થઇ નહિ. તે બોલ્યો: “ મને કારકૂન બનવાનું કબૂલ છે; આવા પ્રકારની લહેર મારે નથી જોઇતી. એ આપનેજ મુબારક હો.”

એટલામાં ડેપ્યુટી સાહેબ અને ઇન્સ્પેક્ટર પણ આવી પહોંચ્યાં. રમાનાથને જોઇને ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબે કહ્યું: "અમારા બાબૂ સાહેબ તો પહેલાંથીજ તૈયાર થઇને બેઠા છે. બસ, એમની કામગીરી પર તો બધો આધાર છે."

પોતે પણ પોતાનો નફો તોટો સમજે છે એવા ભાવથી રમાનાથે કહ્યું: " જી હા, આજે બધું બરાબર કરી દઇશ. આટલા દિવસો સુધી તમારા લોકોના ઇસારા ઉપર હું ચાલ્યો. હવે મારી આંખોથી જોઇને ચાલીશ. "

ઇન્સ્પેક્ટરે દારોગાનાં મોઢાં તરફ જોયું અને ડેપ્યુટીએ ઇન્સ્પેક્ટરનાં મોઢાં તરફ જોયું. એ કહે છે શું ? ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ આશ્ચર્ય પામીને બોલ્યા: " વાત શી છે ? સાચેસાચ કહું છું, આપ કાંઇ નારાજ થયા લાગો છો ! "

રમાનાથ: " મેં નિશ્ચય કરી લીધો છે; આજે મારી જુબાની બદલી દઇશ. બીન-ગુન્હેગારોના ખૂન મારાથી નહિ થઇ શકે. "

ઇન્સ્પેક્ટરે તેના તરફ દયાભાવથી જોઇને કહ્યું: " તમે બીનગુન્હેગારોનાં ખૂન નથી

કરી રહ્યા; તમે તો તમારાં નશીબની ઇમારત ખડી કરી રહ્યા છો. હું સાચેસાચ કહું છું. આવો પ્રસંગ ઘણા થોડા માણસોને મળે છે. આજે વાત શી બની છે કે આપ આટલા બધા ખફા થઈ રહ્યા છો ? તમને કાંઇ ખબર છે, દારોગા સાહેબ ? માણસોમાંથી તો કોઇએ ધૃષ્ટતા નથી કરી ને ? જો કોઇએ તમારો મિજાસ જાય એવું કોઇ કામ કર્યું હોય તો તેને ગોળી લગાવી દો. સાચેસાચ કહું છું. ”

દારોગોઃ “ હું અત્યારેજ જઇને તપાસ કરૂં છું. ”

રમાનાથઃ “ આપ તકલીફ ન લેશો. મારે કોઇની સામે ફરિયાદ નથી કરવાની. થોડા ફાયદા માટે હું મારા ઇમાનનું ખૂન નથી કરી શકતો. ”

એક મીનીટ શાન્તિ છવાઇ રહી. કોઇને કોઇ વાત નહિ સૂઝી. દારોગો કોઇ બીજી યુક્તિ શોધી રહ્યો હતો, ઇન્સ્પેક્ટર કોઇ બીજું પ્રલોભન શોધી રહ્યા હતા. ડેપ્યુટી એક બીજી જ ફિકરમાં હતા. જરા ચીઢાઇને તે બોલ્યાઃ “ રમાનાથ બાબુ, આ ઠીક વાત નહિ થાય.”

રમાનાથે પણ ગરમ થઇને કહ્યું: "તમારે માટે ઠીક નહિ હોય. મારે માટે તો સૌથી વધુ સારી એ વાત છે."

ડેપ્યુટી: " નહિ, આપને વાસ્તે આનાથી ખરાબ બીજી કોઇ વાત નથી. અમે તમને છોડનાર નથી. અમારો મુકદ્દમો ભલે બગડી જાય; પરંતુ અમે તમને એવો પાઠ શિખવશું કે તમે જીંદગી સુધી નહિ ભૂલો. તમે જે જુબાની આપી છે તેજ તમારે આપવી પડશે. જો તમે કાંઇ ગરબડ કરશો, કાંઇપણ ઘોટાળો કરશો તો અમે તમારી સાથે જુદોજ વર્તાવ કરીશું. એક રીપોર્ટ કરતાં તમે આમ (ઉપર નીચે કાંડાં રાખીને) ચાલી જશો."

એટલું કહીને તેમણે આંખો કાઢીને રમાનાથ તરફ જોયું; જાણે તેને કાચો ને કાચો ખાઇ જશે. રમાનાથ કંપી ઉઠયો. આવા ભયભરેલા શબ્દોએ તેને વિચલિત કરી દીધો. આ લોકો તદ્દન જુઠો મુકદ્દમો ચલાવીને તેને ફસાવી દે તો તેની કોણ રક્ષા કરશે ? વિનય અને શીલનાં પુતળાં બની રહેલા ડેપ્યુટી સાહેબ એક સાથે આવું રૂદ્ર રૂપ ધારણ કરી લેશે એવી કોઇ આશા ન હતી. પરંતુ તે કાંઇ એટલી સહેલાઇથી દબાઇ

જાય એવો ન હતો. તે ગરમ થઇને બોલ્યોઃ "તમે જબરદસ્તીથી મારી પાસે જુબાની અપાવશો ?"

ડેપ્યુટીએ પગ ઠોકીને કહ્યું: "હા, જબરદસ્તીથી અપાવીશું."

રમાનાથઃ "એ સારી મશ્કરી છે."

ડેપ્યુટીઃ "તમે પોલીસને દગો દેવાને મશ્કરી સમજો છો ! અત્યારે બે સાક્ષી આપીને સાબીત કરી શકું એમ છું કે તમે રાજદ્રોહની વાત કરી રહ્યા હતા. બસ, સાત વર્ષ માટે ચાલી જશો. ચક્કી પીસતાં પીસતાં હાથમાં છાલાં પડી જશે. પછી આ લાલ લાલ ગાલ નહિ રહે."

રમાનાથ જેલથી ડરતો હતો. જેલજીવનની કલ્પનાથી જ તેનાં રૂઆં ઉભાં થઈ જતાં હતાં. જેલના જ ભયથી તો તેણે આ જુબાની આપવાનો સ્વીકાર કર્યો હતો. એજ ભય આ વખતે પણ તેને ડગમગાવવા લાગ્યો. ડેપ્યુટી ભાવવિજ્ઞાનના જાણકાર હતા. રમાનાથનો ભાવ તે પામી ગયા. તે બોલ્યાઃ "ત્યાં કાંઇ હલવા પુરી નહિ મળે. ધુળમાં મળેલા લોટની રોટલી; ગોબીનાં સડેલાં પાતરાંનો રસો, અને અડદની દાળનું પણી

ખાવા મળશે. કાળી કોટડીમાં ચાર મહિના જવું પડ્યું તો બસ, તમે બચી નહિ શકો. ત્યાંજ મરી જશો. જરા જરામાં વોર્ડર ગાળ દેશે; જૂતાથી પીટશે. તમે સમજો છો શું ?"

રમાનાથનો ચહેરો ફીક્કો પડી ગયો. પ્રતિક્ષણે તેનું લોહી સૂકાઈ જતું હોય એમ માલમ પડતું હતું. પોતાની દુર્બળતા ઉપર તેને એટલી બધી ગ્લાનિ થઈ કે તે રડી પડયો. કંપતા અવાજે તે બોલ્યો: " આપ લોકોની એવી ઇચ્છા હોય તો ભલે એમ થાય ! મોકલી દો જેલમાં; મરીજ જઈશને ? પછી તો તમારા લોકોના હાથમાંથી મારૂં ગળું છૂટી જશે. જો તમે એટલી હદ સુધી મને હેરાન કરવા માગો છો તો હું પણ મરવા તૈયાર છું. જે કાંઈ થવાનું હોય તે ભલે થાય. "

તેનું મન દુર્બળતાની એ દશાએ પહોંચી ગયું હતું કે જરા સરખી સહાનુભૂતિ, જરા સરખી સહૃદયતા હજારો ધમકીઓથી વધુ કારગત નીવડે. ઇન્સ્પેકટર સાહેબે તક સાધી લીધી. રમાનાથનો પક્ષ લઇને તેમણે

જાય એવો ન હતો. તે ગરમ થઇને બોલ્યો: " તમે જબરદસ્તીથી મારી પાસે જુબાની અપાવશો ? "

ડેપ્યુટીએ પગ ઠોકીને કહ્યું: " હા, જબરદસ્તીથી અપાવીશું. "

રમાનાથ: " એ સારી મશ્કરી છે. "

ડેપ્યુટી: " તમે પોલીસને દગો દેવાને મશ્કરી સમજો છો ! અત્યારે બે સાક્ષી આપીને સાબીત કરી શકું એમ છું કે તમે રાજદ્રોહની વાત કરી રહ્યા હતા. બસ, સાત વર્ષ માટે ચાલી જશો. ચક્કી પીસતાં પીસતાં હાથમાં છાલાં પડી જશે. પછી ;આ લાલ લાલ ગાલ નહિ રહે. "

રમાનાથ જેલથી ડરતો હતો. જેલજીવનની કલ્પનાથી જ તેનાં રૂવાં ઉભાં થઈ જતાં હતાં. જેલના જ ભયથી તો તેણે આ જુબાની આપવાનો સ્વીકાર કર્યો હતો. એજ ભય આ વખતે પણ તેને ડગમગાવવા લાગ્યો. ડેપ્યુટી ભાવવિજ્ઞાનના જાણકાર હતા. રમાનાથનો ભાવ તે પામી ગયા. તે બોલ્યા: " ત્યાં કાંઇ હલવા પુરી નહિ મળે. ધુળમાં મળેલા લોટની રોટલી; ગોભીનાં સડેલાં પાતરાંનો રસો, અને અડદની દાળનું પણી

ખાવા મળશે. કાળી કોટડીમાં ચાર મહિના જવું પડયું તો બસ, તમે બચી નહિ શકો. ત્યાંજ મરી જશો. જરા જરામાં વોર્ડર ગાળ દેશે; જૂતાથી પીટશે. તમે સમજો છો શું ? ”

રમાનાથનો ચહેરો ફીક્કો પડી ગયો. પ્રતિક્ષણે તેનું લોહી સૂકાઇ જતું હોય એમ માલમ પડતું હતું. પોતાની દુર્બળતા ઉપર તેને એટલી બધી ગ્લાનિ થઇ કે તે રડી પડયો. કંપતા અવાજે તે બોલ્યો: “ આપ લોકોની એવી ઇચ્છા હોય તો ભલે એમ થાય ! મોકલી દો જેલમાં; મરીજ જઇશને ? પછી તો તમારા લોકોના હાથમાંથી મારૂં ગળું છૂટી જશે. જો તમે એટલી હદ સુધી મને હેરાન કરવા માગો છો તો હું પણ મરવા તૈયાર છું. જે કાંઇ થવાનું હોય તે ભલે થાય. ”

તેનું મન દુર્બળતાની એ દશાએ પહોંચી ગયું હતું કે જરા સરખી સહાનુભૂતિ, જરા સરખી સહૃદયતા હજારો ધમકીઓથી વધુ કારગત નીવડે. ઇન્સ્પેકટર સાહેબે તક સાધી લીધી. રમાનાથનો પક્ષ લઇને તેમણે

ડેપ્યુટીને કહ્યું: " સાચું કહું છું, તમે લોકો માણસને ઓળખતા જ નથી, અને રોબ જમાવવા મંડી પડો છો. આવી રીતે જુબાની આપવાનું કોઇ પણ સમજદાર માણસને ખરાબ લાગે, એ કુદરતીજ વાત છે. જેને આબરૂનો જરા પણ ખ્યાલ હોય, તે પોલીસના હાથમાં રમકડું બનવાનું પસન્દ નહિ કરે. બાબુ સાહેબની જગાએ હું હોત તો હું પણ એમજ કરત પરંતુ એનો અથ એ નથી કે તેઓ આપણી વિરૂદ્ધ જુબાની આપશે. તમે લોકો તમારૂં કામ કરો; બાબુ સાહેબ તરફથી તમે બેફિકર રહો; હું સાચું જ કહું છું. "

તેણે રમાનાથનો હાથ પકડી લીધો અને કહ્યું: " તમે મારી સાથે ચાલો, બાબુજી ! તમને સારી સારી રેકોર્ડ સંભળાવું. "

ચીડાયલા બાળકની જેમ હાથ છોડાવીને રમાનાથે કહ્યું: "મને હેરાન નહિ કરો, ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ ! હવે તો મારે જેલમાં જ મરવાનું છે. "

ઇન્સ્પેકટરે તેના ખભા ઉપર હાથ મૂકીને કહ્યું: " તમે આવી વાત કેમ મોઢામાંથી

કાઢો છો, સાહેબ ! જેલખાનામાં મરે આપના દુશ્મન ! ”

ડેપ્યુટીએ ધમકી આપવાનું બાકી ન રાખ્યું. જાણે રમાનાથનો કાંઇ પરિચય ન હોય તેમ ઘણા કઠોર સ્વરે તેમણે કહ્યું: “સાહેબ, અમે બાબુસાહેબ સાથે દરેક રીતની સભ્યતા કરવા તૈયાર છીએ; પરંતુ જ્યારે તેઓ જ અમારી વિરૂદ્ધ જુબાની દેશે, અમારી જડ ખોદશે, ત્યારે અમે અમારૂં કામ કરીશું, જરૂર કરીશું; કદિ નહિ છોડી શકીએ. ”

એ વખતે સરકારી એડવોકેટ અને બેરીસ્ટર મોટરમાંથી ઉતર્યા.

૧૫

રતન પત્રોમાં તો જાલપાને આશ્વાસન આપતી હતી પરંતુ પોતાના સંબંધમાં કાંઇ લખતી ન હતી. જે પોતે જ વ્યથિત થઇ રહી હોય તેને પોતાની વ્યથાઓની કથા શું સંભળાવે ? એ રતન જેને રૂપીયાની કદિ આપદા પડી ન હતી તેને આ એક મહિનામાં તો રોટલીના પણ વાખા

પડવા માંડયાં. તેનું વૈવાહિક જીવન બહુ સુખી ન હોય; પરંતુ તેને કોઇ વાતનો અભાવ ન હતો. જો સડક સારી હોય, નોકર ચાકર, રૂપીઆ પૈસા અને ભોજન વગેરેની સામગ્રી સાથે હોય તો મુડદાલ ઘોડા ઉપર સવાર થઇને પણ યાત્રા પુરી કરી શકાય છે. ઘોડો પાણીદાર હોય તો તો પૂછવું જ શુ ? રતનની દશા એવા સવારના જેવી હતી. એવા સવારની માફક તે મંદગતીથી પોતાની જીવનયાત્રા કરી રહી હતી. કદિ કદિ એ ઘોડા ઉપર તે ચીડાતી હશે; બીજા સ્વારોને ઉડી જતા જોઇને, તેને પણ એવી ઇચ્છા થતી હશે કે હું પણ એ રીતે ઉડું, પરંતુ તે દુઃખી ન હતી; પોતાના નસીબને રડતી ન હતી. એક પાતળી સરખી, પગે બાંધેલી, પોતાની નાંદમાં સૂકું ઘાસ ખાવામાં મગ્ન રહેતી, ગાયના જેવી તેની દશા હતી. સામે લીલાં લીલાં મેદાન છે, તેમાં સુગંધમય ઘાસ લહરાઇ રહ્યું છે. પરંતુ પગનું બંધન તોડીને તે કદિ ત્યાં નથી જતી. તેને માટે પગે બાંધેલું દોરડું અને લોખંડની જંજીરમાં કાંઇ અન્તર નથી. યૌવનને આત્મપ્રદર્શનની જેટલી ક્ષુધા હોય છે તેટલી પ્રેમની નથી

હોતી. પ્રેમની ક્ષુધા પાછળથી આવે છે. રતનને આત્મપ્રદર્શનનાં બધાં સાધનો મળ્યાં હતાં. તેનો યુવતી આત્મા પોતાનાં શૃંગાર પ્રદર્શનમાં મગ્ન હતો. સામાન્ય રીતે બધા માણસોનું હોય છે તેમ હાસ્યવિનોદ, સહેલ-સપાટા, ખાવું પીવું એજ તેનું જીવન હતું; એથી ઉંડા પાણીમાં જવાની તેને ઇચ્છા ન હતી, તેમ કારણ પણ ન હતું. સમ્પન્નતા ઘણાં માનસિક દુઃખોને શાન્ત કરે છે. પોતાનું દુઃખ ભૂલવા માટે તેની પાસે કેટલા કેટલા ઢંગ છે. સીનેમા છે, થીએટર છે, દેશભ્રમણ છે, પાનાં છે, પાળેલાં જનાવરો છે, સંગીત છે; પરન્તુ વિપન્નતાને ભૂલાવવા માટે મનુષ્ય પાસે કોઇ સાધન નથી. સિવાય કે તે રડે, પોતાના ભાગ્યને દોષ દે, કે સંસારથી વિરક્ત થઇને આત્મહત્યા કરી દે. રતનના તકદીરે પલટો ખાધો હતો. સુખનું સ્વપ્ન ભાંગી ગયું હતું અને વિપન્નતાનું હાડપિંજર હવે તેની સામે ઘુરકી રહ્યું હતું.

અને એ સર્વ થયું પોતાનાજ હાથોથી! પંડિતજી એવા પ્રાણીઓમાં હતા, જેમને મોતની ચિંતા ન હતી. કોઇ પણ રીતે તેમને એવો ભ્રમ થઇ ગયો હતો કે, દુર્બલ

સ્વાસ્થ્યવાળો મનુષ્ય જો પથ્ય અને વિચારથી રહે તો ઘણા દિવસો સુધી જીવી શકે છે. તેઓ પથ્ય અને વિચારથી કદી બ્હાર નં જતા. પછી મોત સાથે તેમને કઇ શત્રુવટ હતી કે તેમની પાછળ ખાઇ પીને મંડી રહે ? જ્યારે તેઓ મરણુ સમીપે આવ્યા ત્યારે વસીયતનામું લખી નાખવાનો વિચાર તેમને આવ્યો. પરંતુ રતન વસીયતનામાંનું નામ સાંભળીનેજ એટલી શોકાતુર, એટલી ભયભીત થઇ કે પંડિતજીએ એ વખતે વાત પડતી મૂકવાનું જ ઉચિત સમજ્યું. તે પછી તેમને એટલું ભાન ન આવ્યું કે વસીયત લખાવી શકે.

પંડિતજીના દેહાવસન પછી રતનનું મન એટલું બધું વિરકત થઇ ગયું કે તેને કોઇ વાતનું ભાન રહ્યું નહિ. એ એવો પ્રસંગ હતો કે જ્યારે તેણે વિશેષરૂપે સાવધાન રહેવું જોઇતું હતું. દુશ્મનોએ તેને ઘેરી રાખી ન હોય, એવી રીતે તેણે સતર્ક રહેવું જોઇતું હતું; પરંતુ તેણે બધું મણિભૂષણ ઉપર છોડી દીધું અને એજ મણિભૂષણે ધીમે ધીમે તેની બધી સમ્પત્તિનું અપહરણ કરી લીધું. તેણે એવાં એવાં કાવતરાં રચ્યાં કે

સરલ હૃદયની રતનને તેના કપટ વ્યવહારનો આભાસ સુદ્ધાં ન થયો. જ્યારે જાળ બરાબર પ્રસરી ગઇ ત્યારે તેણે એક દિવસે આવીને કહ્યું: " આજે બંગલો ખાલી કરવો પડશે. મેં એ વેચી દીધો છે. "

રતન જરા તપી જઇને બોલી: " મેં તો તમને કહ્યું હતું કે હું હાલમાં બંગલો વેચીશ નહિ. "

મણિભૂષણે વિનયનું આવરણ ઉતારી ફેંકી દીધું અને આંખો ચઢાવીને કહ્યું: " વાતો ભૂલી જવાની તમારામાં ખરાબ આદત છે. આ જ ઓરડામાં મેં આપની સાથે ચર્ચા કરી હતી અને આપે હા પાડી હતી. જ્યારે મેં વેચી દીધો ત્યારે હવે તમે સ્વાંગ ખડો કરો છો. બંગલો આજે ખાલી કરવો પડશે અને આપે મારી સાથે આવવું પડશે. "

" હું હાલમાં અહીં જ રહેવા ચાહું છું. "

" હું આપને અહીં ન રહેવા દઉં. "

" હું તમારી લોંડી નથી. "

" તમારી રક્ષાનો ભાર મારે માથે છે. મારાં કુલની મર્યાદા માટે હું તમને મારી સાથે લઇ જઇશ. "

રતને ઓઠ પીસીને કહ્યું: “ મારી મર્યાદાની રક્ષા હું મારી મેળે કરી શકું એમ છું. તમારી મદદની કાંઈ જરૂર નથી. મારી મરજી વિના તમે અહીંથી એક ચીજ પણ વેચી નહિ શકો. ”

મણિભૂષણે જાણે વજ્ર જેવો પ્રહાર કર્યો: “ આ ઘર પર કે કાકાની સંપત્તિ પર આપનો કોઇ અધિકાર નથી. એ મારી સંપત્તિ છે. તમે મારી પાસેથી માત્ર ભરણપોષણ માગી શકો એમ છો. ”

રતને વિસ્મિત થઇને કહ્યું: “ તમે કાંઇ ભાંગબાંગ તો નથી ખાધીને ? ”

મણિભૂષણે કઠોર સ્વરે કહ્યું: “ મેં કાંઇ એટલી ભાંગ નથી ખાધી કે માથા કે પગ વિનાની વાત કરવા માંડું. તમે તો ભણેલાં ગણેલાં છો; એક મોટા વકીલનાં પત્ની છો; કાયદાની ઘણી ખરી વાતો જાણતાં હશો. એકત્ર કુટુંબમાં વિધવાને પોતાના પતિની સંપત્તિ પર કોઇ અધિકાર નથી હોતો. કાકાજી અને મારા પિતાજી કદિ છૂટા પડયા નથી. કાકાજી અહીં હતા, અમે લોક ઇન્દોર હતા; પરંતુ એથી એટલું સિદ્ધ નથી થતું કે,

અમે જુદા હતા. જો કાકા પોતાની સંપત્તિ તમને આપવા ચાહતા હોત તો કોઇ વસિયત જરૂર લખી જાત અને જો કે કાયદા પ્રમાણે એ વસિયતની કાંઇ કિંમત નહોત, છતાં, મેં એને માન આપ્યું હોત. તેમણે કોઇ વસિયત કર્યું નથી તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, કાનૂનના સાધારણ વ્યવહારમાં તેઓ કાંઇ વાંધો નાખવા માગતા ન હતા. આજે આપને બંગલો ખાલી કરવો પડશે; મોટર અને બીજી વસ્તુઓનું પણ લીલામ કરી દેવામાં આવશે. આપની ઇચ્છા હોય તો મારી સાથે ચાલો, વા જોઇએ તો અહીં રહો. અહીં રહેવા માટે આપને માટે દશ અગીઆર રૂપીઆના ભાડાનું મકાન પૂરતું થશે. ભરણપોષણ માટે માસિક પચાસ રૂપીયાની ગોઠવણ મેં કરી દીધી છે. લેણું-દેણું ચૂકવી લીધા પછી, એથી વધારે આપવાની ગુંજાશ નથી. ”

રતને કાંઇ જવાબ ન આપ્યો. થોડીવાર સુધી હતબુદ્ધિની જેમ તે બેસી રહી; પછી મોટર મંગાવી અને આખો દિવસ વકીલોની પાસે દોડતી ફરી. પંડિતજીના કેટલાય વકીલ

મિત્રો હતા. સર્વેએ તેનો વૃત્તાંત સાંભળીને ખેદ પ્રકટ કર્યો અને વકીલ સાહેબ વસિયત લખી ન ગયા તેની ફરિયાદ કર્યા કરી. હવે તેને માટે એકજ ઉપાય હતો. વકીલ સાહેબ અને તેમના ભાઇ જુદા પડી ગયાં હતા એમ તે સિદ્ધ કરી દેવાનો પ્રયત્ન કરે. જો એ સિદ્ધ થઇ જાય, અને એ સિદ્ધ કરવાનું ઘણું સહેલું હતું, તો રતન એ સંપત્તિની સ્વામિની થઇ જાય. જો તે એમ સિદ્ધ ન કરી શકે તો તેને માટે કોઇ ઉપાય નહતો.

અભાગિની રતન પાછી આવી. તેણે નિશ્ચય કર્યો કે જે કોઈ મારૂં નથી, તે લેવા માટે જૂઠ્ઠાણાનો આશ્રય નહિ લઉં. કોઇ રીતે નહિ; પરંતુ એવો કાનૂન ઘડયો કોણે ? શું સ્ત્રી એટલી નીચ, એટલી તુચ્છ, એટલી નગણ્ય છે ? શા માટે ?

દિવસભર રતન ચિંતામાં ડુબેલી, મુંગી બેસી રહી. આટલા દિવસો સુધી તે પોતાને આ ઘરની સ્વામિની સમજતી હતી, એ કેટલી મોટી ભૂલ હતી ? પતિના જીવનમાં જે લોકો તેનું મુખ તાકતા હતા, તે આજે તેના ભાગ્યના વિધાતા થઇ ગયા ! રતન

જેવી સ્વમાની સ્ત્રી માટે આ ઘોર અપમાન અસહ્ય હતું. માનો કે કમાઈ પંડિતજીની હતી, પરંતુ આ ગામ તો તેણે ખરીદ્યું હતું; એમાંના કેટલાંક મકાન તો તેની નજર આગળ બંધાયાં હતાં. એક ક્ષણ માટે પણ તેને એવો વિચાર આવ્યો ન હતો કે, એક દિવસ આ જાયદાદ મારી જીવિકાનો આધાર થશે. આટલી ભવિષ્ય ચિન્તા તે કરી જ શકતી ન હતી. એ મિલ્કત ખરીદવામાં, તેને સમારવા કે સજાવવામાં, રતનને માતાને પોતાનાં સન્તાનને ખેલતું કુદતું જોઈને થાય તેવા પ્રકારનો આનંદ થતો હતો. એમાં સ્વાર્થનો ભાવ નહતો; માત્ર પોતાનાંપણાંનો ગર્વ હતો; તે મમતા હતી; પરંતુ પતિની આંખો બંધ થવાની સાથે જ તેનું પાળેલું અને ગોદમાં રમાડેલું બાળક પણ તેની ગોદમાંથી ખેંચી લેવામાં આવે છે. તેનો તેના ઉપર કોઈ અધિકાર નહિ ! જો તેને ખબર હોત કે એક દિવસ તેની સમક્ષ આ કઠિન સમસ્યા આવશે તો તે ચાહે તો રૂપીયા લૂંટાવી દેત, યા દાન કરી દેત; પરંતુ સંપત્તિનો કાંટો છાતી ઉપર ન નાખત.

પંડિતજીની એવી કઇ મોટી આમદાની હતી ! ગરમીમાં શું તે સીમલા ન જઇ શકત ? શું બે ચાર બીજા નોકરો ન રાખી શકાત ? જો તે ધરેણાં બનાવરાવત તો એક એક મકાનની કિંમતનું એક એક ધરેણું બનાવરાવી શકે એમ હતું. પરંતુ એ વાતોને તેણે કદિ પણ ઉચિત સીમાથી આગળ જવા દીધી નહતી. તે શું, માત્ર આ સ્વપ્ન જોવાને માટે ? આ સ્વપ્ન ! એના સિવાય બીજું હતું જ શું ? જે ગઇ કાલે તેનું હતું તેના તરફ તે આજે ઉઠીને જોઇ પણ નહિ શકે ! કેટલું મોંઘું હતું એ સ્વપ્ન ! હા, હવે તે અનાથિની હતી. ગઇ કાલ સુધી તે બીજાઓને ભીખ આપતી હતી; આજે ખુદ તેને ભીખ માગવી પડશે. બીજો કોઇ ઉપાય નથી. પહેલાં પણ તે અનાથિની હતી, માત્ર ભ્રમવશ થઇને તે પોતાને સ્વામિની માની રહી હતી. હવે તો એ ભ્રમનો સહારો પણ નથી રહ્યો.

સહસા એના વિચારોએ પલટો ખાધો. હું મને શા માટે અનાથિની સમજી રહી છું ? બીજાંના દ્વાર ઉપર હું શા માટે ભીખ માગું ? દુનિયામાં લાખો સ્ત્રીઓ મહેનત મજુરી

કરીને પોતાનાં જીવનનો નિર્વાહ કરે છે. શું હું કોઇ કામ નહિ કરી શકું ? શું હું કપડાં સીવી નહિ શકું ? કોઇ ચીજની નાની મોટી દુકાન ન રાખી શકું ? છોકરાં પણ ભણાવી શકું એમ છું. લોકો હસશે એટલું જને ? પરંતુ એ હાસીની મને શી પરવા ! એ મારી હાંસી નથી; આપણા સમાજની હાંસી છે.

સાંજના બારણે કેટલાક પાટીવાળા આવી પહોંચ્યા. મણિભૂષણે આવીને કહ્યું: " કાકી, તમે જે જે ચિજો કહો તે મોકલાવી દઉં. મેં એક મકાન રાખી લીધું છે."

રતને કહ્યું: " મને કોઇ ચીજની જરૂર નથી. તેમ તમારે મારે માટે મકાન પણ રાખવાનું નથી. જે ચીજપર મારો કાંઇ અધિકાર નથી તેને હું હાથ પણ અડકાડી શકું નહિ. મારે ઘેરથી હું કાંઇ લઇને આવી ન હતી. એવી જ રીતે હું ચાલી જઇશ."

મણિભૂષણે લજ્જિત થઇને કહ્યું: "બધું તમારૂંજ છે; તમારો કાંઇ અધિકાર નથી, એમ તમે કેમ કહો છો ? તમે મકાન જોઇ લો. પંદર રૂપીઆ ભાડું છે.

મને તો લાગે છે કે તમને કાંઇ કષ્ટ નહિ પડે. જે જે ચીજો આપ કહેશો તે તે ત્યાં પહોંચાડી દઇશ. "

રતને વ્યંગતાભરી આંખોથી જોઇને કહ્યું: " તમે પંદર રૂપીયાનું મકાન મારે માટે નકામું લીધું. એટલું મોટું મકાન લઇને હું શું કરીશ ? મારે માટે તો એક ઓરડી પૂરતી થશે, અને બે રૂપીયાના ભાડામાં તે મળી જશે. સુવા માટે તો જમીન છેજ; દયાનો ભાર માથા ઉપર જેટલો થોડો હોય તેટલું સારૂં. "

મણિભૂષણે ઘણા વિનયભાવથી કહ્યું: " આખરે આપ ઇચ્છો છો શું ? તે તો કહો ! "

રતને ઉત્તેજિત થઇને કહ્યું: " મારે કાંઇ નથી જોઇતું. હું આ ઘરનું એક તણખલું પણ મારી સાથે લઇ જઇશ નહિ. જે ચીજ ઉપર મારો અધિકાર નથી, તે મારે માટે તે કોઇ પારકાની ચીજ હોય તેવી જ છે. હું દયાની ભિખારીણી નહિ બનું: તમે એ ચીજોના અધિકારી છો તે લઇ જાવ. મને જરાપણ ખોટું લાગતું નથી.

દયાની ચીજ નથી જબરદસ્તીથી લઇ શકાતી કે નથી જબરદસ્તીથી આપી શકાતી. દુનિયામાં એવી હજારો વિધવાઓ છે, જે મહેનત મજુરી કરીને પોતાનો જીવનનિર્વાહ કરી શકે છે. હું પણ એવી જ છું. હું પણ એવી જ રીતે મજુરી કરીશ અને નહિ કરી શકું તો કોઇ ખાડામાં ડૂબી મરીશ. જે પોતાનું પેટ ન ભરી શકે, તેને જીવતા રહેવાનો, બીજાઓ પર ભારરૂપ બનવાનો, કાંઇ અધિકાર નથી. ”

એમ કહેતાં કહેતાં રતન ઘરમાંથી નીકળી દ્વારતરફ ચાલવા લાગી. મણિભૂષણે તેનો રસ્તો રોકી કહ્યું: “જો તમારી ઇચ્છા ન હોય તો હું બંગલો હમણાં નહિ વેચું. ”

રતને ભભુકતી આંખોએ તેની તરફ જોયું. તેનો ચહેરો લાલલાલ થઇ ગયો હતો. આંસુઓના વહતા જતા વેગને રોકીને તે બોલી: “ મેં કહી દીધું કે આ ઘરની કોઇ ચીજ સાથે મારે સંબંધ નથી. હું તો ભાડાની લોંડી હતી. લોંડીનો ઘર સાથે શો સંબંધ? કોણ જાણે કયા પાપીએ આ ક

બનાવ્યો હતો. જો ઇશ્વર હોય, અને તેને ત્યાં કાંઇ ન્યાય હોય તો તેની સમક્ષ એક દિવસ એ પાપીને પૂછીશ કે શું તારા ઘરમાં મા બહેન ન હતી? તને એનું અપમાન કરતાં શરમ ન આવી? જો મારી જબાનમાં એટલી તાકાત હોત તો આખા દેશમાં એનો અવાજ પહોંચાડત. તો હું બધી સ્ત્રીઓને કહેત: " બહેનો, કોઇપણ સંયુક્ત કુટુંબમાં લગ્ન ન કરશો અને કરો તો જ્યાંસુધી તમારૂં ઘર જુદું ન પડી જાય ત્યાંસુધી સુખે નિદ્રા ન લેશો. એમ ન સમજશો કે તમારા પતિની પાછળ એ ઘરમાં તમારૂં માનસહિત પાલન થશે. જો તમારા પતિ કાંઇ મૂકી ન ગયા હોય તો તમે એકલાં રહો, યા કુટું-બમાં રહો એ એક વાત છે. પણ તમે અપમાન અને મજુરીમાંથી બચી શકશો નહિ. જો તમારા પતિ કાંઇ મૂકી ગયા હોય તો એકલાં રહીને તમે તેનો ભોગ કરી શકો છો; કુટુંબ-માં રહીને તો તમારે એનાથી હાથ ધોઇ નાખવો પડશે. કુટુંબ તમારે માટે ફૂલોની પથારી નથી, કાંટાની શય્યા છે; તમને પાર ઉતારનારી નૌકા નહિ, તમને ખાઇ જનાર જન્તુ છે. "

સાંજ પડી ગઇ હતી. ધૂળથી ભરેલો ફાગણનો વાયુ રાહદારીઓની આંખોમાં ધૂળ નાંખી રહ્યો હતો. રતન ચાદર સંભાળતી સડક ઉપર ચાલી જતી હતી. રસ્તામાં કેટલીક પરિચિત સ્ત્રીઓએ તેને રોકી; કેટલીક સ્ત્રીઓએ પોતાની મોટર અટકાવી તેને બેસવા કહ્યું; પરંતુ રતનને તેમની સહૃદયતા અત્યારે બાણના જેમ લાગી રહી હતી. તે ઉતાવળે પગલાં માંડતી જાલપાને ઘરે જઇ રહી હતી. આજે તેનાં વાસ્તવિક જીવનનો આરંભ થયો હતો.

૧૬

બરાબર દશ વાગ્યે જાલપા અને દેવીદીન કચેરીએ પહોંચી ગયા. પ્રેક્ષકોની ભીડ ઘણી હતી. ઉપરની ગેલેરી પણ પ્રેક્ષકોથી ભરાઇ ગઇ હતી. કેટલાક લોકો બહારના ભાગમાં અને સામેનાં મેદાનમાં ઉભા હતા. જાલપા ઉપર ગેલેરીમાં જઇને બેઠી. દેવીદીન બહારના ભાગમાં ઉભો રહ્યો.

ન્યાયાલયમાં જજ સાહેબની એક તરફ શિરસ્તેદાર હતો; અને બીજી બાજુ પોલીસના અમલદારો ખડા હતા. સામે કઠેરાની બહાર, બન્ને પક્ષના વકીલો ઉભા રહીને મુકદમો રજુ થવાની રાહ જોઇ રહ્યા હતા. આરોપીઓની સંખ્યા પંદરથી ઓછી ન હતી. બધા કઠેરાની બાજુએ જમીન ઉપર બેઠા હતા. સર્વના હાથમાં હાથકડીઓ હતી; પગમાં બેડીઓ હતી. કોઇ સૂતા હતા, કોઇ બેઠા હતા; કોઇ પરસ્પર વાત કરી રહ્યા હતા. બે જણ પંજા લડાવી રહ્યા હતા. એમાં કોઇ વિષય ઉપર ટપાટપી થઇ રહી હતી. સર્વ પ્રસન્નચિત્ હતા. ગભરાટ, નિરાશા કે શોકનું કોઇના ચહેરા ઉપર ચિહ્ન સરખું પણ ન હતું.

અગિયાર વાગતાં મુકદમો શરૂ થયો. પહેલાં કાનૂનની વાત થઇ; પછી એક બે પોલીસની જુબાનીઓ લેવાઇ. છેવટે લગભગ ત્રણ વાગ્યે રમાનાથને સાક્ષીઓનાં પીંજરામાં લાવવામાં આવ્યો. પ્રેક્ષકોમાં જાણે સનસનાટી ફેલાઇ ગઇ. કોઇ તમ્બોલીની દુકાનપરથી પાન ખાતો ખાતો ભાગ્યો; કોઇએ વર્તમાનપત્ર

વાળીને ખિસ્સામાં રાખ્યું અને સર્વ ન્યાયાલયના ઉમરામાં એકઠા થઇ ગયા.

જાલપા પણ સંભાળીને ઉભી થઇ ગઇ. એક વાર રમાનાથની આંખ ઉંચી થાય અને તે રમાનાથને જુએ એમ જાલપા ઇચ્છતી હતી; પરંતુ રમાનાથ માથું નીચું રાખી રહ્યો હતો. કેમ જાણે આમતેમ જોતાં ડરી રહ્યો ન હોય! તેના ચહેરાનો રંગ ઉડી ગયો હતો. કાંઇક શરમાયલો, કાંઇક ગભરાયલો તે એવી રીતે ઉભો હતો કે જાણે કોઇએ તેને બાંધી રાખ્યો ન હોય; અને તે ભાગી જવાની રાહ જોઇ રહ્યો હોય! જાલપાનું કલેજું ધક ધક થઇ રહ્યું હતું, કેમ જાણે તેનાં ભાગ્યનો નિર્ણય થઇ રહ્યો ન હોય!

રમાનાથની જુબાની શરૂ થઇ. પહેલો શબ્દ સાંભળતાંજ જાલપા કંપી ઉઠી; બીજાં વાક્યે તેની આંખો ભારે કરી દીધી; ત્રીજાં વાક્યે તેના ચહેરાનો રંગ ફિક્કો કરી દીધો અને ચોથું વાક્ય સાંભળતાંની સાથેજ તે એક લાંબો શ્વાસ ખાઇને પાછળ રાખેલી ખુરશી ઉપર પડી ગઇ. પરંતુ ફરી તેનું દિલ ન માન્યું. કઠેરા ઉપર નમીને તેણે ફરી તે

તરફ કાન ધર્યાં. પોલીસે શિખવેલી એજ જુબાની હતી, જેનો આશય તે દેવીદીનને મોઢેથી સાંભળી ચૂકી હતી. અદાલતમાં શાન્તિ છવાઇ ગઇ હતી. જાલપાએ કેટલીક વાર ખુંખારો કર્યો; કદાચ રમાનાથની આંખો ઉપર ઉંચી જાય; પરંતુ રમાનાથનું માથું તો વધુ નીચું નમી ગયું. તેણે જાલપાના ખુંખારાનો અવાજ ઓળખ્યો કે આત્મ ગ્લાનિનો ભાવ ઉદય પામ્યો તેની ખબર નથી. તેનો સ્વર પણ કાંઇક ધીમો થઇ ગયો.

જાલપાની પાસે બેઠેલી એક સ્ત્રીએ નાક મચકોડી કહ્યું: “ મનમાં થાય છે કે આ દુષ્ટને કોઇ ગોળી લગાવી દે. આવા આવા સ્વાર્થી પણ આ અભાગી દેશમાં પડયા છે કે જે નોકરી યા થોડાં સરખાં ધનના લોભમાં નિરપરાધીઓનાં ગળાંપર છૂરી ફેરવતાં પણ અચકાતા નથી. ”

જાલપાએ કાંઇ જવાબ ન આપ્યો.

એક બીજી સ્ત્રી, જેણે આંખે ચશ્મા પહેર્યાં હતાં, તેણે નિરાશાના ભાવથી કહ્યું; “ આ અભાગિયા દેશનો માલેક એક ઇશ્વ૦ રજ છે. ગવર્નર પદ તો લાલાને મળવાનું

નથીને ! બહુ બહુ તો 'ક્યાંક કારકુન બની જશે. તેને ખાતર પોતાના આત્માની હત્યા કરી રહ્યા છે. કોઇ ખાઉધર, નીચ માણસ હોય એમ લાગે છે. પહેલા નંબરનો છીછરો અને નીચ લાગે છે. ”

ત્રીજી સ્ત્રીએ ચશ્માવાળીને હસીને પૂછ્યુંઃ “ માણસ ફેશનેબલ છે, અને ભણ્યો ગણ્યો લાગે છે. ભલી, તમને એ સોંપવામાં આવે તો શું કરો ?

ચશ્માવાળી સ્ત્રીએ ઉદ્દણ્ડતાથી કહ્યુંઃ “ નાક કાપી લઉં; બસ નકટો કરીને છોડી દઉં. ”

“ અને જાણો છો, હું શું કરૂં ? ”

“ નહિ ! કદાચ ગોળી મારી દો ! ”

“ ના ! ગોળી નહિ મારૂં. ભર બઝારમાં ખડો કરીને પાંચસો જૂતા મરાઉં. ”

“ ચાદો પણ લજવાઇ જાય. ”

“ એના ઉપર તને જરા પણ દયા ન આવે ? ”

“ આ કાંઇ ઓછી દયા છે ? એની પૂરી સજા તો એ છે કે કોઇ ઉંચી પહાડી ઉપરથી તેને નીચે ધકેલી દેવામાં આવે;

અને એ મહાશય જો અમેરિકામાં હોત તો એને જીવતો સળગાવી મૂકયો હોત. ”

એક વૃદ્ધાએ આ યુવતીઓનો તિરસ્કાર કરીને કહ્યું: “ નકામી મોઢું શું કામ બગાડી રહી છો ? એ ઘૃણાને યોગ્ય નથી; દયાને યોગ્ય છે. જોતી નથી ? એનો ચહેરો કેટલો પીળો પડી ગયો છે ? કેમ જાણે કોઇએ એનું ગળું દબાવી દીધું ન હોય ! પોતાની મા કે બહેનને જુએ તો જરૂર રડી પડે. માણસ દિલનો બુરો નથી. પોલીસે ધમકાવીને સિધો કર્યો છે. એક એક શબ્દ તેનું હૃદય ચીરી ચીરીને નિકળી રહ્યો છે, તેની ખબર પડે છે ? ”

ચશ્માવાળી સ્ત્રીએ વ્યંગ કર્યો: “ જ્યારે પગમાં કાંટા વાગે છે ત્યારે આહ નીકળે છે ”

જાલપા હવે ત્યાં રોકાઇ ન શકી. એક એક વાત ચીનગારીની માફક તેના દીલ ઉપર ફફોડા પાડી રહી હતી. તેના મનમાં એમ થતું હતું કે આજ વખતે ઉઠીને કહી દે કે આ મહાશય તદ્દન જુઠું બોલી રહ્યા છે, તદ્દન જુઠું; અને એજ વખતે એની સાબીતી પણ આપી દે. એ આવેશને તે

પૂરેપૂરાં બળથી દબાવી રહી હતી. તેનું મન પોતાની કાયરતા ઉપર તેને ધીક્કારી રહ્યું હતું; આ વખતે બધોય વૃત્તાન્ત તે કેમ કહી ન સંભળાવે ? પોલીસ તેની દુશ્મન થઇ જાય ? ભલે થાય. અદાલતને પણ કાંઇક તો ખ્યાલ આવશે ! કોણ જાણે, આ ગરીબોના જાન બચી પણ જાય ! જનતાને તો માલમ પડી જાય કે આ જુઠ્ઠી જુબાની છે. તેના મોઢાંમાંથી એકવાર અવાજ નીકળતો નીકળતો રહી ગયો. પરિણામના ભયે તેની જબાન પકડી લીધી.

છેવટે, તેણે ત્યાંથી ઉઠીને ચાલી જવામાંજ કુશળતા સમજી.

તેને ઉતરતી જોઇને દેવીદીન બહારના ભાગમાં ચાલ્યો આવ્યો અને દયાથી ભરેલા સ્વરે બોલ્યો: “ કેમ ઘરે જવું છે વહુજી ? ”

જાલપાએ આંસુઓનો વેગ રોકીને કહ્યું: “ હા; અહીં હવે નહિ બેસી શકાય. ”

દરવાજામાંથી બહાર નીકળીને જાલપાને શાન્ત્વના આપવાના ઇરાદાથી દેવીદીને કહ્યું: “ પોલીસે જેને એકવાર બુટ્ટી સુંઘાડી દીધી, તેના ઉપર બીજી કોઇ ચીજની અસર થતી નથી. ”

જાલપાએ ઘૃણા-ભાવથી કહ્યું: “ એ બધું બાયલાઓ માટે છે. ”

થોડી વાર સુધી બન્ને ચૂપચાપ ચાલતા રહ્યા. પછી જાલપાએ કહ્યું: “ શું દાદા, હવે બીજે ક્યાંય અપીલ નહિ થાય ? કેદીઓનો અહીં જ ફેંસલો થઇ જશે ? ”

દેવીદીન આ પ્રશ્નનો આશય સમજી ગયો. તે બોલ્યો: “ નહિ, હાઇકોર્ટમાં અપીલ થઇ શકે છે. ”

પછી, વળી થોડી વાર સુધી બન્ને ચૂપચાપ ચાલતા રહ્યા. જાલપા એક વૃક્ષની છાયામાં ઉભી રહી ગઇ અને બોલી: “ દાદા, મારા મનમાં થાય છે કે આજે જજ સાહેબને મળીને બધોય વૃત્તાન્ત કહી દઉં. શરૂઆતથી જે બન્યું છે તે બધું કહી સંભળાવું હું સાબીતી આપી દઇશ, ત્યારે તો માનશે. ”

દેવીદીને આંખો ફાડીને કહ્યું: “ જજ સાહેબને ? ”

જાલપાએ તેની આંખોમાં આંખો મિલાવીને કહ્યું: “ હા ! ”

દેવીદીને વિચારમાં પડી જઇ કહ્યું: “ એ સંબંધમાં હું કંઇ નહિ કહી શકું, વહુજી !

અમલદારોનું કામ; કોણ જાણે પાસો અવળો પડે કે સવળો ! ”

જાલપા બોલી: “ શું તે પોલીસને એમ નહિ કહી શકે કે તમારી જુબાની બનાવી કાઢેલી છે; જુઠી છે ! ”

“ કહી તો શકે છે. ”

“ જો આજ હું તેમને મળું ? તે મળી તો શકે ને ? ”

“ ચાલો, પ્રયત્ન કરીશું. પરંતુ સામસામાં જોખમ છે. ”

“ શું જોખમ, કહો જોઉં ? ”

“ ભાઇ ઉપર કાંઇ જુઠી સાક્ષી આપવાનો આરોપ મુકીને સજા કરી દે તો ? ”

“ તો કાંઇ નહિ; જે જેવું કરે તે તેવું પામે. ”

દેવીદીન તો જાલપાની આ નિર્ભયતા પર ચકિત થઈ ગયો અને તેણે કહ્યું: “ એક બીજો વાંધો છે. સૌથી વધુ ડર તેનો છે. ”

જાલપાએ ઉદ્ધત ભાવથી પૂછયું: “ તે શો ? ”

દેવીદીન: “ પોલીસવાળા બડા કાફર હોય છે. કોઇનું પણ અપમાન કરી નાખવું

એ તેમને મન સહજ વાત છે. જજ સાહેબ, પોલીસ કમીશ્નરને બોલાવીને આ બધીય બીના જરૂર કહેશે. કમીશ્નરને લાગશે કે આ સ્ત્રી બધોય ખેલ બગાડી રહી છે. એને ગિરફતાર કરી લો. જજ અંગ્રેજ હોય તો નિડર થઇને પોલીસનો સામનો કરે; પરંતુ આપણા ભાઇઓ તો આવા મુકદમામાં ચુંચાં કરતાં પણ ડરે છે કે અમારા ઉપર કયાંય અરાજકતાનો આરોપ મૂકવામાં નહિ આવે ! આમ વાત છેઃ જજ સાહેબ પોલીસ કમીશ્નરને જરૂર કહી સંભળાવશે. પછી કાંઇ મુકદમો ખેંચી લેવામાં આવે એમ તો નહિ થઇ શકે. એટલું બનશે કે ભેદ ખુલવા ન પામે. કોણ જાણે તને ગિરફતાર કરી લે. જ્યારે કોઇ જુબાની બદલાવા માંડે છે, યા ભેદ ખોલવા તૈયાર થઇ જાય છે ત્યારે પોલીસવાળા તેના ઘરવાળાને દબાવે છે. એની માયા અપરમ્પાર છે. ”

જાલપા કંપી ઉઠી. પોતાની ગિરફતારીનો તેને કાંઇ ભય ન હતો. પરંતુ પોલીસવાળા રમાનાથ ઉપર કાંઇ અત્યાચાર તો ન કરે ! એ ભયે તેને કાયર બનાવી દીધી. તેજ

સમયે તેને એટલો બધો થાક લાગ્યો કે જાણે કેમ સેંકડો ગાઉની મુસાફરી કરીને આવી ન હોય ! તેનું બધુંય સત્સાહસ, બરફની જેમ પીગળી ગયું.

થોડે વધુ દૂર ચાલ્યા બાદ, તેણે દેવીદીનને પૂછ્યું: "હવે એમની મુલાકાત નહિ થઇ શકે ?"

દેવીદીને પૂછ્યું: "ભાઇની ?"

"હા !"

"કોઇ રીતે નહિ. પહેરો વધુ સખ્ત કરી દીધો હશે. કદાચ એ બંગલો પણ છોડી દીધો હશે. અને હવે તેમની મુલાકાત થઇ જાય તો પણ શો ફાયદો ? હવે તે કોઇ રીતે પોતાનું બ્યાન નહિ બદલી શકે. પોલીસની ચુંડમાં ફસાઇ જશે."

થોડે વધુ દૂર જઇને જાલપાએ કહ્યું: "ઘરે ચાલી જાઉં, એમ વિચાર કરું છું. હવે અહીં રહીને પણ શું કરીશ ?"

દેવીદીને કરૂણાભરેલી આંખોએ જોઇને કહ્યું: "નહિ, વહૂ ! હવે હું નહિ જવા દઉં. તારા વિના હવે અમારો જીવ અહીં એક પળભર પણ નહિ લાગે. બુઢ્ઢી તો

રડી રડીને પ્રાણુજ આપી દેશે. હાલમાં અહીં રહે. જો તો ખરી, શો ફેંસલો આવે છે ! ભાઇને હું આટલો બધો મોટા દિલનો માણુસ સમજતો ન હતો. તમારા લોકોમાં બધા નોકરીને ખાતર જાન આપવા તૈયાર થઇ જાય છે. મને કોઇ સો રૂપીયા આપે તો પણ હું નોકરી નહિ કરૂં. પોતાના રોજગારની તો વાતજ જુદી છે. એમાં માણુસ કદિ થાકતો નથી. નોકરીમાં જ્યાં પાંચથી છ વાગ્યા કે દેહ તૂટવા લાગે છે, બગાસાં આવવા લાગે છે."

રસ્તામાં બીજી કંઇ વાતચીત ન થઈ. જાલપાનું મન પોતાની હાર માનવા માટે કોઇપણ રીતે રાજી થતું ન હતું. તે પરાસ્ત થઇને પણ પ્રેક્ષકની જેમ એ અભિનય જોઇને સંતુષ્ટ થઇ શકતી ન હતી. તે એ અભિનયમાં સમ્મિલિત થવા અને પોતાનો ભાગ ભજવવા માટે વિકળ થઇ રહી હતી. શું એકવાર ફરી રમાનાથની મુલાકાત નહિ થાય ? તેનાં હૃદયમાં સળગતા શબ્દોનો સાગર ઉભરાઇ રહ્યો હતો; જે તે રમાનાથ ને કહેવા ઇચ્છતી હતી. તેને રમાનાથ

ઉપર જરા પણ દયા આવતી ન હતી. તેના તરફ એક રતિભાર પણ સહાનુભૂતિ થતી ન હતી. તે રમાનાથને કહેવા ઇચ્છતી હતી કે "તમારૂં ધન અને વૈભવ તમને મુબારક હો ! જાલપા એને પગથી ઠોકર મારે છે. તમારા ખૂનથી રંગાયલા હાથોના સ્પર્શથી મારા દેહમાં છાલાં પડી જશે. જેણે ધન અને પદને ખાતર પોતાનો આત્મા વેચી દીધો, તેને હું મનુષ્ય નથી સમજતી. તમે મનુષ્ય નથી, તમે પશુ પણ નથી, તમે કાયર છો, કાયર !"

જાલપાનું મુખ મંડળ તેજમય થઇ ગયું. ગર્વથી તેની ગર્દન ફૂલી ગઇ. તે કદાચ એમ સમજતા હશે કે, જાલપા જે વખતે મને જરી કસબવાળી પાઘડી બાંધી ઘોડા ઉપર સવાર થએલો જોશે ત્યારે ફૂલી ન સમાશે. જાલપા એટલી નીચી નથી. તમે ઘોડા ઉપર નહિ, આસમાનમાં ઉડો; મારી આંખોમાં તો હત્યારા છો, પૂરા હત્યારા ! જેણે પોતાનો જીવ બચાવવાને માટે આટલા માણસોની ગર્દન પર છુરી ચલાવી ! મેં જતાં જતાં પણ સમજાવ્યું હતું તેની કાંઇ

અસર ન થઈ ! ઓહ ! તમે આટલા બધા ધનલોલુપ છો ? આટલા બધા લોભી ? કોઈ વાંધો નહિ. જાલપા પોતાનાં ભરણુ પોષણુ અને રક્ષાને માટે તમારી ભૂખી નથી. એવીજ સંતપ્ત ભાવનાઓમાં ડૂબેલી જાલપા ઘરે પહોંચી.

૧૭

એક મહિનો વીતી ગયો. જાલપા કેટલાક દિવસ સુધી ઘણી વિકળ રહી. કેટલીય વાર ઉન્માદ જેવો થયો કે હમણાં બધીય બીના કોઈ પત્રમાં છપાવી દઉં; બધોય ભેદ ખોલી દઉં; બધોય હવાઈ કિલ્લો તોડી પાડું; પરંતુ એ બધો ઉદ્વેગ શાન્ત થઈ ગયો. આત્માના ઉંડાણુમાં છૂપાયલી કોઈ શક્તિ તેની જબાન બંધ કરી દેતી હતી. રમાનાથને તેણે હૃદયમાંથી કાઢી નાખ્યો હતો. તેના પ્રત્યે હવે તેને ક્રોધ ન હતો, દ્વેષ ન હતો, દયા પણ ન હતી. માત્ર ઉદાસીનતા હતી. તેના મરી જવાની ખબર મળતાં પણ તે કદાચ ન રડે. હા, એને ઈશ્વરીય વિધાનની લીલા, માયાનું એક

નિર્મળ હાસ્ય, એક ક્રૂર ક્રીડા સમજીને થોડા સમય માટે તે દુઃખી થઈ જાય. પ્રણયનું જે બંધન તેનાં ગળામાં બે–અઢી વર્ષ પહેલાં પડ્યું હતું તે તૂટી ચૂક્યું હતું. પરંતુ, તેનું નિશાન બાકી હતું. આ દરમ્યાન રમાનાથને તેણે કેટલીય વાર પોતાના ઘરની સામેથી મોટરમાં જતાં જોયો હતો. તેની આંખો ક્રોધને ખોળતી હોય એમ માલમ પડતું હતું. એ આંખોમાં કાંઈક લજ્જા હતી, કાંઈક ક્ષમા–યાચના; પરંતુ જાલપાએ કદિ તેના તરફ નજર ન કરી. કદાચ તે એજ સમયે સામે આવીને તેના પગે પડે તો પણ તે તેની તરફ નહિ જુએ. રમાનાથની એ ધૃણિત કાયરતા અને મહાન સ્વાર્થપરતાએ જાણે કે જાલપાના હૃદયને ચીરી નાખ્યું હતું. છતાંય, પ્રણય બંધનનું એ નિશાન હજી કાયમ હતું. રમાનાથની એ પ્રેમવિહ્વલ મૂર્તિ જેને જોઇને એક દિવસ તે ગદ્ગદ થઈ જતી હતી, તે કદિ કદિ તેના હૃદયમાં છવાયલા અંધકારમાં ક્ષીણ, મલિન, નિરાનન્દ જ્યોત્સ્નાની માફક પ્રવેશ કરતી; અને એક ક્ષણને માટે એ સ્મૃતિઓ વિલાપ કરી ઉઠતી. ફરી એજ

અન્ધકાર અને નિરવતાનો પડદો પડી જતો. તેને માટે ભવિષ્યની મૃદુ સ્મૃતિઓ ન હતી, કેવળ કઠોર, નિરસ વર્તમાન વિકરાળ રૂપમાં ઉભો રહી, ઘુરકી રહ્યો હતો.

એ જાલપા જે પોતાને ઘરે વાત વાતમાં માન કર્યા કરતી હતી તે હવે સેવા, ત્યાગ અને સહિષ્ણુતાની મૂર્ત્તિ બની હતી. જગ્ગો ના કહ્યા કરતી પણ તે મોં સુઝે નહિ એટલું અંધારૂં હોય ત્યાં તો ઝાડુ વાળી દેતી, વાસણ માંજી નાખતી, લોટ ચાળીને તૈયાર કરી દેતી અને ચુલો સળગાવી દેતી. પછી બુઢ્ઢીનું કામ માત્ર રોટલી સેકવા પૂરતું રહેતું. આભડછેડનો વિચાર પણ તેણે અભરાઇએ ચઢાવી દીધો હતો. બન્નેમાં મા દિકરી જેવો પ્રેમ થઈ ગયો હતો.

મુકદ્દમાની બધી કારવાઇ પૂરી થઇ ગઇ હતી. બન્ને પક્ષના વકીલોની દલીલો થઈ ચૂકી હતી. માત્ર ફેંસલો સંભળાવવાનો બાકી હતો. આજે તેની તારીખ હતી. આજે સવારમાં વહેલા ઘરનું કામકાજ પતાવી, પરવારી જઇ, જાલપા, દૈનિક વર્તમાનપત્ર વાળાના અવાજ તરફ કાન લગાવી બેઠી

હતી. કેમ જાણે આજે તેનું ભાગ્યનિર્માણ થવાનો દિવસ ન હોય ! એટલામાં દેવીદીને પત્ર લાવીને સામે મૂકી દીધું. જાલપા પત્ર ઉપર તૂટી પડી; અને ચુકાદો વાંચવા લાગી. ફેંસલો શો હતો? એક કલ્પિત કહાણી હતી: જેનો મુખ્ય નાયક રમાનાથ હતો. જજે વારંવાર તેની પ્રશંસા કરી હતી, સારોય અભિયોગ તેનાજ બ્યાન ઉપર અવલંબિત હતો.

દેવીદીને પૂછ્યું: "ફેંસલો છપાયો છે ?"

જાલપાએ પત્ર વાંચતાં કહ્યું: "હા, છપાયો તો છે !"

"કોને સજા થઇ ?"

"કોઇ નહિ છૂટયું ! એકને તો ફાંસીની સજા થઇ. પાંચને દશ દશ વર્ષ, અને આઠને પાંચ પાંચ વર્ષ. પેલા દિનેશને ફાંસીની સજા થઇ."

એટલું કહીને તેણે સમાચારપત્ર મૂકી દીધું અને એક લાંબો નિઃસાસો નાખીને તે બોલી: "એ બિચારાઓના બાલબચ્ચાંના કોણ જાણે શા હાલ થશે !"

દેવીદીને તત્પરતાથી કહ્યું: "તેં જે દિવસે મને કહ્યું હતું તેજ દિવસથી હું એ

સર્વનો પત્તો મેળવી રહ્યો છું. આઠ જણના તો હજી સુધી લગનજ થયાં નથી; અને તેમના ઘરવાળા બધા મજામાં છે. તેમને કોઈ વાતની તકલીફ નથી. પાંચ જણના લગ્ન થઇ ગયાં છે; પરંતુ ઘરના ઠીક છે. કોઇને ઘેર ઘરનો ધંધો છે, કોઇ જમીનદાર છે કે બાપ કાકા નોકર છે. મેં કેટલાય માણસોને પૂછયું. અહીં કાંઇક ફંડ પણ એકઠું કરવામાં આવ્યું છે. જો તેઓના ઘરવાળા લેવા ઇચ્છશે તો આપવામાં આવશે. માત્ર દિનેશ દુઃખી છે. તેને બે નાનાં નાનાં બચ્ચાં છે; બુઢ્ઢી મા છે, અને પત્ની છે. અહીં કોઇક શાળામાં શિક્ષક હતો. એક મકાન ભાડે લઇને રહેતો હતો. તેની ખરાબી છે."

જાલપાએ પૂછયું: "તેનાં ઘરનો કાંઇ પત્તો લગાવી શકો એમ છો ?"

"હા, એનો પત્તો લગાવવામાં શી મુશ્કેલી છે !"

જાલપાએ યાચનાભાવથી કહ્યું: "તો કયારે જશો ? હું પણ તમારી સાથે આવીશ. હજી તો વખત છે. ચાલો, જરા જોઇએ."

દેવીદીને કહ્યું: "પહેલાં હું તો જોઉં ? આ રીતે મારી સાથે આમ તેમ ક્યાં દોડતી ફરશે ?"

જાલપાએ મનને દબાવી લાચારીથી માથું નીચું નમાવી લીધું. તે કાંઇપણ ન બોલી.

દેવીદીન ચાલ્યો ગયો. જાલપા ફરી વર્તમાનપત્ર જોવા લાગી; પરંતુ તેનું ધ્યાન દિનેશ તરફ લાગી રહ્યું હતું. બિચારાને ફાંસી મળશે ! જે વખતે તેણે ફાંસીનો હુકમ સાંભળ્યો હશે, તે વખતે બિચારાની શી દશા થઇ હશે ? તેની બુઢ્ઢી મા અને સ્ત્રી એ ખબર સાંભળીને છાતી પીટવા લાગી હશે; બિચારો હતો પણ શિક્ષક; મુશ્કેલીથી ગુજરાન ચાલતું હશે. બીજો શો સહારો હશે ? તેની વિપત્તિની કલ્પના કરતાં તેને રમાનાથ પ્રત્યે એવી ઉત્તેજના–પૂર્ણ ઘૃણા થઇ કે તે ઉદાસીન ન રહી શકી. તેના મનમાં એવો ઉદ્વેગ થયો કે જો આ વખતે રમાનાથ આવી જાય તો તેને એવો ધિક્કારું કે તે પણ યાદ કરે. તમે મનુષ્ય છો ? કદિ નહિ. તમે મનુષ્યના રૂપમાં રાક્ષસ છો, રાક્ષસ ! તમે

એટલા નીચ છો કે તે પ્રકટ કરવાને માટે કોઇ શબ્દ નથી. તમે એટલા નીચા છો કે આજે હલકામાં હલકો માણસ પણ તમારા ઉપર થૂકી રહ્યો છે. તમને કોઇએ પહેલાંથીજ કેમ મારી ન નાખ્યા ! આ માણસોના જાન તો જતે જ: પણ તમારા મુખ ઉપર તો કલંક ન લાગત ! તમારૂં આટલું પતન થયું કેવી રીતે ? જેનો પિતા આટલો સાચ્ચો, આટલો પ્રમાનદાર હોય, તે આટલો લોભી, આટલો કાયર !

સાંજ પડી ગઇ પણ દેવીદીન આવ્યો નહિ. જાલપા વારંવાર બારી આગળ ઉભી રહી આમ તેમ જોતી હતી, પરંતુ દેવીદીનનો કોઇ પત્તો લાગતો ન હતો. ધીરે ધીરે આઠ વાગી ગયા પણ દેવીદીન પાછો ન ફર્યો. એટલામાં એક મોટર બારણા પર આવીને થોભી અને રમાનાથે ઉતરી જગ્ગોને પૂછ્યું: " બધા ખુશી આનંદમાં છો ને દાદી ? દાદા, ક્યાં ગયા છે ? "

જગ્ગોએ એકવાર તેના તરફ જોયું અને મોઢું ફેરવી લીધું. તે માત્ર એટલુંજ બોલી: " ક્યાંક ગયા હશે, હું નથી જાણતી. "

રમાનાથે સોનાની ચાર ચુડીઓ ખિસ્સામાંથી કાઢીને જગ્ગોના પગ આગળ મૂકી દીધી અને તે બોલ્યોઃ “ આ તમારે માટે લાવ્યો છું, દાદી ! પહેરો, મોટી તો નથી ને ? જગ્ગોએ ચુડીઓ ઉઠાવીને જમીન પર પટકી દીધી અને આંખો કાઢીને બોલીઃ “ જ્યાં આટલું પાપ સમાઇ શકે છે, ત્યાં ચાર ચુડીની જગા નથી ! ભગવાનની દયાથી ઘણી ચુડીયો પહેરી ચૂકી અને અત્યારે પણ શેર બશેર સોનું પડયું હશે. પરંતુ જે ખાધું, પહેર્યું, તે પોતાની મહેનતની કમાઇથી. કોઇનું ગળું નથી દબાવ્યું. પાપની પોટલી માથા ઉપર નથી લાદી, ધાનત નથી બગાડી. તારા જેવા કપૂતને જન્મ આપનારી કૂખમાં આગ લાગે ! આ પાપની કમાઇ લઇને તું વહુને આપવા આવ્યો હશે ! તું સમજતો હશે કે તારા રૂપીયાની થેલી જોઇને તે લટ્ટુ બની જશે. આટલા દિવસ તેની સાથે રહીને પણ તારી લોભી આંખ તેને ન ઓળખી શકી. તારા જેવો રાક્ષસ એ દેવીને લાયક ન હતો. જો તારી કુશળતા ઇચ્છતો હોય તો જ્યાંથી આવ્યો ત્યાં પાછો ચાલ્યો જાઃ તેની

સામે જઇને શા માટે તારૂં પાણી ઉતરાવે ! તું આજે પોલીસને હાથે જખમી થઇને, માર ખાઇને આવ્યો હોત, તને સજા થઈ ગઇ હોત, તને જેલમાં નાખવામાં આવ્યો હોત, તો વહુ તારી પૂજા કરત; તારા ચરણ ધોઇ ધોઇને પીત. તે એવી સ્રીઓમાંની છે, જે ચાહે મજુરી કરે, ઉપવાસ કરે, ફાટેલાં ચીથરાં પહેરે, પરંતુ કોઇની બુરાઇ થાય તે નહિ જોઇ શકે. જો તું મારો પુત્ર હોત તો હું તને ઝેર દઇ દેત. શા માટે ઉભો રહીને અને બાળી રહ્યો છે ? ચાલ્યો કેમ નથી જતો ? મેં તારી પાસે કાંઈ લઇ તો નથી લીધું ને ? ”

રમાનાથ માથું નીચું રાખીને ચૂપચાપ સાંભળી રહ્યો. પછી, આહત સ્વરે તે બોલ્યોઃ “ દાદી, મેં બુરાઇ કરી છે અને તેને માટે મરતાં સુધી લજ્જિત રહીશઃ પરંતુ તમે મને જેટલો નીચ સમજી રહ્યાં છો તેટલો નીચ હું નથી. જો તમને ખબર હોત કે પોલીસે મારી સાથે કેવી કેવી સખ્તાઇ કરી છે, મને કેવી કેવી ધમકીઓ આપી છે, તો તમે મને રાક્ષસ નહિ કહી શકત. ”

જાલપાના કાનોમાં આ અવાજનો પડઘો પડયો. તેણે માળ ઉપરથી નમીને જોયું. રમાનાથ ઉભો હતો. માથા ઉપર બનારસી રેશમી સાફો હતો; રેશમી કોટ પહેર્યો હતો, આંખો ઉપર સોનેરી ફ્રેમવાળા ચશ્મા હતા. આ એકજ મહિનામાં તેનું શરીર ઉજળું થઇ ગયું હતું, રંગ પણ જરા વધુ ગોરો થયો હતો. આવી કાન્તિ તેના ચહેરા ઉપર કદિ દેખાઈ ન હતી. તેના અંતિમ શબ્દો જાલપાને કાને પડી ગયા; એટલે બાજની માફક તુટી પડીને ધમધમ કરતી તે નીચે આવી અને કાતિલ નેત્રબાણોનો તેના ઉપર પ્રહાર કરતી બોલીઃ “ જો તમે સખ્તાઇ અને ધમકીઓથી આટલા દબાઇ શકતા હો તો તમે કાયર છો. તમને પોતાને મનુષ્ય કહેવાનો કોઇ અધિકાર નથી. શી સખ્તાઇઓ કરી હતી ? જરા સાંભળું તો ખરી ! લોકોએ તો હસતાં હસતાં માથાં કપાવ્યાં છે; પોતાના બેટાઓને મરતા જોયા છે; કોલુમાં પિલાઇ જવાનું મંજુર કર્યું છે પરંતુ સચ્ચાઇથી એક પળભાર પણ તેઓ હટયા નથી. તમે પણ માણસ છો; તમે કેમ ધમકીઓમાં

સપડાઇ ગયા ? છાતી ખોલીને કેમ ખડા નહિ થઇ ગયા કે આને ગોળીનું નિશાન બનાવી લો, પરંતુ હું જુઠું નહિ બોલું. માથું કેમ ઝુકાવી ન દીધું ? દેહની અંદર આત્મા એટલા ખાતર રાખ્યો છે કે દેહ તેની રક્ષા કરે. એટલા ખાતર નહિ કે તેનો સર્વનાશ કરી દે. એ પાપનો શો પુરસ્કાર મળ્યો ? જરા કહો તો ખરા ?"

રમાનાથે દબાયલા અવાજે કહ્યું: " હજી તો કાંઇ નથી મળ્યું. "

જાલપાએ સર્પિણીની માફક ફુંફાડો મારીને કહ્યું: " એ સાંભળીને મને ઘણી ખુશી થઇ. ઇશ્વર કરે ને, તમને મોઢે કલંક વહોર્યા છતાં પણ કાંઇ ન મળે. મારી આ સાચ્ચા દિલની પ્રાર્થના છે; પરંતુ નહિ, તમારા જેવા મોભના પૂતળાને પોલીસ કદિ નારાજ નથી કરવાની. તમને કોઇ જગા મળશે, અને કદાચ સારી જગા મળશે; પરંતુ જે જાળમાં તમે ફસાયા છો, તેમાંથી તમે નહિ નીકળી શકો. તમારા ભાગ્યમાં જૂઠી જુબાની આપવાનું, જુઠો મુકદ્દમો બનાવવાનું

અને પાપનો વ્યાપાર કરવાનું જ લખ્યું છે. જાઓ, શોખથી જીંદગીનું સુખ લૂંટો. મેં તમને પહેલાં કહી દીધું હતું અને આજે ફરી કહું છું કે મારે તમારી સાથે કોઇ સંબંધ નથી. મેં સમજી લીધું છે કે તમે મરી ગયા; તમે પણ સમજી લો કે હું મરી ગઇ. બસ જાઓ; હું સ્ત્રી છું; છતાં જો કોઇ ધમકાવીને મારી પાસે પાપ કરાવવા ચાહે તો, કદાચ, તેને મારી ન શકું, પણ મારી પોતાની ગર્દન પર છરી ચલાવી દઉં. શું તમારામાં સ્ત્રીના જેટલી પણ હિંમત નથી?"

રમાનાથે, ભિક્ષુકની માફક ગળગળા થઇ જઇને કહ્યું: "તું મારૂં કાંઇ કહેવું નહિ સાંભળે?"

જાલપાએ અભિમાનથી કહ્યું: "નહિ!"

"તો હું મોઢું કાળું કરી ક્યાંક ચાલી જાઉં?"

"તમારી ખુશી!"

"તું મને ક્ષમા નહિ આપે!"

" કદિ નહિ; કોઈ રીતે નહિ. "

રમાનાથ એક ક્ષણ માથું ઝુકાવી ઉભો રહ્યો. પછી ધીમે ધીમે નીચે જઈને જગ્ગોને કહ્યું: " દાદી, દાદા આવે તો કહી દેજો કે મને થોડી વાર રહીને મળે. જ્યાં કહેશો ત્યાં આવી જાઉં ? "

જગ્ગોએ કાંઈક પિગળીને કહ્યું: " કાલે અહીં આવજે. "

રમાનાથે મોટરમાં બેસતાં બેસતાં કહ્યું: " અહીં હવે નહિ આવું, દાદી ! "

મોટર ચાલી ગઈ, એટલે જાલપાએ કુત્સિત ભાવથી કહ્યું: " મોટર દેખાડવાને આવ્યા હતા ! કેમ જાણે ખરીદી લાવ્યા ન હોય ! "

જગ્ગોએ ભર્ત્સના કરી: " તારે આટલા બેલગામ થવું જોઈતું ન હતું, વહૂ ! દિલ ઉપર ચોટ લાગે છે ત્યારે માણસને કાંઈ સૂઝતું નથી. "

જાલપાએ નિષ્ઠુરતાથી કહ્યું: " એવા

હૈયાંવાળા નથી દાદી ! એજ સુખને લીધે તો આત્મા વેચ્યો. તેનાથી એ સુખ કેમ છોડયું જશે ! પૂછ્યું નહિ, દાદાને મળીને શું કરશે ? તે હોત તો એવો ફટકાર સંભળાવતે કે છઠ્ઠીનું દૂધ પણ યાદ આવી જાત. ”

જગ્ગોએ તિરસ્કારથી કહ્યું: “ તારી જગાએ હું હોત, વહુ, તો મારા મુખમાંથી એવી વાતો ન નિકળત. તારૂં હૈયું ઘણું કઠોર છે. બીજો મર્દ હોત તો આવી રીતે ચૂપચાપ સાંભળત ? હું તો થરથર કંપી રહી હતી કે ક્યાંક તારા ઉપર હાથ ન ચલાવી દે. પણ છે તો ઘણો ગમખોર ! ”

જાલપાએ એટલીજ નિષ્ઠુરતાથી કહ્યું: “ એને ગમખોરી નહિ કહેવાય દાદી, એ તો હૃદયહીનતા છે. ”

દેવીદીને આવીને કહ્યું: “ શું અહીં ભાઇ આવ્યો હતો ? મેં મોટરમાં–રસ્તામાં જોયો. ”

જગ્ગોએ કહ્યું: “ હા, આવ્યો તો હતો. કહી ગયો છે કે દાદા મને જરા મળી લે. ”

દેવીદીને ઉદાસીન થઇને કહ્યું: "મળી લઇશ. અહીં કંઇ વાતચીત થઇ?"

જગ્ગોએ પસ્તાતાં કહ્યું; "વાતચીત શું થઇ? પહેલાં મેં ખૂબ કરી; હું ચૂપ થઇ એટલે વહુએ સારી રીતે ફૂલમાળા ચઢાવી!"

જાલપાએ માથું નીચું કરીને કહ્યું: "માણસ જેવું કરશે એવું ભોગવશે."

જગ્ગો: "પોતાનાં સમજીને તો મળવા આવ્યો હતો."

જાલપા: "કોઇ બોલાવવા તો ન હતું ગયું! દિનેશનો કાંઇ પત્તો લાગ્યો, દાદા?"

દેવીદીન: "હા, બધું પૂછી આવ્યો. હાવરામાં ઘર છેઃ પત્તો-ઠેકાણું બધી ખબર પડી ગઇ."

જાલપાએ ડરતાં ડરતાં કહ્યું: "આ વખતે જઇશું કે કાલ કોઇ વખતે?"

દેવીદીન: "જેવી તારી મરજી. ઇચ્છા હોય તો અત્યારે ચાલ; હું તૈયાર છું."

જાલપા: "થાકી ગયા હશો!"

દેવીદીનઃ "આવાં કામોમાં થાક નથી લાગતો, બેટી!"

આઠ વાગી ગયા હતા. સડકપર મોટરો ની હાર ખડકાઇ ગઇ હતી. સડકની બન્ને બાજુએ હજારો સ્ત્રી પુરૂષ બનીઠનીને હસતા બોલતા ચાલ્યા જતાં હતાં. જાલપાને લાગ્યું કે દુનીયા કેવી પોતાના રાગરંગમાં મસ્ત છે! તેને માટે જેને મરવું હોય તે ભલે મરે; તે પોતાની ટેવ નહિ છોડે. દરેક જણ પોતાનાં નાનાં સરખાં માટીનાં ઘર બનાવીને બેઠા છે. દેશ વહી જાય, તેની તેમને પરવા નથી. તેનું ઘર બચેલું રહેવું જોઇએ, તેમના સ્વાર્થમાં હરકત ન પડવી જોઇએ. તેનું ભોળું ભાલું હૃદય, બજાર બંધ હોત તો, બધા માણસો શોકથી માથું નમાવી આંખોથી ઉન્મત્ત જેવા નજરે પડત તો, બધાના ચહેરા અંતરમાં સળગી રહેલી જ્વાળાથી લાલ હોત તો, તે જોઇ ખુશી થાત. તે જાણતી ન હતી કે આ જનસાગરમાં આવી નાની નાની કાંકરીઓ ખરી પડવાથી એક હલકારો સરખો થતો નથી, અવાજ સરખો પણ આવતો નથી.

૧૮

રમાનાથ મોટરમાં ગયો પણ તેને કાંઇ સૂઝતું ન હતું. તે ક્યાં જઇ રહ્યો છે તે તેની સમજમાં આવતું ન હતું. જાણીતા રસ્તા પણ તેને માટે અજાણ્યા બની ગયા હતા. તેને જાલપા ઉપર ક્રોધ ન હતો, જરા પણ નહિ; જગ્ગો ઉપર પણ તેને ક્રોધ ન હતો. ક્રોધ હતો પોતાની દુર્બળતા ઉપર; પોતાની સ્વાર્થ લોલુપતાપર, પોતાની કાયરતા પર, પોલીસના વાતાવરણમાં તેનું ઔચિત્ય-જ્ઞાન ભ્રષ્ટ થઇ ગયું હતું. તે કેટલો મોટો અન્યાય કરવા જઇ રહ્યો છે તેનો ખ્યાલ તેને જાલપાએ જે દિવસે સમજાવ્યું તેજ દિવસે આવ્યો હતો. ફરી એ શંકા તેના મનમાં ઉઠી નહિ. અમલદારોએ મોટી મોટ આશાઓ બંધાવીને તેને બહલાવી રાખ્યો. તેઓ કહેતા, અરે બીબીની કાંઇ ચિંતા ન કરો. જે વખતે તમે રત્નજડીત હાર લઇને પહોંચશો અને રૂપિયાની એક થેલી નજર કરી દેશો તે વખતે બેગમ સાહેબનો બધોય ગુસ્સો ભાગી જશે. તમારા જીલ્લામાં કોઇ સારી સરખી જગાએ પહોંચી જશો તો

આરામથી જીંદગી જીવાશે. ગુસ્સો કેવો ! આવી આવી તો કેટલીયે આશાઓ આપવામાં આવી. રમાનાથ ચકકરમાં આવી ગયો. ફરી તેને જાલપાને મળવાનો અવસર ન મળ્યો. પોલીસનો રંગ જામતો ગયો. આજે તે રત્ન જડીત હાર ખિસ્સામાં રાખીને જાલપાને પોતાના વિજયની ખુશખબર આપવા ગયો હતો. તે જાણતો હતો કે જાલપા પહેલાં તો નાક મોઢું મચકોડશે પરંતુ તે સાથે એ પણ જાણતો હતો કે આ હાર જોઇને તે જરૂર ખુશ થઇ જશે. કાલે જ સંયુકત પ્રાંતના હોમ-સેક્રેટરી ઉપર પોલીસ કમીશ્નરનો પત્ર તેને મળી જશે. બે ચાર દિવસ અહીં ખૂબ સહેલ કરીને સીધો ઘરનો રાહ લઇશ. દેવીદીન અને જગ્ગોને પણ તે સાથે જ લઇ જવા ચાહતો હતો. તેમનો એહસાન તે કેવી રીતે ભુલી શકે ? જાણે કોઇ ભકત ફૂલ અને નૈવેદ્ય લઇને દેવતાની ઉપાસના કરવા જાય; એવો જ મનસૂબો બાંધીને તે જાલપાની પાસે ગયો હતો; પરંતુ દેવતાએ વરદાન આપવાને બદલે તેનો થાળને ઠોકર મારી દીધી, તેના નૈવેદ્યને પગ નીચે કચડી નાખ્યો ! તેને કાંઇ કહેવાનો અવસર પણ ન મળ્યો.

પોલીસનાં વિચારી વાતાવરણમાંથી નીકળીને તેણે આજે જ સ્વચ્છ વાયુ મેળવ્યો હતો. અને તેની સુબુદ્ધિ સચેત થઇ ગઇ હતી. હવે તેને પોતાની પશુતા તેનાં યથાર્થ સ્વરૂપમાં નજરે પડી. કેટલી વિકરાળ, કેટલી દાનવી મૂર્તિ હતી ! તે પોતે તેની સામે તાકવાનું સાહસ કરી શકતો ન હતો. તેને વિચાર આવ્યો, કે આજ વખતે જજની પાસે જાઉં અને બધી કથા કહી સંભળાવું. ભલે પોલીસ મારી દુશ્મન થઇ જાય, મને જેલમાં સડાવી મારે, મને કાંઇ પરવા નથી. બધોય ભેદ ખોલી દઇશ. શું જજ પોતાનો ચુકાદો નહિ બદલી શકે ? હજી તો બધાય આરોપીઓ પોલીસના હવાલામાં જ છે. પોલીસવાળા ખૂબ દાંત પીસશે, ખૂબ નાચશે કૂદશે, કદાચ મને કાચોને કાચો ખાઇ જશે ! ભલે ખાઇ જાય! એ દુર્બળતાએ જ તો મારા મુખ ઉપર આ કલંક લગાડયું છે.

જાલપાની એ ક્રોધોન્મત્ત મૂર્તિ તેની આંખો સામેથી પસાર થઇ ગઈ. ઓહ ! કેટલી ગુસ્સામાં હતી ! મને ખબર હોત કે તે આટલી બધી ચીડાશે તો ચાહે, દુનીઆ

અહીંથી તેમની કેમ ન થઇ જાય, મારૂં બયાન બદલી નાખત. આ પોલીસવાળાઓએ ઘણો ભરમાવી દીધો. અગર જજે કંઈ નહિ સાંભળ્યું અને આરોપીઓને માફી નહિ આપી તો જાલપા મારૂં મુખ પણ નહિ જોશે. હું તેની પાસે શું મોઢું લઇને જઇશ ? ફરી જીવતો રહીને પણ શું કરીશ ? કોને માટે ?

તેણે મોટર થોભાવી અને તે આમ તેમ જોવા લાગ્યો. ક્યાં આવી પહોંચ્યો તે પણ કાંઇ સમજાતું નથી. એટલામાં એક ચોકીદાર નજરે પડયો. તેને તેણે જજ સાહેબના બંગલાનો પત્તો પૂછયો. ચોકીદાર હસીને બોલ્યો; હજુર તો ઘણા દૂર નીકળી આવ્યા. અહીંથી તો છ સાત માઇલ કરતાં ઓછું નહિ હોય. તેઓ તો પંહણે ચૌરધી તરફ રહે છે.

રમાનાથ ચૌરંધીનો રસ્તો પૂછીને પાછો ચાલ્યો. નવ વાગી ગયા હતા. જજ સાહેબ સાથે મુલાકાત નહિ થાય તો સારો ખેલ બગડી જશે એમ તેને લાગ્યું. મળ્યા વિના હઠીશ જ નહિ. જો તેમણે સાંભળી લીધું તો ઠીક છે નહિ તો કાલે હાઇકોર્ટના જજોને

કહીશ. કોઇક તો સાંભળશે. બધો વૃત્તાન્ત સમાચાર પત્રોમાં છપાવી દઇશ; ત્યારે તો બધાની આંખો ખુલશે.

મોટર ત્રીસ માઇલની ઝડપથી ચાલી રહી હતી. દસ મીનીટમાં ચોરંઘી આવી પહોંચી. અહીં હજી એવીજ અવરજવર હતી: પરંતુ રમાનાથ એ ભીડમાંથી પણ મોટર લઇ જતો હતો. એટલામાં એક પોલીસે લાલ બત્તી દેખાડી. તે થોભી ગયો અને માથું બહાર કાઢીને જોયું તો એ હતા દારોગાજી !

દારોગાએ પૂછ્યું: " શું હજી સુધી બંગલા ઉપર નથી ગયા ? આટલી ઝડપે મોટર ચલાવ્યા ન કરશો, ક્યાંક અકસ્માત થઇ જશે. કહો, બેગમસાહેબા સાથે મુલાકાત થઇ ? હું તો સમજ્યો હતો કે તેઓ પણ આપની સાથેજ હશે; ખુશ તો ખુબ થઇ હશે ? "

રમાનાથને એવો ક્રોધ આવ્યો કે જાણે એની મુછ ઉખાડી લઉં; પરંતુ તે વાત બનાવીને બોલ્યો: " જી હાં, બહુજ ખુશ થઇ; બેહદ ! "

" મેં કહ્યું હતું ને કે ઔરતોની નારાજીની એજ દવા છે. આપ બ્હીધા કરતા હતા ! "

" મારી ભૂલ હતી. "

" ચાલો; હું પણ તમારી સાથે આવું છું. એક બાજી - પાનાં બેસીએ એટલે જરા લહેર પડે. ડેપ્યુટી સાહેબ અને ઇન્સ્પેકટર સાહેબ આવશે. જોહરને બોલાવી લેશે. બે ઘડી બહાર રહેશે. હવે આપ મીસીસ રમાનાથને બંગલા ઉપર જ કેમ બોલાવી નથી લેતા ? ત્યાં પેલા ખટિકને ઘરે પડી રહી છે. "

રમાનાથે કહ્યું: " હજી તો મારે એક જરૂરનાં કામ માટે બીજી તરફ જવું છે. આપ મોટર લઈ જાવ, હું પગે ચાલતો ચાલતો આવીશ. "

દારોગાએ મોટરની અંદર જતાં જતાં કહ્યું: " નહિ, સાહેબ મને કાંઇ ઉતાવળ નથી, આપને જ્યાં જવું હોય ત્યાં ચાલો. હું જરા પણ હેરાન નહિ થાઉં. "

રમાનાથ ચીઢાઇને બોલ્યો: " પરંતુ હું હાલમાં બંગલા ઉપર નથી જતો. "

દારોગાએ હસીને કહ્યું, "હું સમજી ગયો છું. પરંતુ હું જરાપણ હેરાન નહિ થાઉં. એજ બેગમ સાહેબા..."

રમાનાથે વાત કાપીને કહ્યું. "જી નહિ; મારે ત્યાં જવું નથી."

દારોગો: "તો શું બીજો શિકાર છે? બંગલા ઉપર પણ આજે કાંઇ ઓછી બહાર નહિ હોય. ત્યાં પણ આપનું દિલ બહેલાવવા માટે કાંઇક સામાન તૈયાર થઇ જશે."

રમાનાથે એકસામટી આંખો લાલ કરીને કહ્યું, "શું તમે મને લંપટ સમજો છો? હું એટલો તુચ્છ નથી."

દારોગાએ કાંઇક લજ્જિત થઇને કહ્યું: "ઠીક સાહેબ, ગુન્હો કર્યો; માફ કરજો. હવે કદિ એવી મશ્કરી નહિ કરૂં. પરંતુ હજી આપ આપને શંકાની બહાર ન સમજશો. હું તમને એવી કોઇ જગાએ નહિ જવા દઉં કે જ્યાંનો મને પૂરેપૂરો વિશ્વાસ ન હોય. આપને ખબર નથી કે આપના કેટલા દુશ્મન છે. હું આપનાજ લાભના વિચારથી કહું છું."

રમાનાથે હોઠ દબાવીને કહ્યું: "બહેતર

છે કે આપ મારા ફાયદાનો આટલો બધો વિચાર ન કરો. આપ લોકોએ મને જીવતો તો મારી નાખ્યો છે, છતાં હજી મારું ગળું નથી છોડતા. હવે મને મારી રીતે મરવા દો. હું આ ગુલામીથી હવે તોબા પોકારી ગયો છું. હું હવે માની પાછળ પાછળ ચાલવાવાળો છોકરો બનવા નથી માંગતો. આપ આપની મોટર ઇચ્છતા હો તો ખુશીથી લઇ જાવ. મોટરની સવારી અને બંગલામાં રહેવાને માટે પંદર માણસોને કુરબાન કરવા પડયા છે. કોઈ જગાએ આવી જાઉં તો પંદરસો માણસોને કુરબાન કરવા પડે. મારી છાતી એટલી મજબૂત નથી. આપ આપની મોટર લઇ જાવ."

એટલું કહીને તે મોટરમાંથી ઉતરી પડયો અને ઉતાવળે આગળ ચાલી ગયો. દારોગાએ કેટલીયવાર બૂમ મારી; જરા સાંભળો, વાત તો સાંભળો; પરંતુ તેણે પાછળ ફરીને જોયું સુદ્ધાં નહિ. થોડે વધુ આગળ જઇને તે એક ગલીમાં પેસી ગયો. એજ સડક ઉપર જજનો બંગલો હતો. સડક ઉપર કોઇ માણસ ન મળ્યો. રમાનાથ કદિ આ બાજુ પર તો

કહિ પેલી બાજુ પર જઇ જઇને બંગલાના નંબર વાંચતો વાંચતો ચાલી જતો હતો. એટલામાં એક નંબર વાંચીને તે થોભી ગયો. એક મીનીટ સુધી ઉભો ઉભો જોઇ રહ્યો કે કોઇ માણસ બહાર નીકળે તો પૂછું કે સાહેબ છે કે નહિ. અંદર જવાને તેની હિંમત ચાલતી ન હતી. તેને વિચાર આવ્યો કે જજ એમ પુછશે કે તમે જુઠી જુબાની કેમ આપી તો શું જવાબ આપીશ ? પોલીસે મારી પાસે જબરદસ્તીથી જુબાની અપાવરાવી; પ્રલોભન આપ્યું, મારવાની ધમકી આપી એમ કહેવું એ તો લજ્જાસ્પદ વાત છે. કદાચ તેઓ પુછે કે, તમે માત્ર બે ત્રણ સાલની સજાથી બચવાને માટે આટલું મોટું કલંક માથે લીધું, આટલા બધા માણસોના જાન લેવા માટે તૈયાર થઇ ગયા તે વખતે તમારી બુદ્ધિ કયાં ગઇ હતી ? તો તેનો મારી પાસે શો જવાબ છે ? ખરેખર લજ્જિત થવું પડશે; બેવકુફ બની જઇશ. તે પાછો ફર્યો. એ લજ્જાનો સામનો કરવાનું તેનામાં સામર્થ્ય ન હતું. લજ્જાએ સદૈવ વીરોને પરાસ્ત કર્યા છે. જેઓ કાળથી પણ નથી ડરતા, તેઓ લજ્જાની સામે ઉભા

રહેવાની પણ હિંમત નથી કરી શકતા. એનાં કરતાં આગમાં ઝૂકી પડવું તલવારની સામે ખડા થઈ જવું સહજ છે. લાજની રક્ષાને માટે જ તો મોટાં મોટાં રાજ્યો મટી ગયાં છે. રકતની નદીઓ વહી ગઈ છે; પ્રાણોની હોળી ખેલી નાખી છે. એજ લાજે આજ રમાનાથના પગ પણ પાછળ હઠાવી દીધા, કદાચ જેલની સજાથી પણ તે એટલો ભયભીત ન થાત.

૧૯

અર્ધીરાત વીત્યા બાદ રમાનાથ સૂઈ ગયો તે સવારે ૯ વાગ્યા સુધી તેની આંખ ન ખુલી. તે સ્વપ્ન જોઈ રહ્યો હતો. દિનેશને ફાંસી દેવાઈ રહી છે. એટલામાં એક સ્ત્રી તલવાર લઈને ફાંસીની બાજુએ દોડી આવી અને તેણે ફાંસીની દોરી કાપી નાખી. ચારે બાજુએ હીલચાલ મચી ગઈ. એ સ્ત્રી જાલપા હતી. જાલપાને લોકો ઘેરી લઈને પકડવા ઈચ્છતા હતા; પરંતુ તે પકડાતી ન હતી. કોઈ તેની સામે જવાનું સાહસ કરી શકતું ન હતું.

પછી તેણે એક છલાંગ મારીને રમાનાથ ઉપર તલવાર ચલાવી. રમાનાથ ગભરાઈને ઉઠી બેઠો. જોયું તો દારોગા અને ઈન્સ્પેકટર ઓરડામાં ઉભા હતા. અને ડેપ્યુટી સાહેબ આરામ ખુરસી પર સૂતાં સૂતાં સીગાર પી રહ્યા હતા.

દારોગાએ કહ્યું: " આજે તો આપ ખૂબ ઉંઘ્યા બાબુ સાહેબ ! કાલ કયારે પાછા ફર્યા હતા ? "

રમાનાથે એક ખુરસી પર બેસીને કહ્યું: "જરા વારમાં પાછો આવ્યો હતો. આ મુકદ્દમાની અપીલ તો હાઈકોર્ટમાં થશે ને ? "

ઈન્સ્પેકટર: " અપીલ શું થશે; જાપતાની ગોઠવણ થશે. આપે મુકદ્દમાને એટલો મજબૂત કરી દીધો છે કે હવે કોઈનો હલાવ્યો હાલી શકનાર નથી. સોગંદ પૂર્વક કહું છું, આપે કમાલ કરી દીધી, હવે આપ અહીંથી બેફિકર થઈ જજો. હાં, હજી જ્યાંસુધી ફેંસલો થઈ ન જાય ત્યાંસુધી આપની સલામતીનો ખ્યાલ રાખવામાં આવે એજ મુનાસિબ થશે: તેથી તો ફરીથી પહેરાની ગોઠવણ કરી

દેવામાં આવી છે. અહીં હાઇકોર્ટમાં ચુકાદો થયો અને તહીં આપને જગા મળશે."

ડેપ્યુટીએ સિગારનો ધુમાડો કાઢતાં કહ્યું: "આ ડી. ઓ. કમીશનર સાહેબે આપને માટે આપ્યો છે; કે જેથી આપને કોઈ પ્રકારની શંકા ન રહી જાય. જુઓ યુ. પી. ના હોમ સેક્રેટરીના નામ ઉપર છે. આપ જ્યાં આ બતાવશો ત્યાં આપને કોઇ ઘણીજ સારી જગા મળી જશે."

ઇન્સ્પેક્ટર: "કમીશનર સાહેબ આપનાથી ખૂબ ખુશ થયા છે; સોગંદપૂર્વક કહું છું."

ડેપ્યુટી: "ઘણાજ ખુશ છે. તેઓ યુ. પી. ના હોમ સેક્રેટરીને જુદો સીધો પત્ર પણ લખશે. તમારૂં ભાગ્ય પણ ખુલી જશે."

એટલું કહીને તેમણે ડી. ઓ. કમીશનરનો પત્ર રમાનાથને આપી દીધો. રમાનાથે લિફાફો ખોલીને જોયું અને એકાએક તેને ફાડીને કટકે કટકા કરી નાખ્યા. ત્રણે માણસો આશ્ચર્યથી તેનું મોઢું તાકવા લાગ્યા.

દારોગાએ કહ્યું: "શું રાત્રે બહુ પી

ગયા હતા ? આપને માટે એ સારું નહિ કહેવાય. ”

ઇન્સ્પેક્ટરઃ “ સોગંદપૂર્વક કહું છું કમીશ્નર સાહેબને ખબર પડી જશે તો ઘણાજ નારાજ થશે. ”

ડેપ્યુટીઃ “ આની કોઇ મતલબ અમારી સમજણમાં નથી આવી. એની શી મતલબ છે ? ”

“ એની મતલબ એ છે કે, મને એ ડી. એો. કમીશ્નરના પત્રની જરૂરત નથી અને મારે નોકરી પણ જોઇતી નથી હું આજેજ અહીંથી ચાલ્યો જઇશ. ”

ડેપ્યુટીઃ “ જયાંસુધી હાઇકોર્ટમાં ચુકાદો ન આવી જાય ત્યાંસુધી આપ ક્યાંય પણ નહિ જઇ શકો. ”

રમાનાથઃ “ કેમ ? ”

ડેપ્યુટીઃ “ કમીશ્નર સાહેબનો એવો હુકમ છે. ”

રમાનાથઃ “ હું કોઇનો ગુલામ નથી. ”

ઇન્સ્પેક્ટરઃ “ બાબુ રમાનાથ, આપ આ માટે બધો બનાવેલો ખેલ બગાડી રહ્યા

છો ? જે કાંઇ થવાનું હતું તે થઇ ગયું. દસ પાંચ દિવસમાં હાઇકોર્ટમાંથી ફેંસલાને મંજુરી મળી જશે. હવે જે મળી રહ્યું છે તે ખુશીથી લઇ લો અને આરામથી જીંદગીના દિવસો વીતાવો એમાંજ આપની શોભા છે. ખુદાની ઇચ્છા હશે તો એક દિવસ આપ પણ કોઇ ઉંચા હોદ્દા ઉપર પહોંચી જશો. અફસરોને નારાજ કરો અને કેદની મુશીબતો વેઠો એમાં શો ફાયદો ? સોગંદપૂર્વક કહું છું કે અમલદારોની જરા સરખી નજર બદલાઇ જશે તો આપનો ક્યાંય પત્તો નહિ લાગે. સોગંદપૂર્વક કહું છું કે ઇસારા માત્રમાં આપને દસ વર્ષની સજા થઇ જાય. આપ છો કયા વિચારમાં ? અમે તમારી સાથે દુષ્ટતા કરવા નથી માંગતા. હા, જો આપ અમને સખતાઇ કરવાની ફરજ પાડશો તો અમારે સખતાઇ કરવી પડશે. જેલને સહેલી ન સમજશો. ખુદા, દોજખમાં લઇ જાય; પણ જેલની સજા ન આપે. મારફાડ, ગાલ-ગલીચ, એ તો ત્યાંની મામુલી સજા છે. ચક્કીમાં જોડી દીધા તો મોતજ આવ્યું સમજજો. સોગંદપૂર્વક કહું છું જેલ કરતાં દોજખ બહેતર છે.''

દારોગોઃ "એ બીચારા પોતાની બેગમ સાહેબ આગળ લાચાર છે. તે કદાચ એના જાનની ગ્રાહક થઇ રહી છે. તેથી એની દોર દબાવે છે."

ઇન્સ્પેક્ટરઃ "શું થયું ? કાલે તો પેલો હાર આપ્યો હતો ને ? છતાં પણ રાજી નહિ થઇ ?"

રમાનાથે કોટનાં ખિસ્સામાંથી હાર કાઢીને મેજ ઉપર મૂકી દીધો અને બોલ્યોઃ "એ હાર અહીં મૂકયો છે."

ઇન્સ્પેક્ટરઃ "ઠીક, એ તેણે નહિ સ્વીકાર્યો."

ડેપ્યુટીઃ "કોઇ મગરૂર બી છે."

ઇન્સ્પેક્ટરઃ "કદાચ તેનો મિજાજ પણ ઠેકાણે કરવાની જરૂરત પડશે !"

દારોગોઃ "એ તો બાબુ સાહેબના રંગ ઢંગ અને મિજાસ ઉપર મુનાસબ છે. જો આપ અમને જરાતરા પણ હેરાન નહિ કરો તો અમે આપની પાછળ નહિ પડીએ."

ડેપ્યુટીઃ "પેલા ખટિક પાસે પણ જામીન લેવા જોઇએ."

રમાનાથની સામે બીજી જ સમસ્યા

આવી ખડી થઇ; પહેલાં કરતાં કાંઇક જટિલ, કાંઇક ભીષણ; સંભવ હતો કે પોતે કર્ત-વ્યની વેદી ઉપર પોતાનું બલિદાન આપી દે; એ ચાર વર્ષની સજાને માટે પોતાને તૈયાર કરી લે. કદાચ, આ સમય તો તેણે પોતાનાં આત્મસમર્પણનો નિશ્ચય કરી લીધો હતો. પરંતુ પોતાની સાથે જાલપાને પણ સંકટમાં નાંખવાનું સાહસ તે કોઈ પણ ભોગે કરી શકતો ન હતો. તે પોંલીસના પંજામાં કાંઇક એવી રીતે દબાઇ ગયો હતો કે હવે એમાંથી સલામત નીકળી જવાનો તેને કોઇ માર્ગ સુઝતો ન હતો. તેણે જોયું કે આ લડાઇમાં તે વિજય નહિ મેળવી શકે. પોલીસ સર્વ શક્તિમાન છે; તે મને જે રીતે ચાહે તે રીતે દબાવી શકે છે. તેના મિજાસની તેજી ડોળ થઇ ગઇ. તે વિવશ થઇને બોલ્યો: “ આખરે આપ લોકો મારી પાસેથી શું ઇચ્છો છો ? ”

ઇન્સ્પેકટરે દારોગાની તરફ જોઇને આંખ મારી; કેમ જાણે કહી રહ્યા ન હોય કે, “ આવી ગયો પંજામાં ” અને બોલ્યો: “ બસ એટલું જ કે આપ અમારા મહેમાન

બની રહો, અને મુકદ્દમો હાઇકોર્ટમાં નીકળી ગયા બાદ અહીંથી રજા લઈ જાવ. કારણ કે તે બાદ અમે આપની સલામતીના જિમ્મેદાર નહિ રહીએ. અગર આપને કોઈ સર્ટીફીકેટ જોઇતું હશે તો તે આપને આપવામાં આવશેજ, પરંતુ તે લેવું ન લેવું તેનો પૂરો અખત્યાર આપને છે. જો આપ હોશીયાર હશો તો તે લઇને ફાયદો મેળવશો; નહિ તો આમ તેમ ધક્કા ખાશો. આનો સિવાય અમે આપની પાસે બીજું કાંઇ ઇચ્છતા નથી. સોગંદપૂર્વક કહું છું, હરેક ચીજ જેની આપને જરૂર હોય તે અહીં હાજર કરી દેવામાં આવશે; પરંતુ જ્યાંસુધી મુકદમો પુરો ન થઇ જાય, ત્યાંસુધી આપ સ્વતંત્ર નહિ થઇ શકો."

રમાનાથે દીનતાના ભાવે પૂછયું "સહેલ કરવા તો જઇ શકીશ કે તે પણ નહિ ?"

ઇન્સ્પેકટરે સૂત્રની માફક ઉચ્ચાર્યું: "જી નહિ !"

દારોગાએ એ સૂત્ર ઉપર વ્યાખ્યા કરી: "આપને એ આઝાદી આપવામાં આવી

હતી પરંતુ આપે એનો દુરુપયોગ કર્યો. હવે જ્યાંસુધી ખાત્રી ન થઇ જાય કે આપ એનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી શકો એમ છો ત્યાંસુધી આપ એ હક્કથી વંચિત રહેશો. ”

દારોગાએ ઇન્સ્પેકટરની તરફ જોઇને જાણે એ વ્યાખ્યામાં સંમતિ માગી, જે તેમને સહર્ષ મળી ગઇ.

ત્રણે અમલદારો રજા લઇ ગયા અને રમાનાથ એક સિગાર સળગાવીને આ વિકટ પરિસ્થિતિ પર વિચાર કરવા લાગ્યો.

૨૦

એક મહિનો વધુ વીતી ગયો. મુકદ્દમો હાઇકોર્ટમાં રજુ થવાની તારીખ નક્કી થઇ ગઇ. રમાનાથના સ્વભાવમાં, વળી પહેલાંના જેવીજ ભીરૂતા અને ખુશામત આવી ગઇ છે. અમલદારોના ઇશારા પર તે નાચે છે. પહેલાં કરતાં શરાબનું પ્રમાણ વધી ગયું છે; જાણે કે વિલાસિતાએ તેને પંજામાં દબાવી રાખ્યો છે. કોઇ કોઇ વાર તેના ઓરડામાં

એક વેશ્યા જોહરા પણ આવી જાય છે, જેનું સંગીત તે ઘણા શોખથી સાંભળે છે.

એક દિવસ તેણે ઘણાજ પ્રેમથી જોહરાને કહ્યું: "મને ભય લાગે છે; તારા પ્રત્યે મારો પ્રેમ વધી ન જાય ! એનો નતીજો તારા વિના શી રીતે જીંદગી ગાળું એના સિવાય બીજો શો આવી શકે ? તારી પાસે વફાદારીની ઉમેદ કેવી રીતે રાખી શકાય ? "

જોહરા દિલમાં ખુશ થઇને પોતાની મોટી મોટી મારકણી આંખોથી તેના તરફ તાકતાં તાકતાં બોલી: " હા, સાહેબ, અમે વફાદારી શું જાણીએ ! આખરે તો વેશ્યા જ ઠરીને ! બેવફા વેશ્યા પણ કદિ વફાદાર થઇ શકે છે ? "

રમાનાથે દુઃખિત થઇને પૂછ્યું, " કેમ, એમાં કાંઇ શક છે ? "

જોહરા: " નહિ, જરાપણ નહિ. આપ લોકો અમારી પાસે મોહબ્બતથી છલોછલ ભરેલું દિલ લઇને આવો છો; પરંતુ અમે એની જરા સરખી પણ કદર કરતી નથી. એ જ વાત છે ને ? "

રમાનાથ: " બેશક. "

જોહરા: " માફ કરજો, આપ મરદોની તરફદારી કરી રહ્યા છો. ખરીવાત તો એ છે કે, અહીં આપ લોકો દિલ બહેલાવવાને માટે આવો છો; સહેજ ગમ્મત કરવાને માટે, સહેજ આનન્દ ઉઠાવવા માટે આવો છો. જો આપને વફાદારીનું ભાન જ નથી હોતું તો તે તમને મળે ક્યાંથી ? પરંતુ એટલું હું જાણું છું કે, અમારામાં જે બિચારીઓ મરદોની બેવફાઇથી નિરાશ થઇને પોતાના આરામ-સુખ ગુમાવી બેસે છે, તેની જો દુનીયાને ખબર પડી જાય તો આંખો ખુલી જાય. એ અમારી ભૂલ છે કે તમાશ-બીનો પાસે અમે વફાદારી ચાહીએ છીએ; ચીલ પંખીના ધોંસલામાં માંસ શોધીએ છીએ; પરંતુ તૃષાતુર માણસ આંધળો થઇને કુવા તરફ દોડે તો તેમાં મારા મત પ્રમાણે તેની કોઇ કસૂર નથી. "

તે દિવસે રાત્રે જતી વેળા જોહરાએ દારોગાને ખુશખબર આપી કે આજે તો હજરત ખૂબ આનંદમાં આવ્યા. ખુદાની ઇચ્છા હશે તો બે ચાર દિવસ પછી તેઓ બીબીનું નામ પણ નહિ લે.

દારોગાએ ખુશ થઇને કહ્યું: “એને માટે તો તને બોલાવી હતી. મજાહ તો ત્યારે આવે કે બીબી અહીંથી ચાલી જાય. પછી અમને કાંઈ ગુંચવણ નહિ રહેશે. સ્વરાજ્યવાળાઓએ એ બીને મેળવી લીધી છે એમ ખબર પડી છે. એ બધા એક જ શેતાન છે.”

જોહરાની આમદાની વધતી ગઇ. તે એટલે સુધી કે, રમાનાથ ખુદ તેના પંજામાં આવી ગયો. જોહરાનો પ્રેમ જતો કરીને અફસરોની નજરમાં તે પોતાની સાખ જમાવવા ચાહતો હતો. પરંતુ રમતમાં જેમ બાલકો રડી પડે છે તેમ તેનો પ્રેમાભિનય પણ પ્રેમોન્માદ બની બેઠો. હવે તેને જોહરા વફાદારી અને મહોબ્બતની દેવી જેવી લાગતી હતી. તે જાલપા જેવી સુન્દરી જ નહિ પણ વાતો કરવામાં તેના કરતાં વધારે ચતુર, હાવભાવમાં વધારે કુશળ, સંમોહન કલામાં વધારે હોશિયાર હતી. રમાનાથના હૃદયમાં નવા નવા મનસુબા ઉત્પન્ન થઇ રહ્યા હતા.

એક દિવસ તેણે જોહરાને કહ્યું: “જોહરા,

વિયોગનો સમય આવી રહ્યો છે. બે ચાર દિવસમાં મારે અહીંથી ચાલ્યા જવું પડશે. પછી તને મારી યાદ આવશે ખરી ?"

જોહરા: "હું તમને નહિ જવા દઉં. અહીંજ કોઇ સારી સરખી નોકરી કરજો. પછી હું અને તમે આરામમાં રહીશું."

રમાનાથે અનુરક્ત થઇને કહ્યું: "દિલથી કહે છે, જોહરા ? જો, તને મારાં માથાનાં સોગન. દગો ન દેતી."

જોહરા: "જો તમને એની શંકા હોય તો નિકાહ પઢી લો, નિકાહના નામની ચીઢ હોય તો લગ્ન કરી લો. પંડિતોને બોલાવો. હવે આના સિવાય મારી મહોબ્બતની બીજી શી સાબીતી આપું ?"

નિષ્કપટ પ્રેમનો આ પરિચય પામીને રમાનાથ વિહ્વળ થઇ ગયો. જોહરાના મુખમાંથી નીકળતા આ શબ્દોની સંમોહન શક્તિ કેટલી વધી ગઇ હતી ? આ કામિની, જેના ઉપર મોટા મોટા ગૃહસ્થો ફિદા છે તે મારે ખાતર આટલો મોટો ત્યાગ કરવા તૈયાર છે ! જે ખાણમાં બીજાઓને રેતીજ મળે તેમાં જેને સોનાના ગઠ્ઠા મળી જાય, તે શું પરમ

ભાગ્યશાળી નથી ? રમાનાથના મનમાં કેટ-લાય દિવસો સુધી સંગ્રામ થતો રહ્યો. જાલ-પાની સાથે તેનું જીવન કેટલું નિરસ, કેટલું કઠિણ થઇ જશે ! તે ઘડી ઘડીમાં પોતાનો ધર્મ અને સત્ય લઇને ખડી થઇ જશે અને તેનું જીવન એક દીર્ઘ તપશ્ચર્યા, એક સ્થાયી સાધના જેવું બની જશે. સાત્વિક જીવન કદિ તેનો આદર્શ રહ્યો ન હતો. સાધારણ મનુષ્યોની માફક તે પણ ભોગવિલાસ કરવા ચાહતો હતો. તેનું વિલાસાસક્ત મન જાલપા તરફથી હઠીને જોહરા તરફ ખેંચાયું. તેને વ્રતધારિણી વેશ્યાઓના દાખલા યાદ આવવા લાગ્યા. તેનીજ સાથે ચંચલવૃત્તિની ગૃહિણી-ઓના નમુના પણ યાદ આવવા લાગ્યા. તેણે નિશ્ચય કર્યો કે એ સર્વ પાખંડ છે. નથી કોઇ જન્મથી નિર્દોષ કે નથી કોઇ દોષિત: એ બધું પરિસ્થિતિ પર આધાર રાખે છે.

જોહરા રોજ આવતી અને બંધનનો એક ગાંઠ વધુ લગાવી જતી. આવી સ્થિતિમાં સંયમી યુવકનું આસન પણ ડોલી જાય. રમાનાથ તો વિલાસી હતો. અત્યારસુધી તે આમતેમ ભટકી ન શક્યો હતો. તેનું

કારણ એ કે, જેવી તેને પાંખ આવી કે તરત જ તેને પોતાના પિંજરામાં પૂરી દેવામાં આવ્યો. કેટલાક દિવસ પિંજરાની બહાર રહીને પણ તેનાથી ઉડવાનું સાહસ ન થઈ શક્યું. હવે તેની સામે નવીન દૃશ્ય હતું. તે કાંઈ નાનું સરખું કુલ્લીઓવાળું પિંજરૂં ન હતું: પરંતુ ફૂલોથી લહરાતો બાગ હતો; જયાંની કેદમાં પણ સ્વાધીનતાનો આનંદ હતો. તે એ બાગમાં ક્રીડાનો આનન્દ શા માટે ન ઉડાવે ?

૨૧

રમાનાથ જેમ જેમ જોહરાના પ્રેમપાશમાં ફસાતો જતો હતો તેમ તેમ પોલીસના અધિકારી વર્ગ તેના તરફથી નિઃશંક થતા જતા હતા. તેના ઉપર જે અંકુશો મુકવામાં આવ્યા હતા તે ધીમે ધીમે, ઢીલા થવા લાગ્યા. તે એટલે સુધી કે, એક દિવસ સાંજે ડેપ્યુટીસાહેબ સહેલ કરવા ગયા તો સાથે રમાનાથને પણ મોટરમાં બેસાડતા ગયા. જ્યારે મોટર દેવીદીનની દુકાન સામેથી પસાર થઇ ત્યારે રમાનાથે પોતાનું માથું એવી રીતે અંદર ખેંચી લીધું કે,

કોઈની નજર ન પડી જાય. જાલપા છે કે ચાલી ગઈ છે, એ જાણવાની તેને ઘણીજ ઉત્સુકતા હતી; પરંતુ તે પોતાનું માથું બહાર ન કાઢી શક્યો. મનમાં તો તે પણ સમજતો હતો કે, મેં જે રસ્તો પકડયો છે તે, કાંઈ બહુ સારો નથી. પરંતુ એ જાણવા છતાં તે એ રસ્તો છોડવા ચાહતો ન હતો. દેવીદીનને જોતાં તેનું મસ્તક આપોઆપ ઝૂકી જતું; તે કોઈ દલીલથી પોતાનો પક્ષ સિદ્ધ ન કરી શકતો. તેને એમ લાગ્યું કે, મારે માટે સૌથી ઉત્તમ માર્ગ એજ છે કે, તેને મળવા કરવાનુંજ છોડી દઉં. આ શહેરમાં ત્રણ પ્રાણીઓને છોડીને કોઈ ચોથા માણસ સાથે તેને પરિચય ન હતો, કે જેની આલોચના કે તિરસ્કારનો તેને ભય હોય.

મોટર આમતેમ ફરતી ફરતી હાબડા બ્રીજ તરફ જઈ રહી હતી. એટલામાં રમાનાથની નજર માથા ઉપર ગંગાજલનો ઘડો રાખીને ઘાટ ઉપરથી આવતી સ્ત્રી ઉપર પડી. તેનાં કપડાં ઘણાં મેલાં થઈ રહ્યાં હતાં. અને તે એટલી કૃશાંગી હતી કે ઘડાના ભારથી તેની ગરદન દબાઈ જતી હતી. તેની

ચાલ કાંઇક જાલપાની ચાલને મળતી આવતી લાગી. તેને લાગ્યું કે જાલપા અહીં શું કામ આવે પરંતુ એક જ પળમાં મોટર આગળ વધી ગઇ અને રમાનાથને એ સ્ત્રીનું મુખ દેખાયું. તેની છાતી જાણે બંધ થઇ ગઇ. તે જાલપા જ હતી. તેણે પોતાનું માથું છુપાવીને પાછું ફરીને જોયું. બેશક તે જાલપા હતી. પરંતુ કેટલી દુર્બળ ! કેમ જાણે કોઇ વૃદ્ધા, અનાથા ન હોય ! ન હતી તે કાન્તિ, ન હતું તે લાવણ્ય, ન હતી તે ચંચળતા, ન હતો તે ગર્વ. રમાનાથ હૃદયહીન ન હતો. તેની આંખો સજળ થઇ ગઇ. જાલપા આ દશામાં ! અને તેય મારા જીવતાં ! જરૂર દેવીદીને તેને કાઢી મૂકી હશે અને તે મજુરણ બનીને પોતાનો નિર્વાહ કરી રહી હશે. નહિ, દેવીદીન એટલો નિર્દય નથી. જાલપાએ પોતેજ તેના આશ્રયમાં રહેવાનું કબૂલ ન કર્યું હશે. માનિની છે જ ને. કોને ખબર શી વાત હશે !

મોટર દૂર નીકળી આવી હતી. રમાનાથની બધીય ચંચળતા, બધાય ભોગવિલાસ ગેબ થઇ ગયા હતા. મલિનવસના, દુઃખિની જાલ-

પાની એ મૂર્તિ તેની આંખો સામે ખડી હતી. કોને કહે ? શું કહે ? અહીં કોણ પોતાનું છે ? જાલપાનું નામ પણ જબાન ઉપર આવી જાય તો બધા ચોંકી પડે અને ફરી ઘરમાંથી બહાર નિકળવાનું પણ બંધ કરી દે. ઓહ ! જાલપાના મુખ ઉપર શોકની કેવી ઘેરી છાયા હતી ! આંખોમાં કેટલી નિરાશા હતી ! આહ, એ સંકોચાઇ ગએલી આંખોમાં જલી ગએલા હૃદયમાંથી નીકળતી કેટલી આહ-માથાથી ઉપર નીકળતી માલમ પડતી હતી ! કેમ જાણે તેના ઉપર કદિ હાસ્ય આવ્યું જ નહિ હોય; જાણે એ કળિ ખીલ્યા વિના જ ચીમળાઇ ગઇ !

થોડી વાર પછી જોહરા આવી; ઠમકતી, હસતી, લચકતી; પરંતુ આજે રમાનાથ તેનાથી પણ અતડો ને અતડો રહ્યો.

જોહરાએ પૂછ્યું: " આજે કોઇની યાદ આવી રહી છે કે શું ? "

એટલું કહેતાં તેણે પોતાના ગોળ, માખણ જેવા નરમ હાથ તેની ગરદનમાં નાખીને પોતાની તરફ તેને ખેંચ્યો. રમાનાથે પોતાના તરફથી જરા પણ જોર ન કર્યું.

તેનાં હૃદય ઉપર પોતાનું મસ્તક મૂકી દીધું; કેમ જાણે કે એ જ તેનો આશ્રય ન હોય.

જોહરાએ કોમળતામાં ડૂબેલા સ્વરે પૂછયું: "સાચું કહો, આજે આટલા ઉદાસ કેમ છો ? શું મારાથી કોઇ વાતે નારાજ થયા છો ?"

આવેશથી કંપતા સ્વરે રમાનાથે કહ્યું: "નહિ જોહરા, તેં મારા ઉપર, અભાગી ઉપર જે દયા કરી છે, તેને માટે હું હમેશાં તારો એહસાનમન્દ રહીશ. જે વખતે મારાં જીવનની તૂટેલી નૌકા ગોતાં ખાઇ રહી હતી તે વખતે તેં મને સંભાળી લીધો. એ દિવસ મારી જીંદગીનો સૌથી વધુ મુબારક દિવસ છે, અને તેની સ્મૃતિને હું મારા દિલમાં બરાબર પૂજતો રહીશ. પરંતુ અભાગિયાઓને મુશીબત વારંવાર પોતાના તરફ ખેંચે છે. પ્રેમનું બંધન પણ તેને એ તરફ ખેંચાતું અટકાવી શકતું નથી. મેં આજે જાલપાને જે સૂરતમાં જોઇ છે, તે મારાં દિલને ભાલાની માફક વીંધી રહી છે. તે આજે ફાટેલાં મેલાં કપડાં પહેરીને માથા ઉપર ગંગાજલનો ઘડો રાખીને ચાલી જતી હતી. તેને આ હાલતમાં જોઇને મારૂં દિલ ટુકડા

ટુકડા થઇ ગયું. મને મારી જીંદગીમાં કદિ આટલું દુઃખ થયું ન હતું. જોહરા! કહી નથી શકતો તેના ઉપર શી વાત વીતી રહી છે.”

જોહરાએ પૂછયું: “એ તો પેલા બુઢ્ઢા માલદાર ખટીકને ઘરે હતી ને?”

રમાનાથ: “હા, હતી તો ખરી; પરંતુ તે ત્યાંથી કેમ ચાલી ગઇ તે કહી નથી શકતો. ઇન્સ્પેકટર સાહેબ મારી સાથે હતા. તેમની સમક્ષ હું તેમને કાંઇ પૂછી પણ ન શકયો. હું જાણું છું કે તે મારા તરફ જોતાં મુખ ફેરવી લેત અને કદાચ મને તુચ્છ સમજત; પરંતુ મને ઓછામાં ઓછું એટલું તો માલમ પડી જાત કે તે અત્યારે આવી દશામાં કેમ છે. જોહરા, તું મને ચાહે દિલમાં ગમે તે સમજી રહી હોય, પરંતુ હું તો એજ વિચારમાં મગ્ન છું કે તને મારા ઉપર પ્રેમ છે. અને પ્રેમ કરવાવાળા તરફથી આપણે ઓછામાં ઓછી હમદર્દીની તો આશા રાખીએ છીએ. અહીં એવો એક પણ માણસ નથી કે જેની સમક્ષ હું મારા દિલની કાંઇક હાલત કહી શકું. તને પણ, મને રસ્તા ઉપર લાવવાને માટેજ મોકલવામાં આવી હતી;

પરંતુ તને મારા ઉપર દયા આવી. કદાચ, પડી ગએલા માણસને ઠોકર મારવાનું તને મુનાસબ ન લાગ્યું હશે. જો આજે તારી અને મારી વચ્ચે કોઇ કારણસર અણબનાવ થઇ જાય તો શું કાલે મને મુસીબતમાં જોઇને મારી સાથે તું જરા પણ હમદર્દી નહિ કરે? શું મને ભૂખે મરતો જોઇને મારી સાથે, માણસ કૂતરા સાથે કરે છે એથી જરા પણ વધારે સરળ વર્તન તું ન કરે? મને તો એવી આશા નથી. જ્યાં એક વાર પ્રેમે વાસ કર્યો હોય, ત્યાં ભલે ઉદાસીનતા અને વિરાગ પેદા થઇ જાય; પણ હિંસાનો ભાવ પેદા નથી થઇ શકતો. શું તું મારી સાથે જરા પણ હમદર્દી નહિ કરે, જોહરા? જો તું ચાહે તો જાલપાનો પૂરો પત્તો મેળવી શકે એમ છેઃ તે ક્યાં છે, તે શું કરે છે, મારા પ્રત્યે તેના વિચાર કેવા છે, ઘરે કેમ નથી જતી, અહીં ક્યાંસુધી રહેવા ચાહે છે, એ સર્વ માહિતી તું મેળવી શકે એમ છે. જો તું કોઇપણ રીતે જાલપાને પ્રયાગ જવા સમજાવી શકે, જોહરા, તો હું જીંદગીભર તારી ગુલામી કરીશ. આ હાલતમાં હું તેને જોઇ શકતો નથી. કદાચ હું આજ

રાત્રે જ અહીંથી ભાગી જાઉં. મારા ઉપર શું વીતશે તેનું મને કાંઈ ભાન નથી. હું બહાદુર નથી; ઘણોજ કમજોર માણસ છું. હમેશાં ભય આગળ મારી હોંસ ઉડી જાય છે. પરંતુ મારી કાયરતા પણ આ ચોટ સહન કરી નથી શકતી. ”

જોહરા વેશ્યા હતી. તેને સારા બુરા સર્વ તરહના માણસો સાથે સંબંધ બંધાઈ ચૂકયો હતો. તેની આંખોમાં માણસોની પરખ હતી. તેને આ પરદેશી યુવકમાં અને બીજી વ્યકિતઓમાં એક મોટો ફેર માલમ પડતો હતો. પહેલાં તે અહીં પણ પૈસાની ગુલામ બનીને આવી હતી; પરંતુ બે ચાર દિવસ બાદ તેનું મન રમાનાથની તરફ આકર્ષિત થવા લાગ્યું હતું. પ્રૌઢ સ્ત્રીઓ અનુરાગની અવહેલના નથી કરી શકતી. રમાનાથમાં બીજા બધા દોષો હશે; પરંતુ અનુરાગ હતો. આ જીવનમાં જોહરાને આ પહેલો જ માણસ મળ્યો હતો જેણે એની સમક્ષ પોતાનું હૃદય ખોલીને રજુ કર્યું હતું. તેણે તેનાથી કોઈ જાતનો પડદો ન રાખ્યો. એવા અનુરાગ રત્નને તે ખોવા ચાહતી ન હતી. તેની વાતો સાંભળીને તેને જરા પણ ઈર્ષ્યા ન થઈ.

પરંતુ તેના મનમાં એક સ્વાર્થમય સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન થઇ. આ યુવક, જે પ્રેમની બાબતમાં આટલો સરળ હતો તેને પ્રસન્ન કરીને તે હમેશને માટે પોતાનો ગુલામ બનાવી શકતી હતી. તેને જાલપા તરફ કાંઇ શંકા ન હતી. જાલપા ગમે તેટલી રૂપવતી કેમ ન હોય, પણ જોહરા પોતાનાં કલાકૌશલથી, પોતાના હાવભાવથી તેનો રંગ ફિક્કો કરી શકતી હતી. આની પહેલાં તેણે કાંઇ કેટલી મહાન સુન્દરીઓને રડાવીને છોડી દીધી હતી. તો જાલપા તે શી ગણત્રીમાં."

જોહરાએ તેની હોંસને ઉત્તેજન આપતાં કહ્યું: "તો એને માટે તમે આટલો ખેદ શા માટે કરો છો, વ્હાલા! જોહરા તમારે માટે સૌ કાંઇ કરવા તૈયાર છે. હું કાલેજ જાલપાનો પત્તો મેળવીશ અને જાતે અહીં રહેવા ઇચ્છતી હશે તો એના આરામ માટે સર્વ વ્યવસ્થા કરી દઇશ. જવા ઇચ્છતી હશે તો ગાડી સુધી પહોંચતી કરીશ."

રમાનાથે ઘણી દીનતાથી કહ્યું: "એક વાર જો હું તેને મળી લઉં તો મારા દિલનો બોજો ઉતરી જાય."

જોહરા ચિન્તાતુર થઇને બોલી: "એ

તો મુશ્કેલ છે વ્હાલા ! તમને અહીંથી કોણ જવા દેશે ? ”

રમાનાથઃ “ કોઈ યુક્તિ બતાવ. ”

જોહરાઃ “ હું તેને પાર્કમાં લઈ જઈશ, તમે ડેપ્યુટી સાહેબની સાથે ત્યાં જજો અને કોઈ બહાને તેને મળી લેજો. એના સિવાય તો મને બીજું કાંઈ સૂઝતું નથી. ”

રમાનાથ હજી પણ કાંઈક કહેવા ચાહતો હતો, એટલામાં દારોગાજીએ બૂમ મારીઃ “ મને પણ મિજલસમાં આવવાની રજા છે ને ? ”

બંને સંભાળીને બેઠા અને બારણું ખોલી દીધું. દારોગાજી હસતા હસતા આવ્યા અને જોહરાની નજીક બેસીને બોલ્યાઃ “ અહીં આજે શાન્તિ કેમ ? કેમ આજે ખજાનો ખાલી છે ? જોહરા આજે તારા હિનાઈ હસ્તે એક જામ ભરી દે. રમાનાથ ! ભાઈજાન ! નારાજ ન થતો. ”

રમાનાથ કાંઈ કંટાળી જઈને બોલ્યોઃ “ આ વખત તો રહેવા દેજો દારોગાજી ! આપતો પીધેલા જ જણાઓ છો. ”

દારોગાએ જોહરાનો હાથ પકડીને કહ્યુંઃ “ બસ, એક જામ, જોહરા; અને એક વાત

બીજી. આજ મારી મહેમાની કબૂલ કર. "

રમાનાથે ભવાં ચઢાવીને કહ્યું: " દારોગાજી, આપ આ વખત તો અહીંથી જાવ. મારાથી આ લવારો સહન નથી થતો. "

દારોગાજીએ નશીલી આંખોથી જોઇને કહ્યું: " કેમ આપે પટ્ટો લખી લીધો છે ? "

રમાનાથે કડકાઇથી કહ્યું: " જી હા: મેં પટ્ટો લખી લીધો છે. "

દારોગા: " તો આપનો પટ્ટો રદ ! "

રમાનાથ: " હું કહું છું, અહીંથી ચાલી જાવ. "

દારોગા: " ઠીક ! હવે તો બકરીને પણ વાચા આવી ! કેમ ન આવે ! ચાલ જોહરા, એને બકવા દે. "

એમ કહીને તેમણે જોહરાને હાથ પકડીને ઉઠાડી.

રમાનાથે તેના હાથને ઝટકો મારીને કહ્યું: " હું કહી ચૂક્યો કે, આપ અહીંથી ચાલી જાવ. જોહરા આ વખતે જઇ શકે એમ નથી. જો તે ગઇ તો હું તેનું તેમજ તમારૂં બન્નેનું ખૂન પી જઇશ. જોહરા મારી છે અને જ્યાંસુધી હું છું ત્યાંસુધી કોઇ તેના તરફ આંખ ઉઠાવી શકે નહિ. "

તો મુશ્કેલ છે વ્હાલા ! તમને અહીંથી કોણ જવા દેશે ? "

રમાનાથ: " કોઈ યુક્તિ બતાવ. "

જોહરા: " હું તેને પાર્કમાં લઇ જઇશ, તમે ડેપ્યુટી સાહેબની સાથે ત્યાં જજો અને કોઇ બહાને તેને મળી લેજો. એના સિવાય તો મને બીજું કાંઈ સૂઝતું નથી. "

રમાનાથ હજી પણ કંઇક કહેવા ચાહતો હતો, એટલામાં દારોગાજીએ બૂમ મારી: " મને પણ મિજલસમાં આવવાની રજા છે ને ? "

બંને સંભાળીને બેઠા અને બારણું ખોલી દીધું. દારોગાજી હસતા હસતા આવ્યા અને જોહરાની નજીક બેસીને બોલ્યા: " અહીં આજે શાન્તિ કેમ ? કેમ આજે ખજાનો ખાલી છે ? જોહરા આજે તારા હિનાઇ હસ્તે એક જામ ભરી દે. રમાનાથ ! ભાઇજાન ! નારાજ ન થતો. "

રમાનાથ કાંઇ કંટાળી જઇને બોલ્યો: " આ વખત તો રહેવા દેજો દારોગાજી ! આપતો પીધેલા જ જણાઓ છો. "

દારોગાએ જોહરાનો હાથ પકડીને કહ્યું: " બસ, એક જામ, જોહરા; અને એક વાત

બીજી. આજ મારી મહેમાની કબૂલ કર. ”

રમાનાથે ભવાં ચઢાવીને કહ્યું: “ દારોગાજી, આપ આ વખત તો અહીંથી જાવ. મારાથી આ લવારો સહન નથી થતો. ”

દારોગાજીએ નશીલી આંખોથી જોઇને કહ્યું: “ કેમ આપે પટ્ટો લખી લીધો છે ? ”

રમાનાથે કડકાઇથી કહ્યું: “ જી હા: મેં પટ્ટો લખી લીધો છે. ”

દારોગા: “ તો આપનો પટ્ટો રદ ! ”

રમાનાથ: “ હું કહું છું, અહીંથી ચાલી જાવ. ”

દારોગા: “ ઠીક ! હવે તો બકરીને પણ વાચા આવી ! કેમ ન આવે ! ચાલ જોહરા, એને બકવા દે. ”

એમ કહીને તેમણે જોહરાને હાથ પકડીને ઉઠાડી.

રમાનાથે તેના હાથને ઝટકો મારીને કહ્યું: “ હું કહી ચૂક્યો કે, આપ અહીંથી ચાલી જાવ. જોહરા આ વખતે જઇ શકે એમ નથી. જો તે ગઇ તો હું તેનું તેમજ તમારૂં બન્નેનું ખૂન પી જઇશ. જોહરા મારી છે અને જ્યાંસુધી હું છું ત્યાંસુધી કોઇ તેના તરફ આંખ ઉઠાવી શકે નહિ. ”

એમ કહેતાં કહેતાં તેણે દારોગાસાહેબનો હાથ પકડીને તેમને દરવાજાની બહાર કાઢી મૂકયા અને દરવાજો જોરથી બંધ કરીને આગળી લગાવી દીધી. દારોગાજી બળવાન માણસ હતા; પરંતુ આ વખતે નશાએ તેમને દુર્બળ કરી દીધા હતા. બહાર ઓટલા ઉપર ઉભા રહીને તેમણે ગાળ દેવા માંડી અને બારણું ઠોકવા માંડયું.

રમાનાથે કહ્યું: "કહે તો જઇને બચ્ચાને ઓટલાની નીચે પટકી નાખું. શેતાનનો બચ્ચો !"

જોહરા: "બકવા દો; એની મેળે ચાલ્યો જશે."

રમાનાથ: "ચાલ્યો ગયો !"

જોહરાએ મગ્ન થઇને કહ્યું: "તમે ઘણુંજ સારૂં કર્યું કે સુવ્વરને બહાર કાઢી મુકયો. મને લઇ જઇને હેરાન કરતો હતો. શું તમે સાચેસાચ તેને મારત ?"

રમાનાથ: "હું તેને જાન લઇને જ છોડત. હું તે વખતે મારા પોતાના કાબુમાં ન હતો. કોણ જાણે તે વખતે મારામાં કયાંથી એટલી બધી તાકાત આવી ગઇ હતી."

જોહરા: "અને જો તે કાલથી મને ન આવવા દે તો ?"

રમાનાથઃ "કોણ ? જો આ વખતે તે જરા પણ ફાયર મારશે, તો ગોળી લગાવી દઈશ. હણે જો; કબાટ ઉપર પિસ્તોલ રાખી છે. તું હવે મારીજ છે, જોહરા ! મેં મારૂં સર્વ કાંઈ તારા કદમ ઉપર અર્પણ કરી દીધું છે અને તારૂં સર્વ કાંઈ મેળવીને જ હું સંતુષ્ટ થઈ શકીશ. તું મારી છે, હું તારો છું. જ્યાંસુધી હું મરી ન જાઉં ત્યાં સુધી આપણી વચ્ચે આવવાની કોઈ ત્રીજા સ્ત્રી કે પુરૂષની મગદૂર નથી."

જોહરાની આંખો ચમકી રહી હતી. તેણે રમાનાથની ગરદનમાં હાથ નાખીને કહ્યું: "એવી વાત મુખમાંથી ન કાઢો, વ્હાલા!"

૨૨

આખો દિવસ રમાનાથ ઉદ્વેગના જંગલમાં ભટકતો રહ્યો. કદિ નિરાશાની અન્ધકારમય ઘટાઓ સામે આવી જતી; કદિ આશાની લહરાતી હરિયાળી આવી જતી. જોહરા ગઈ પણ હશે ? અહીંથી તો ઘણી લાંબી ચોડી વાતો કરીને ગઈ હતી. તેને શી ગરજ છે ?. આવીને કહી દેશે કે મુલાકાત

નહિ થઇ. કાંઇ દગો તો નહિ કરે ને ? કદાચ જઇને ડેપ્યુટી સાહેબને બધી કથા કહી સંભળાવે. બિચારી જાલપા ઉપર બેઠાં બેઠાં આફત આવી જાય. શું જોહરા એટલી નીચ પ્રકૃતિની થઇ શકે છે ? કદિ નહિ; જો જોહરા એટલી બેવફા, એટલી દગાબાજ હોય તો આ દુનિયા રહેવાને લાયક નથી. જેટલું જલદી માણસ મોં પર કાલિમા લગાડીને ડૂબી મરે તેટલું સારૂં. નહિ, જોહરા મારી સાથે દગો નહિ કરે. તેને એ દિવસ યાદ આવ્યો, જ્યારે તે કચેરીમાં આવતાની સાથેજ જાલપા લપકી જઇને તેનાં ખિસ્સાં ખોળતી હતી અને રૂપીયા કાઢી લેતી હતી, તે જાલપા આજે આટલી સત્યવાદિની થઇ ગઇ. ત્યારે તે પ્યાર કરવાની વસ્તુ હતી; અત્યારે તે ઉપાસનાની વસ્તુ છે. જાલપા ! હું તારે યોગ્ય નથી. જે ઉંચાઇ ઉપર તું મને લઇ જવા ચાહે છે, તે ઉંચાઇ સુધી પહોંચવાની મારામાં શકિત નથી. ત્યાં પહોં-ચીને કદાચ હું ચક્કર ખાઇને પડી જાઉં; હું હજી પણ તારા ચરણો પર માથું નમાવું છું. હું જાણું છું કે તેં મને તારા હૃદય-માંથી કાઢી નાખ્યો છે, તું મારાથી વિરકત

થઇ ગઇ છે; તને હવે મારા ડૂબવાનું દુઃખ નથી, તેમ તરવાની ખુશાલી પણ નથી; પરંતુ કદાચ હજી પણ મારા મરવાના અથવા કોઇ ઘોર સંકટમાં ફસાઇ જવાના ખબર સાંભળીને તારી આંખોમાંથી આંસુ સરી પડશે. કદાચ તું મારી લાશ જોવા આવે. હા ! પ્રાણ કેમ નીકળી નથી જતો, કે તારી નિગાહમાં આટલો નીચ તો ન રહું."

જાલપાની વાત પોતે ન માનવાની ભૂલ કરી, તેથી હવે રમાનાથને ઘોર પશ્ચાત્તાપ થઈ રહ્યો હતો. જો તેણે જાલપાના આદેશ અનુસાર જજની તપાસમાં પોતાનું ધ્યાન બદલી દીધું હોત, ધમકીમાં ન ફસાઈ જતાં હિંમત મજબૂત રાખી હોત તો તેની આ દશા શાની થાત ! જાલપાની સાથે તે બધી કઠિનાઇઓનો પાર પામી જાત, એવો તેને વિશ્વાસ હતો. તેની શ્રદ્ધા અને પ્રેમનું કવચ પહેરીને તે અજેય થઇ જાત. જો તેને ફાંસી દેવાઇ જાત તો તે હસતાં હસતાં ફાંસીપર ચઢી જાત.

પરંતુ પહેલાં તેનાથી ચાહે તે ભૂલ થઇ હોય, આ વખતે તો તે ભૂલથી નહિ, પરંતુ

જાલપાની ખાતર આ કષ્ટ ભોગવી રહ્યો હતો. જો કેદ ભોગવવાની જ હોય તો રડી રડીને ભોગવવા કરતાં, હસી હસીને ભોગવવામાં આવે તે જ એના કરતાં વધારે સારું છે. આખરે પોલીસ અધિકારીઓના દિલમાં પોતાનો વિશ્વાસ જમાવવાને માટે તે બીજું શું કરે ? એ દુષ્ટો જાલપાને સતાવત, તેનું અપમાન કરત, તેના ઉપર જુઠો મુકદ્દમો ચલાવીને તેને સજા કરાવત. એ દશા તો એનાથીયે અસહ્ય હોત. તે દુર્બળ હતો. સર્વ અપમાન સહન કરી શકતો હતો: જાલપા તો કદાચ પ્રાણ પણ આપી દેત.

તેને આજે માલમ પડયું કે તે જાલપાને છોડી શકે એમ નથી; અને જોહરાને તજી દેવાનું પણ તેને માટે અસંભવિત જેવું લાગતું હતું. શું તે બન્ને સ્ત્રીઓને પ્રસન્ન રાખી શકે એમ છે ? શું આવી દશામાં જાલપા તેની સાથે રહેવાનો સ્વીકાર કરશે ? કદિ નહિ; કદાચ જાલપા તેને કદિ ક્ષમા નહિ કરે ! કદાચ તેને એ માલમ પણ પડી જાય કે, તેને જ ખાતર પોતે યાતના વેઠી રહ્યો છે. તો પણ જાલપા તેને ક્ષમા નહિ કરે. તે કહેશે, મારે માટે તમે તમારો આત્મા

શા માટે કલંકિત કર્યો? હું મારી રક્ષા જાતે કરી શકતી હતી.

દિવસભર તે આજ ગડમથલમાં પડી રહ્યો. આંખો સડક તરફ લાગી રહી હતી. નહાવાનો સમય વીતી ગયો, ભોજનનો સમય પણ વીતી ગયો. તેને કોઇ વાતની પરવા ન હતી. છાપાં વાંચી દિલ બહલાવવા પ્રયત્ન કર્યો; નવલકથા લઇને બેઠો; પરંતુ કોઇપણ કામમાં ચિત્ત ન ચોંટયું. આજે દારોગાજી પણ ન આવ્યા. તેઓ તો રાતની ઘટનાથી રિસાયા કે શરમાયા હશે. કદાચ ક્યાંક બહાર ચાલી ગયા હશે. રમાનાથે આ બાબતમાં કોઇને કાંઇ પૂછયું પણ નહિ

સર્વ દુર્બળ માણસોની જેમ રમાનાથ પણ પોતાનાં પતનથી લજ્જિત થયો હતો. તે જ્યારે એકાંતમાં બેસતો ત્યારે તેને પોતાની દશા ઉપર દુઃખ થતું. શું તેની વિલાસવૃત્તિ આટલી પ્રબળ છે? તે એટલો બધો વિવેક-શૂન્ય ન હતો કે, અધોમતિમાં પણ પ્રસન્ન રહે. પરંતુ જ્યાં પેલા લોકો આવી પહોંચતા કે શરાબની બાટલીઓ આવી જતી, જોહરા સામે આવીને બેસી જતીઃ તેનો બધોય વિવેક અને ધર્મજ્ઞાન ભ્રષ્ટ થઇ જતાં.

રાતના દશ વાગી ગયા પણ જોહરાનો કાંઇ પત્તો ન હતો. ફાટક બંધ થઇ ગયો. રમાનાથને હવે તેના આવવાની આશા ન રહી; પરંતુ તે છતાં તેના કાન તે તરફજ લાગી રહ્યા હતા. શી વાત બની ? જાલપા તેને મળી જ નહિ કે તે જાલપાને મળવા ગઇ જ નહિ ? તેણે નિશ્ચય કર્યો કે જો કાલે જોહરા ન આવી તો તેને ઘરે કોઇને મોકલીશ. તેને બે એક ઝોકાં આવી ગયાં અને સવાર થઇ ગયું. ફરી એજ વિકળતા શરૂ થઈ. કોઇને ઘરે મોકલી, જોહરાને બોલાવવી જોઇએ. કાંઈ નહિ તો એટલી તો ખબર મળી જાય કે તે ઘરે છે કે નહિ.

દારોગાની પાસે જઇને તે બોલ્યો: “ રાતે તો આપ ભાનમાં ન હતા. ”

દારોગાએ ઇર્ષ્યા છૂપાવતાં કહ્યું: “ એમ વાત ન હતી. હું સહેજ આપને ચીઢવી રહ્યો હતો. ”

રમાનાથ: “ જોહરા રાત્રે આવી નહિ. જરા કોઇને મોકલી ખબર તો કરાવો કે શી વાત છે. કાંઈ નારાજ તો નથી થઇ ગઇને ? ”

દારોગાએ બેદિલીથી કહ્યું: “ તેને

ગરજ હશે તો જાતે આવશે. કોઇને મોકલવાની જરૂર નથી. ”

રમાનાથે ફરી આગ્રહ ન કર્યો. તે સમજી ગયો કે એ મહાશય રાતના રિસાઈ ગયા છે. એટલે શાન્તિથી તે ચાલી આવ્યો. હવે કોને કહે ? સર્વને આ વાત કહેવી એ તો શરમ જનક લાગતું હતું. લોક સમજશે કે આ મહાશય જ એક રસિયા નીકળ્યા. દારોગા સાથે તો થોડો ઘનિષ્ટ સંબંધ બંધાઇ ગયો હતો.

છ દિવસ સુધી જોહરાનું દર્શન ન થયું. હવે તેના આવવાની કોઇ આશા ન હતી. રમાનાથે ધાર્યું કે આખરે બેવફા નીકળી. તેના તરફથી કાંઇ આશા રાખવામાંજ મારી ભૂલ હતી. કદાચ એમ પણ હોય કે પોલીસ અધિકારીઓએ તેને આવવાનીજ મનાઇ કરી દીધી હોય. કાંઇ નહિ તો મને એક પત્ર તો લખી શકતી હતી. મને કેટલો સંદેહ થયો. મેં નકામી મારા દિલની વાત તેને કહી. કદાચ તે આ લોકોને બધી વાત કહી દે તો, ઉલટી આફત ગળે વળગી જાય; પરંતુ જોહરા બેવફાઇ નહિ કરી શકે. રમાનાથનો અંતરાત્મા એની સાક્ષી આપી રહ્યો હતો. એ વાત કોઇ પણ રીતે તેનાથી સ્વીકારાતી ન હતી. શરૂઆ-

તના દશ પંદર દિવસ તો જોહરાએ જરૂર તેને લુબ્ધ કરવાની ચેષ્ટા કરી હતી. પછી, અનાયાસે જ તેના વ્યવહારમાં પરિવર્તન થવા લાગ્યું હતું. તે કેમ વારંવાર સજળ નેત્રો કરીને કહેતી હતી, ' જુઓ બાબુજી મને ભુલી ન જશો. ' તેની એ પ્રેમભરી વાતો યાદ આવી આવીને, કપટની શંકાને દિલમાંથી કાઢી નાખતી હતી. જરૂર કોઇને કોઇ નવી વાત બની ગઇ છે. તે એકલો એકાન્તમાં બેસીને જોહરાનું સ્મરણ કરી, બચ્ચાંની માફક રડતો. શરાબ પ્રત્યે તેને ઘૃણા થઇ ગઈ. દારોગાજી આવતા, ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ આવતા, પરંતુ રમાનાથને તેઓ સાથે પાંચ દશ મીનીટ બેસવાનું પણ ન ગમતું. તે ચાહતો હતો કે મને કોઇ ન છેડે, મારી સાથે કોઇ ન બોલે. રસોઇયો જમવાને માટે બોલાવવા આવતો તો તે ઘુરકી ઉઠતો. ક્યાંક ફરવા કે સહેલ કરવા જવાની તેને ઇચ્છા પણ થતી ન હતી. અહીં કોઈ તેનું હમદર્દ ન હતું; કોઈ તેનો મિત્ર ન હતો; એકાંતમાં મન મારીને બેસી રહેવામાં જ તેને ચિત્તની શાન્તિ મળતી હતી. તેની સ્મૃતિઓમાં પણ હવે કોઈ આનન્દ ન હતો.

નહિ, એ સ્મૃતિઓ તો જાણે તેના હૃદયમાંથી મટી ગઈ હતી. તેના દિલ ઉપર એક પ્રકારનો વિરાગ છવાઈ રહ્યો હતો.

સાતમો દિવસ હતો. આઠ વાગી ગયા હતા. આજે એક ઘણીજ સારી ફિલ્મ આવી હતી. એક પ્રેમકથા હતી. દારોગાજીએ આવીને રમાનાથને કહ્યું એટલે તે જવા માટે તૈયાર થઈ ગયો. તે કપડાં પહેરી રહ્યો હતો એટલામાં જોહરા આવી પહોંચી. રમાનાથે એક વાર તેના તરફ આંખ ઉઠાવીને જોયું; પછી આયનામાં પોતાના વાળ સમા કરવા લાગ્યો. ન કાંઈ બોલ્યો; કે ન કાંઈ કહ્યું. હા, જોહરાનું એ સાદું, આભરણ વિનાનું સ્વરૂપ જોઈને તેને કાંઈક આશ્ચર્ય જરૂર થયું. તેણે માત્ર એક સફેદ સાડી પહેરી હતી. આભૂષણનો એક તાર સરખો તેના દેહ ઉપર ન હતો. ઓઠ સૂકાઈ ગએલા હતા; અને ચહેરા ઉપર ક્રીડામય ચંચલતાને સ્થાને તેજમય ગંભીરતા ઝળકી રહી હતી.

તે એક મીનીટ ઉભી રહી. પછી રમાનાથની પાસે જઈને બોલીઃ " કેમ, મારાથી નારાજ થયા છો ? વિના ભૂલે ? કાંઈ પૂછયા ગાછયા વિના ? "

રમાનાથે હજી પણ કાંઈ જવાબ ન આપ્યો. તે જોડા પહેરવા લાગ્યો. જોહરાએ તેનો હાથ પકડીને કહ્યું: "હું આટલા દિવસ કેમ આવી નહિ, તેને માટે ખફગી છે?"

રમાનાથે રિસાઈને જવાબ આપ્યો: "જો તું હજી પણ ન આવત તો મારો શો અખત્યાર હતો? તું આવી એ તારી દયા છે."

એટલું કહેતાંની સાથે જ તેને વિચાર આવ્યો કે હું એની સાથે અન્યાય કરી રહ્યો છું. તે લજ્જિત નેત્રોથી તેની તરફ તાકવા લાગ્યો.

જોહરાએ હસીને કહ્યું: "એ ઠીક દિલ-લગી છે. આપે જ તો એક કામ સોંપ્યું અને જ્યારે એ કામ કરીને પાછી ફરી તો આપ ચીઢાઈ રહ્યા છો. શું તમે એ કામ એટલું બધું સહેલું સમજ્યું હતું કે ચપટી વગાડતાંની સાથે પૂરૂં થઈ જાય! તમે મને એ દેવી પાસે વરદાન લેવા માટે મોકલી હતી: જે ઉપરથી ફુલ જેવી છે; અંદરથી પત્થર જેવી. જે આટલી નાજુક હોવા છતાં, પણ આટલી મજબુત છે."

રમાનાથે બેદિલીથી પૂછ્યું: "છે ક્યાં? શું કરે છે?"

જોહરા: "પેલા દિનેશને ઘરે છે, જેને ફાંસીની સજા થઇ ગઇ છે. દિનેશને બે બાલકો છે; બી છે અને આ છે. દિવસભર એ બચ્ચાંને રમાડે છે; બુઢ્ઢીને માટે નદી પરથી પાણી લાવે છે; ઘરનું બધું કામકાજ કરે છે અને તેમને માટે મોટા મોટા માણસો પાસે ફાળો માગી લાવે છે. દિનેશના ઘરમાં ન કાંઇ મિલ્કત હતી; ન રૂપિયા હતા. એ લોકો ઘણી તકલીફમાં હતા. કોઇ મદદગાર સરખું પણ ન હતું, કે જે જઇને તેમને આશ્વાસન પણ આપે. જેટલા સાંથી સોબતીઓ હતા તે સર્વ મુખ છુપાવી બેઠા. બે ત્રણ તો ઉપવાસ પણ થઇ ગયા હતા. જાલપાએ જઇને તેમને જીવાડી દીધા."

રમાનાથની બધી બેદીલી દૂર થઇ ગઇ. તેણે જોડા કાઢી નાખ્યા; ખુરસી પર જઇને તે બેઠો અને બોલ્યો: "તું ઉભી કેમ રહી છે? શરૂઆતથી બધું કહે; તેં તો વચમાંથી કહેવાની શરૂઆત કરી. એક વાત પણ છોડીશ નહિ. તું પહેલાં તેની પાસે કેવી રીતે પહોંચી? પત્તો કેવી રીતે લાગ્યો?"

જોહરા: " કોઇ નહિ; પહેલાં એ દેવીદીન ખટિકની પાસે ગઈ. તેણે દિનેશના ઘરનો પત્તો બતાવી દીધો. એટલે ઝટપટ ત્યાં જઈ પહોંચી. "

રમાનાથ: " તેં જઇને તેને બોલાવી ? તને જોઈને કાંઈ ચોંકી નહિ ? કાંઇક ચમકી તો જરૂર હશે ! "

જોહરા હસીને બોલી: " હું આ રૂપમાં ન હતી. દેવીદીનને ઘરેથી હું મારે ઘરે ગઈ. અને બ્રહ્મસમાજી સ્રીનો સ્વાંગ સજ્યો. કોણ જાણે મારામાં એવી કઈ વાત છે કે જેથી બીજાઓને તરત પત્તો લાગી જાય છે કે હું કોણ છું અને શું છું ! બીજી બહ્નો સ્રીઓને જોઉં છું તો કોઇ તેમની તરફ આંખ સુદ્ધાં નહિ ઉઠાવે. મારૂં પહેરવા ઓઢવાનું એવું જ છે; હું ભડકાવે એવાં કપડાં કે ઘરેણાં બીલકુલ નથી પહેરતી. છતાં પણ સર્વ મારી તરફ આંખો ફાડી ફાડીને જુએ છે. મારી અસલિયત નથી છૂપાતી. મને પણ એજ ભય હતો કે જાલપા મને ઓળખી ન જાય; પરંતુ મેં દાંત ખૂબ સાફ કરી લીધા હતા. પાનનું નિશાન સુદ્ધાં ન રહ્યું હતું. કોઇ કાલેજની

શિક્ષિકા જેવી માલમ પડતી હતી. એવી જ શિકલમાં હું ત્યાં પહોંચી. એવી સૂરત બનાવી લીધી કે તે તો શું પણ કોઇ બીજું પણ ન ઓળખી શકે. પડદો ઢાંકી રાખ્યો હતો. મેં દિનેશની માને કહ્યું: હું અહીં યુનીવર્સીટીમાં ભણું છું. મારૂં ઘર મુંગેર હોવાનું જણાવ્યું. બચ્ચાંને માટે મીઠાઇ લઇ ગઇ હતી. હમદર્દનો પાઠ ભજવવા ગઇ હતી અને મને લાગે છે કે મેં તે ઘણી સારી રીતે ખેલ્યો. બન્ને સ્ત્રીઓ બિચારી રડવા લાગી. હું પણ શાન્ત ન રહી શકી. તેઓને કદિ કદિ મળતા રહેવાનો વાયદો કર્યો. એટલામાં ગંગાજલ લઇને જાલપા આવી પહોંચી. મેં દિનેશની માતાને બંગાળી ભાષામાં પૂછયું: 'શું આ કામ કરનારી મજુરણ છે?' તેમણે કહ્યું '–નહિ, એ પણ તમારી જેમ અમારા લોકોના દુઃખમાં ભાગ લેવાને આવી પહોંચી છે. અહીં એનો પતિ કોઇ કચેરીમાં નોકર છે. બીજી તો કાંઇ ખબર નથી. રોજ સવારે આવી પહોંચે છે, અને બાળકોને રમાડવા લઇ જાય છે. હું મારા હાથે જ ગંગાજલ લઇ આવ્યા કરતી હતી. મને રોકી લીધી અને પોતે લાવવા

લાગી છે. અમને તો એણે જીવનદાન આપ્યું. કોઇ આગળ પાછળ ન હતું. બચ્ચાં દાણા દાણા માટે તલસતાં હતાં. જ્યારથી એ આવી ગઇ છે ત્યારથી અમને કાંઇ કષ્ટ નથી. કોણ જાણે, ક્યાં શુભ કર્મનું અમને આ વરદાન મળ્યું.' એ ઘરની સામે જ એક નાનો સરખો પાર્ક છે. મહોલ્લાભરના છોકરાંઓ ત્યાં રમ્યા કરે છે. સાંજ થઇ ગઇ હતી. જાલપાદેવીએ બન્ને બાલકોને લીધાં અને પાર્ક તરફ ચાલવા માંડયું. હું જે મીઠાઇ લઇ ગઇ હતી તેમાંથી એક એક મુઠ્ઠીએ બાળકોને આપી હતી. બન્ને કૂદવા નાચવા લાગ્યાં. બચ્ચાંની આ ખુશીથી મને રડવું આવી ગયું. બન્ને મીઠાઇ ખાતાં ખાતાં જાલપાની સાથે ગયાં. જ્યારે પાર્કમાં બન્ને બાલકો રમવા લાગ્યાં ત્યારે જાલપા સાથે મારી વાતચીત થવા લાગી !"

રમાનાથે ખુરસી નજીક ખેંચી લીધી અને આગળ ડોકું કર્યું: " તેં કેવી રીતે વાતચીત શરૂ કરી ? "

જોહરા: " કહી તો રહી છું. મેં પૂછયું— જાલપાદેવી તમે કયાં રહો છો ? ઘરના બન્ને સ્ત્રીઓદ્વારા તમારી મોટાઇની વાત સાંભળીને હું તમારા ઉપર આશક થઇ ગઇ છું. "

રમાનાથઃ " આ શબ્દો કહ્યા હતા તેં ? "

જોહરાઃ " હા, જરા મજાક કરવાનું મન થયું. તે મારી તરફ તાજુબીથી જોઇને બોલીઃ ' તમે તો બંગાલણ નથી લાગતાં. ' મેં કહ્યું, ' હું મુંગેરની રહેવાસી છું, અને ત્યાં મુસલમાની સ્ત્રીઓની સાથે ઘણી મળતી રહું છું. તમને કદિ કદિ મળવાનું મન થતું હતું. આપ કયાં રહો છો ? કદિ કદિ બે ઘડી માટે મળવા આવીશ. આપની પાસે ઘડી બે ઘડી બેસતાં હું પણ કાંઇક આદમીયત શીખી જઇશ. '

જાલપાએ શરમાઇ જઇને કહ્યું: ' તમે તો બનાવો છો. કયાં તમે કોલેજમાં ભણવાવાળાં, અને કયાં હું અભણ ગમાર સ્ત્રી ! તમને મળતાં તો હું ખરૂં માણસ બની જઇશ. જ્યારે ઇચ્છા થાય ત્યારે અહીં ચાલી આવજો. આજ મારૂં ઘર સમજજો.'

મેં કહ્યું ' તમારા સ્વામીજીએ તમને આટલી સ્વતંત્રતા આપી દીધી છે ? ઘણા સારા વિચારના માણુસ હશે. કઇ કચેરીમાં નોકર છે ? '

જાલપા પોતાના નખ તરફ જોતાં બોલી: ‘ પોલીસમાં ઉમેદવાર છે ! ’

મેં તાજુબ થઇને પૂછ્યું: ‘ પોલીસનો માણસ થઇને તે તમને અહીં આવવાની છૂટ આપે છે ? ’

જાલપા આ પ્રશ્નને માટે તૈયાર લાગતી ન હતી. તે કાંઇક ચોંકી જઇને બોલી: ‘ તેઓ મને કાંઇ નથી કહેતા...મેં તેમને અહીં આવવાની વાત કરી નથી...તેઓ ઘરે ઘણી ઓછી વાર આવે છે. ત્યાં પોલીસવાળાઓની સાથે જ રહે છે. ’

તેણે એકી સાથે ત્રણ જવાબ આપ્યા. છતાં પણ તેને શંકા થઇ રહી હતી કે એમાંનો કોઇ જવાબ વિશ્વાસને લાયક નથી. તે કાંઇક ખસિયાણી પડી જઇને બીજી તરફ જોવા લાગી.

મેં પૂછ્યું: ‘ તમે તમારા સ્વામીને કહીને કોઇપણ રીતે, આ કેદીઓના કેસમાં ખોટી જુબાની આપનારા પેલા તાજના સાક્ષીની મને મૂલાકાત કરાવી દેશો ? ”

રમાનાથની આંખો પહોળી થઇ ગઇ અને છાતી ધક ધક થવા લાગી.

જોહરા બોલીઃ " એ સાંભળીને જાલપાએ મારા તરફ વેધક દૃષ્ટિ કરીને પૂછ્યું: 'તમે તેને મળીને શું કરશો ?'

મેં કહ્યું 'તમે મુલાકાત કરાવી શકો એમ છો કે નહિ ? હું તેને એ પૂછવા ચાહું છું કે આટલા આદમીઓને ફસાવીને શું તેણે મેળવ્યું ? જોઉશ તે શો જવાબ આપે છે.'

જાલપાનો ચહેરો સખ્ત થઈ ગયો. તે બોલીઃ 'તે એમ કહી શકે છે કે મેં મારા સ્વાર્થને ખાતર કર્યું ! સર્વ માણસ પોતાનો સ્વાર્થ શોધે છે. મેં પણ શોધ્યો. જો પોલીસના સેંકડો માણસોને કોઈ આ પ્રશ્ન નથી કરતું તો તેને એ પ્રશ્ન શા માટે કરવામાં આવે ? એથી કાંઈ ફાયદો થવાનો નથી.'

મેં કહ્યું: 'ઠીક, ધારી લો કે તમારા પતિ એવી રીતે તાજ તરફથી સાક્ષી આપે તો તમે શું કરો ?'

જાલપાએ મારા તરફ ગભરાયલી નજરે જોઈને કહ્યું: 'તમે મને એ પ્રશ્ન શા માટે પૂછો છો ? તમે ખુદ તમારા દિલમાં એનો જવાબ કેમ નથી શોધતાં ?' મેં કહ્યું:

'હું તો તેમની સાથે કદિ ન બોલું, તેમ કદિ તેમની સૂરત પણ ન જોઉં.'

જાલપાએ ગંભીર ચિન્તાના ભાવથી કહ્યું: 'કદાચ હું પણ એમજ સમજું કે ન સમજુ, તે કાંઈ કહી શકતી નથી. આખરે, પોલીસ અમલદારોને ઘરે પણ સ્ત્રીઓ તો છેજ ને ! તેઓ કેમ પોતાના માણસોને કાંઇ નથી કહેતી ? જેવી રીતે તેઓના હૃદય પોતાના મરદોના જેવાં થઈ ગયાં છે તેવી રીતે મારૂં હૃદય પણ એવુંજ થઈ જાય, એ સંભવિત છે.' એટલામાં અંધારૂં થઇ ગયું. જાલપા દેવીએ કહ્યું: 'મને મોડું થઇ રહ્યું છે. બચ્ચાં સાથે છે. કાલે બની શકશે તો ફરી મળીશું. આપની વાતોથી ઘણો આનન્દ આવે છે.'

હું ચાલવા લાગી એટલે ચાલતાં ચાલતાં તેણે મને ફરી કહ્યું: 'જરૂર આવજો. અહીંજ હું મળીશ. આપની રાહ જોતી રહીશ.'

પરંતુ દશજ પગલાં ચાલી, ફરી થોભીને તે બોલી: 'મેં આપનું નામ તો પૂછ્યું પણ નહિ. હજી તમારી સાથે વાત કરતાં

જીવ નથી ભરાયો. મોડું ન થતું હોય તો આવો, થોડી વાર વાતચીત કરીએ.'

હું તો એમ ઇચ્છતી જ હતી. મેં મારૂં નામ જોહરા કહી દીધું."

રમાનાથે પૂછ્યું: "સાચ્ચે ?"

જોહરા: "હા, વાંધો શો હતો ? પહેલાં તો જાલપા પણ જરા ચોંકી; પરંતુ પછી કાંઇ ન થયું. સમજી ગઇ કે બંગાળી મુસલમાન હશે. અમે બન્ને ઘેરે ગઇ. એ જરા સરખા ઓરડામાં કોણ જાણે તે કેમ બેસે છે. જરા સરખી પણ જગા ન મળે. ક્યાંક સાટલાં છે, ક્યાંક પાણી, ક્યાંક ખાટલો અને ક્યાંક બિછાના. ભેજ અને ગંદકીને અંગે નાક ફાટી જતું હતું. ખાવાનું તૈયાર થઇ ગયું હતું. દિનેશની વહુ વાસણ સાંજી રહી હતી. જાલપાએ તેને ઉઠાડી દીધી, 'જાવ, બાલકોને ખવાડી સુવાડી દો. હું વાસણ માંજી દઉં છું.' અને તે વાસણ માંજવા લાગી. તેની આ ખિદમત જોઇને મારાં દિલ ઉપર એટલી અસર થઈ કે હું પણ ત્યાં બેસી ગઇ અને માંજેલાં વાસણો ધોવા લાગી. જાલપાએ મને ત્યાંથી હડી

જવાને કહ્યું પરંતુ હું ન ઉઠી; પછી જાલ-પાએ પાણીનું માટલું બાજુએ હઠાવીને કહ્યું: 'હું પાણી નહિ આપું, તમે ઉઠી જાવ. મને ઘણી શરમ આવે છે. તમને મારા સમ, ઉઠી જાવ. અહીં આવ્યાં તો તમને આ સજા થઇ જાય! તમે આવું કામ તમારી જીંદગીમાં પણ કર્યું હોય ?' મેં કહ્યું: 'તમે પણ કદિ નહિ કર્યું હોય; જો તમે કરો છો, તો મારે માટે શો વાંધો છે ?'

જાલપાએ કહ્યું: 'મારી વાત જુદી છે.'

મેં પૂછ્યું: 'કેમ ? જે વાત તમારે માટે છે તે જ મારે માટે પણ છે. કોઇ ચાકરડી કેમ નથી રોકી લેતા ?'

જાલપાએ કહ્યું: 'ચાકરડી, સાત આઠ રૂપિયા માંગે છે.'

હું બોલી: 'હું મહિને આઠ રૂપિયા આપ્યા કરીશ.'

જાલપાએ એવી નજરે મારા તરફ જોયું કે જાણે તેમાં સાચા પ્રેમની સાથે સાચો ઉલ્લાસ, સાચો આશીર્વાદ ભર્યો હતો. એ ચિંતા ! ઓહ ! કેટલી પવિત્ર હતી, કેટલી

પવિત્ર કરવાવાળી હતી ! તેની આ નિઃસ્વાર્થ ખિદમત આગળ મને મારી જીંદગી કેટલી તુચ્છ, કેટલી નકામી માલમ પડતી હતી ! એ વાસણો ધોવામાં મને જે આનન્દ મળ્યો તેનું હું વર્ણન કરી શકતી નથી.

વાસણ ધોઇને ઉઠી એટલે તે બુઢ્ઢીના પગ દબાવવા બેસી ગઈ. હું મુંગી મુંગી ઉભી હતી. મારા પ્રત્યે તે બોલી: ‘ તમને મોડું થઇ રહ્યું હોય તો જાવ; કાલે પાછા આવજો. ”

મેં કહ્યું: ‘ નહિ, હું તમને તમારે ઘરે પહોંચાડીને ત્યાંથી જ ચાલી જઇશ. ’

લગભગ નવ વાગ્યા બાદ, જાલપા ત્યાંથી નીકળી. રસ્તામાં મેં તેને કહ્યું: ‘ જાલપા, તમે સાચેસાચ દેવી છો ! ’

જાલપાએ છૂટાં પડતાં કહ્યું: ‘ જોહરા, એવું ન કહો. હું ખિદમત નથી કરી રહી: મારાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી રહી છું. હું ઘણી દુઃખી છું. મારાથી વધુ અભાગિયું દુનીયામાં બીજું કોઇ નહિ હોય. ’

હું અણજાણ બનીને બોલી: ‘ એનો અર્થ હું નહિ સમજી. ’

જાલપાએ મારી સામે જોઇ કહ્યું: ' કોઇ દિવસ સમજી જશે. મારૂં પ્રાયશ્ચિત આ જન્મમાં નહિ પૂરૂં થાય. એને માટે તો મારે કેંઈ જન્મ લેવા પડશે. '

મેં કહ્યું: ' તું તો મને ગુંચવાડામાં નાખી દે છે, બહેન! મારી સમજમાં કાંઇ આવતું નથી. જ્યાંસુધી તું એ મને સમજાવશે નહિ ત્યાંસુધી હું તારો કેડો છોડીશ નહિ. '

જાલપાએ લાંબો શ્વાસ લઇને કહ્યું: " જોહરા! બીજાઓ ઉપર કોઇ વાતનો બોજો રાખવા કરતાં, તે વાત છુપાવી રાખવી, એ વધારે સહેલું છે. '

મેં દુઃખદ સ્વરે કહ્યું: ' હા, પહેલીજ મુલાકાતમાં જો તને મારા પર વિશ્વાસ ન આવતો હોય, તો હું તને તસ્દી નહિ આપું. પરંતુ આજે નહિ તો કોઇવાર તારે મારા ઉપર વિશ્વાસ મૂકવો પડશે. હું તને છોડીશ જ નહિ. '

કેટલાક અંતર સુધી અમે બંને ચૂપાચૂપ ચાલતી રહી. એકાએક જાલપાએ કંપતા

અવાજે કહ્યુંઃ 'જોહરા, જો તને અત્યારે ખબર પડી જાય કે હું કોણ છું તો કદાચ તું મારા તરફથી તિરસ્કારપૂર્વક મોઢું ફેરવી લેશે અને મારા પડછાયાથી પણ દૂર ભાગશે.'

આ શબ્દોમાં કોણ જાણે શો જાદુ હતો કે મારાં બધાં રૂઆં ખડાં થઇ ગયાં. એ પ્રેમ અને શરમથી ભરેલા દિલનો અવાજ હતો અને તેણે મારી સાગી જીંદગીની સૂરત મારી સામે ખડી કરી દીધી. મારી આંખોમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં. મનમાં એમ થયું કે મારો બધો સ્વાંગ ખોલી દઉં. કોણ જાણે મારૂં દિલ તેની સામે કેમ એવું થઇ ગયું હતું. મેં મોટા મોટા ધૂર્તો, લંપટો અને પોલીસ અમલદારોને પૂરા લટ્ટૂ બનાવ્યા છે; પરંતુ જાલપાની સામે હું તો જાણે બીલ્લી જેવી બની ગઇ હતી. પરંતુ કોણ જાણે કેવી રીતે મેં મને પોતાને સંભાળી લીધી.

હું બોલી, મારૂં ગળું ભરાઇ આવ્યું હતુંઃ 'એ તમારો ખ્યાલ ખોટો છે દેવી ! કદાચ, તો હું તમારા પગે પડીશ. પોતાની વા પોતાનાંઓની બુરાઇઓ ઉપર શરમિન્દા થવું એ સાચા દિલવાળાનુંજ કામ છે.'

જાલપાએ કહ્યું: 'પરંતુ તું મારો હાલ જાણીને કરશે શું? બસ, એટલું સમજી લે કે હું એક ગરીબ અભાગિણી સ્ત્રી છું, અને પોતાનાં જેવાંજ અભાગી અને ગરીબ માણુસોની સાથે મળવા કરવામાં આનન્દ લઉં છું.'

આવી રીતે તે વારંવાર ટાળતી રહી; પરંતુ મેં પીછો ન છોડયો. છેવટે તેના મુખમાંથી વાત કઢાવી લીધી."

રમાનાથે કહ્યું: "એમ નહિ, બધું કહેવું પડશે."

જોહરા: "હવે, અર્ધી રાત સુધીની કથા ક્યાં સુધી સંભળાવું? કલાકો થઇ જશે. જ્યારે હું બહુજ પાછળ પડી ત્યારે તેણે છેવટે કહ્યું: 'હું આ કેદીઓ ઉપર આફત નાખનારા એજ તાજના સાક્ષીની કમનસીબ સ્ત્રી છું.' એટલું કહેતાં કહેતાં તે રડી પડી. પછી જરા અવાજ સંભાળીને તે બોલી. 'અમે લોકો અલાહાબાદના રહેવાસી છીએ. એક એવી વાત બની કે એમને ત્યાંથી ભાગવું પડયું. કોઇને કાંઇ કહ્યા કર્યા વિના એ ભાગી

આવ્યા. કેટલાય મહિનાઓ પછી માલમ પડયું કે તેઓ અહીં છે."

રમાનાથે કહ્યું: "એ પણ એક કિસ્સો છે. તને કદી કહીશ. જાલપા સિવાય બીજા કોઇને એ ન સૂઝત."

જોહરા બોલી: "એ બધું મેં બીજે દિવસે જાણી લીધું. હવે હું તમારી રગેરગથી વાકેફ થઇ ગઇ. જાલપા મારી સાહેલી છે. ભાગ્યેજ તમારી કોઇ વાત તેણે મારાથી છુપાવા હશે. તે કહેવા લાગી: 'જોહરા હું મોટી મુસીબતમાં ફસાઇ ગઇ છું. એક તરફ એક માણસનો જાન અને કેટલાય ખાનદાનોની બરબાદી છે, બીજી તરફ પોતાની બરબાદી છે. હું ચાહું તો આજ એ સર્વના જાન બચાવી શકું એમ છું. હું અદાલતને એવી સાબીતી આપી શકું એમ છું કે, જે પછી તાજના સાક્ષીની જુબાનીની કોઇ હકીકત ટકી નહિ શકે. પરંતુ તાજના સાક્ષીને સજામાંથી બચાવી નહિ શકું. બહેન, આ પીડામાં પડીને હું નર્કની યાતના ભોગવી રહી છું. આ લોકોને મરવા દઉં એમ પણ નથી બની શકતું; વા રમાનાથને આગમાં ધકેલી

દઉં એમ પણ નથી બની શકતું.' એટલું કહીને તે રડી પડી અને બોલીઃ 'બહેન, હું પોતે મરી જઇશ; પરંતુ મારાથી એમનું અનિષ્ટ નહિ થાય. ન્યાય સમક્ષ એમની ભેટ હું નહિ કરી શકું. હજી જોઉં છું કે શો ચુકાદો આવે છે. તે વખતે હું શું કરી બેસીશ, તે મારાથી કહી શકાય એમ નથી. કદાચ બધોય કિસ્સો હાઇકોર્ટમાં કહી સંભળાવું, કે કદાચ તેજ દિવસે ઝેર ખાઇને સૂઇ રહું.'

એટલામાં દેવીદીનનું ઘર આવી પહોંચ્યું. અમે બન્ને વિદાય થયાં. જાલપાએ મને કાલે એ જ વખતે ફરી આવવા ઘણો આગ્રહ કર્યો. દિવસભર તો તેને વાત કરવાની પણ ફુરસદ નથી મળતી. બસ, સાંજે જ તેને મોકો મળે છે. કમસાં કમ દિનેશનાં ઘરવાળાઓને કોઇ તકલીફ ન પડે એટલા રૂપીયા તે એકઠા કરી દેવા ચાહતી હતી. બસો રૂપીયાથી વધારે તો તે એકઠા કરી ચૂકી હતી. મેં પણ પાંચ રૂપિયા આપ્યા. મેં એક બે વાર તેને કહ્યું કે આ ઝઘડામાં તું ન પડ. તારે ઘરે ચાલી જા. પણ હું સારૂ સારૂ કહી દઉં છું કે મેં કદિ આગ્રહ કરીને એ વાત કરી નથી.

જ્યારે મેં એનો ઇસારો કર્યો ત્યારે, તે સાંભળવા પણ માંગતી ન હોય એવું મોઢું તેણે કર્યું. મારા મુખમાંથી પૂરેપૂરી વાત જ કદિ નીકળવા ન પામી. એક વાત છે, કહો તો કરૂં."

રમાનાથે જાણે ઉપર ઉપરનું મન દેખાડીને કહ્યું: " શી વાત છે ? "

જોહરા: " ડેપ્યુટી સાહેબને કહી દઉં. તેઓ જાલપાને અલાહાબાદ પહોંચાડી દેશે. તેને કાંઇ તકલીફ નહિ પડે. બસ, બે સ્ત્રીઓ તેને સ્ટેશન સુધી વાત કરતી કરતી લઇ જશે. ત્યાં ગાડી તૈયાર મળશે. તેમાં તેને બેસાડી દેવામાં આવશે. અથવા કોઇ નવી યોજના હોય તો કહો. "

રમાનાથે જોહરાની આંખો સાથે આંખો મિલાવી કહ્યું: " શું એ યોગ્ય થશે ? "

જોહરાએ શરમાઇ જઇને કહ્યું: " યોગ્ય તો નહિ થાય. "

રમાનાથે ઝટપટ જોડા પહેરી લીધા અને જોહરાને પૂછ્યું: " દેવીદીનને ઘરે જ રહે છે ને ? "

જોહરા ઉઠી, ઉભી થઇ અને તેની સામે આવીને બોલી: " તો શું આ વખતે જ જશો ? "

રમાનાથ: " હા, જોહરા, આજ વખતે જઇશ. બસ, તેની સાથે બે વાતો કરીને જ્યાં મારે અત્યાર કરતાં ઘણાં વહેલા જવું જોઇતું હતું ત્યાં ચાલી જઇશ. "

જોહરા: " પરંતુ જરા વિચાર તો કરો, એનો નતીજો શો આવશે ? "

રમાનાથ: " બસ, વિચાર કરી ચૂક્યો. વધારેમાં વધારે દારોગાની હકુમતમાં ત્રણ ચાર વર્ષની કેદ મળી જશે. બસ, હવે રૂખસત. ભૂલી ન જતી જોહરા; કદાચ, ફરી કોઇવાર મુલાકાત થશે. "

રમાનાથ પરસાળમાંથી ઉતરીને આગણામાં આવ્યો અને એક ક્ષણમાં તો દરવાજાની બહાર પહોંચી ગયો. દરવાને કહ્યું: " હજુરે દારોગાજીને ખબર કરી છે ને ? "

રમાનાથ: " એની કાંઇ જરૂર નથી. "

ચોકીદાર: " હું જરા એમને પૂછી લઉં. મારી રોજી શા માટે લઇ રહ્યા છો, હજુર ? "

રમાનાથે કાંઇ જવાબ ન આપ્યો. ઝડપથી તે સડક ઉપર જઇને ઉભો રહ્યો. જોહરા નિસ્પન્દ ઉભી રહીને પ્રેમભરી આંખોએ તેને જોઇ રહી હતી. રમાનાથ પ્રત્યે આવો પ્યાર, આવો વિકલ કરી નાખનારો પ્યાર તેને કદિ થયો ન હતો. કેમ જાણે, કોઈ વીરબાલા પોતાના પ્રિયતમને સમરભૂમિ તરફ જતી જોઇને ગર્વથી ફુલાઈ જતી ન હોય !

ચોકીદારે તરત જ દારોગાજીને ખબર કરી. તે બિચારા ખાણું લઇને હમણાંજ સૂતા હતા. તે ગભરાઇને બહાર આવ્યા અને રમાનાથની પાછળ દોડીને બૂમ મારીઃ "બાબુ સાહેબ ! જરાં સાંભળો તો ખરા; આપ ક્યાં જઇ રહ્યા છો ?" આખરે બિચારા એકવાર ઠોકર ખાઇને પડી ગયા. રમાનાથે પાછા ફરીને તેમને ઉઠાડયા અને પૂછયું. "કેમ કોઈ ચોટ તો લાગી નથીને ?"

દારોગાઃ "નહિ, કાંઇજ નથી લાગ્યું. જરા ઠોકર ખાઇ ગયો. પણ આપ આ વખતે ક્યાં જઇ રહ્યા છો ? જરા વિચાર તો કરો, એનો નતીજો શો આવશે ?"

રમાનાથ: " હું એક કલાકમાં પાછો આવી જઇશ. જાલપાને પેલાઓએ વહેમાવી છે કે તું હાઇકોર્ટને એક અરજી આપી દે. જરા તેને જઇને સમજાવું. "

દારોગા: " એની આપને કેવી રીતે ખબર પડી ? "

રમાનાથ: " જોહરા કર્યાકથી સાંભળી આવી છે. "

દારોગા: " ઘણી બેવફા સ્ત્રી છે. એવી સ્ત્રીનું તો માથું કાપી લેવું જોઇએ. "

રમાનાથ: " એનેજ માટે તો જઇ રહ્યો છું. કયાં તો તેને અત્યારે સ્ટેશન પર મૂકી આવીશ. યા એવી સખ્ત ધમકી આપીશ કે તે પણ યાદ કરશે. વધારે વાતચીત કરવાનો સમયજ નથી. રાત્રિભરને માટે મને આ કેદમાંથી છુટ્ટી આપો. "

દારોગા: " હું પણ આવું છું. જરા રોકાઇ જાવ. "

રમાનાથ: " જી નહિ; તો મામલો તદ્દન બગડી જશે. હું હમણાં આવું છું."

દારોગાનું મોઢું બંધ થઇ ગયું. એક મીનીટ સુધી તે ઉભા ઉભા વિચાર કરી

રહ્યા. પછી પાછા ગયા અને જોહરા સાથે વાત કરતા કરતા તે પોલીસ સ્ટેશન તરફ ચાલી ગયા. અહીં રમાનાથે એક ટાંગો કર્યો અને તે દેવીદીનને ઘરે જઇ પહોંચ્યો.

જાલપા દિનેશને ઘરેથી પાછી ફરી હતી અને બેસીને જગ્ગો અને દેવીદીન સાથે વાત કરી રહી હતી. દિવસમાં તે એકજ વાર ખાતી હતી. એટલામાં નીચેથી રમાનાથે બૂમ મારી. દેવીદીન તેનો અવાજ ઓળખી ગયો. એટલે બોલ્યોઃ " ભાઇ લાગે છે. "

જાલપાઃ " કહી દો, અહીં શું કરવા આવ્યા છે ? ત્યાં જાવ. "

દેવીદીનઃ " નહિ; બેટી, જરા પૂછી તો લઉં કે શું કહે છે ? આ વખતે તેને છુટ્ટી કેવી રીતે મળી ? "

જાલપાઃ " મને સમજાવવા આવ્યા હશે, બીજું શું ? પરંતુ મોં ધોઇ નાખે ! "

દેવીદીને બારણું ખોલી દીધું. રમાનાથે અંદર આવીને કહ્યુંઃ " દાદા, તમે મને આ વખતે અહીં જોઇને આશ્ચર્ય પામી રહ્યા હશો. એક કલાકની છુટ્ટી લઇને આવ્યો છું. તમારી પાસે મારા ઘણા અપરાધોની માફી મેળવવાની હતી. જાલપા ઉપર છે ? "

દેવીદીન બોલ્યો: " હા, છે તો ખરી ! હજી હમણાંજ આવી છે. બેટા, કાંઇ ખાવાનું લાવું ? "

રમાનાથ: "નહિ, હું જમીને આવ્યો છું. બસ, જાલપા સાથે બે વાત કરવા ચાહું છું."

દેવીદીન: " તે માનશે નહિ: નકામો શરમિન્દો બનશે. માને એવી સ્ત્રી નથી."

રમાનાથ: " મારી સાથે બેચાર વાતો કરશે કે મારી સૂરત પણ જોવા નથી માગતી ? જરા જઇને એટલું પૂછી લો. "

દેવીદીન: " એમાં પૂછવાનું શું છે ? બન્ને બેઠી તો છે. જા, તારૂં ઘર જેવું ત્યારે હતું તેવુંજ અત્યારે પણ છે. "

રમાનાથ: " નહિ દાદા ! તેને પૂછી લો. હું એમને એમ નહિ જાઉં. "

દેવીદીને ઉપર જઇને કહ્યું: " તને કાંઇ કહેવા માગે છે, વહુ ? "

જાલપાએ મોઢું મચકોડીને કહ્યું: " તો કહેતા કેમ નથી ? મેં કાંઈ જબાન બંધ કરી દીધી છે ? "

જાલપાએ આ શબ્દો એટલા જોરથી ઉચ્ચાર્યા કે, નીચે ઉભેલા રમાનાથે પણ એ

સાંભળી લીધા. કેટલી નિર્મમતા હતી ! તેની બધીયે મળવાની લાલસા જાણે ઉડી ગઇ ! નીચે ઉભા રહીનેજ તેણે કહ્યું: “ જો તે મારી સાથે બોલવા માંગતી ન હોય તો કાંઇ જબરદસ્તી નથી. મેં બધોય સાચો વૃત્તાંત જજ સાહેબને કહી સંભળાવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. એ ઇરાદાથી જ હું અત્યારે નીકળ્યો છું. મારી નબળાઇથી તેઓને આટલું દુઃખ થયું તે માટે મને ઘણો ખેદ થાય છે. મારી અક્કલ ઉપર પડદો પડી ગયો હતો. સ્વાર્થે મને આંધળો કરી દીધો હતો. પ્રાણના મોહે, કષ્ટોના ભયે મારી બુદ્ધિ હરી લીધી હતી. ક્રોધ ગ્રહ માથે ચઢી બેઠો હતો. તેનાં અનુષ્ઠાનથી એ ગ્રહને શાન્ત કરી દીધો છે. કદાચ, બેચાર વર્ષ માટે સરકારની મહેમાની ખમવી પડશે. તેનો હવે ભય નથી. જીવતો રહીશ તો ફરી મેળાપ થશે. નહિ તો મારા દોષો માટે માફી આપજો. અને મને ભુલી જજો. તમે પણ, દાદા ! દાદી ! મારો અપરાધ ક્ષમા કરજો. તમે લોકોએ મારા ઉપર જે દયા કરી છે તે મરતાં સુધી પણ હું નહિ ભૂલું. જો જીવતો પાછો આવીશ તો કદાચ, તમારા લોકોની

કાંઇક સેવા કરી શકીશ. મારી તો જીંદગી સત્યાનાશ થઇ ગઇ. ન અહીંનો રહ્યો, ન દુનીઆનો રહ્યો. એ પણ કહી દેજો કે તેનાં ઘરેણાં પણ મેં જ ચોરાવ્યાં હતાં. શરાફને આપવા માટે રૂપીયા ન હતા. એટલે ઘરેણાં પાછાં આપવાની જરૂર હતી. તેને લીધે એ કુકર્મ કરવું પડયું. તેનું જ ફળ આજ સુધી ભોગવી રહ્યો છું અને કદાચ જ્યાં સુધી પ્રાણ નીકળી નહિ જાય, ત્યાં સધી ભોગવતો રહીશ. જો તેજ વખતે સાફસાફ બધીય વાત કહી દીધી હોત તો તે વખતે તેને ખોટું લાગત પરંતુ આ વિપત્તિ માથા ઉપર ન આવત. તમને પણ મેં દગો દીધો છે દાદા! હું બ્રાહ્મણ નથી, કાયસ્થ છું. તમારા જેવા દેવપુરૂષ સાથે મેં કપટ કર્યું. કોણ જાણે એનો શો દંડ મળશે! સૌ કોઇ ક્ષમા કરજો. બસ, એટલું કહેવાને જ આવ્યો હતો!"

રમાનાથ નીચે ઉતરી પડયો અને ઉતાવળાં ડગલાં ભરતો ચાલ્યો ગયો. જાલપા માળ ઉપરથી ઉતરી પરંતુ તે નીચે આવી ત્યાં રમાનાથનો પત્તો ન હતો. એટલા ઉપરથી નીચે ઉતરીને તે દેવીદીન પ્રત્યે બોલી: "ક્યાં ગયા, દાદા!" દેવીદીને કહ્યું: "મેં કાંઇ નથી

જોયું, વહૂ ! મારી આંખો આંસુથી ભરાઇ ગઇ હતી. હવે તે નહિ મળે. દોડતો દોડતો ગયો છે. ”

કેટલીક મીનીટ સુધી જાલપા સડક ઉપર નિસ્પન્દ જેવી ઉભી રહી. એમને કેવી રીતે રોકી લઉં ! આ વખતે તેઓ કેટલા દુઃખી છે, કેટલા નિરાશ છે ! મારા માથાં ઉપર કોણ જાણે કયો શેતાન હતો કે તેમને બોલાવ્યા પણ નહિ. ભવિષ્યની વાત કોણ જાણે છે ? કોણ જાણે કયારે મેલાપ થશે. પરિણિત જીવનના આ બે અઢી વર્ષોમાં કદિ તેમનું હૃદય અનુરાગથી આટલું પ્રકંપિત થયું ન હતું. વિલાસિની રૂપમાં તે માત્ર પ્રેમનાં આવરણનું દર્શન કરી શકી હતી. આજે ત્યાગિની બનીને જાલપાએ તેનું અસલ સ્વરૂપ જોયું; તે કેટલું મનોહર, કેટલું વિશુદ્ધ, કેટલું વિશાળ, કેટલું તેજોમય હતું ! વિલાસિનીએ પ્રેમોદ્યાનની દીવાલો જોઇ હતી; તે તેમાં ખુશ હતી. ત્યાગિની બનીને તે એ ઉદ્યાનની અંદર પહોંચી ગઇ હતી. કેટલું રમ્ય દર્શન હતું ! કેટલી સુગન્ધ, કેટલું વૈચિત્ર્ય, કેટલો વિકાસ ! એની સુગન્ધમાં, એની રમ્યતામાં, દૈવત્વ ભર્યું હતું. પ્રેમ પોતાનાં ઉચ્ચતમ

કંઇક સેવા કરી શકીશ. મારી તો જીંદગી સત્યાનાશ થઇ ગઇ. ન અહીંનો રહ્યો, ન દુનીઆનો રહ્યો. એ પણ કહી દેજો કે તેનાં ઘરેણાં પણ મેં જ ચોરાવ્યાં હતાં. શરાફને આપવા માટે રૂપીયા ન હતા. એટલે ઘરેણાં પાછાં આપવાની જરૂર હતી. તેને લીધે એ કુકર્મ કરવું પડયું. તેનું જ ફળ આજ સુધી ભોગવી રહ્યો છું અને કદાચ જ્યાં સુધી પ્રાણ નીકળી નહિ જાય, ત્યાં સધી ભોગવતો રહીશ. જો તેજ વખતે સાફસાફ બધીય વાત કહી દીધી હોત તો તે વખતે તેને ખોટું લાગત. પરંતુ આ વિપત્તિ માથા ઉપર ન આવત. તમને પણ મેં દગો દીધો છે દાદા! હું બ્રાહ્મણ નથી, કાયસ્થ છું. તમારા જેવા દેવપુરૂષ સાથે મેં કપટ કર્યું. કોણ જાણે એનો શો દંડ મળશે! સૌ કોઇ ક્ષમા કરજો. બસ, એટલું કહેવાને જ આવ્યો હતો!"

રમાનાથ નીચે ઉતરી પડયો અને ઉતાવળાં ડગલાં ભરતો ચાલ્યો ગયો. જાલપા માળ ઉપરથી ઉતરી પરંતુ તે નીચે આવી ત્યાં રમાનાથનો પત્તો ન હતો. એટલા ઉપરથી નીચે ઉતરીને તે દેવીદીન પ્રત્યે બોલી: "ક્યાં ગયા, દાદા!" દેવીદીને કહ્યું: "મેં કાંઇ નથી

જોયું, વહૂ ! મારી આંખો આંસુથી ભરાઇ ગઇ હતી. હવે તે નહિ મળે. દોડતો દોડતો ગયો છે. ”

કેટલીક મીનીટ સુધી જાલપા સડક ઉપર નિસ્પન્દ જેવી ઉભી રહી. એમને કેવી રીતે રોકી લઉં ! આ વખતે તેઓ કેટલા દુઃખી છે, કેટલા નિરાશ છે ! મારા માથાં ઉપર કોણ જાણે કયો શેતાન હતો કે તેમને બોલાવ્યા પણ નહિ. ભવિષ્યની વાત કોણ જાણે છે ? કોણ જાણે ક્યારે મેલાપ થશે. પરિણિત જીવનના આ બે અઢી વર્ષોમાં કદિ તેમનું હૃદય અનુરાગથી આટલું પ્રકંપિત થયું ન હતું. વિલાસિની રૂપમાં તે માત્ર પ્રેમના આવરણનું દર્શન કરી શકી હતી. આજે ત્યાગિની બનીને જાલપાએ તેનું અસલ સ્વરૂપ જોયું; તે કેટલું મનોહર, કેટલું વિશુદ્ધ, કેટલું વિશાળ, કેટલું તેજોમય હતું ! વિલાસિનીએ પ્રેમોદ્યાનની દીવાલો જોઇ હતી; તે તેમાં ખુશ હતી. ત્યાગિની બનીને તે એ ઉદ્યાનની અંદર પહોંચી ગઇ હતી. કેટલું રમ્ય દર્શન હતું ! કેટલી સુગન્ધ, કેટલું વૈચિત્ર્ય, કેટલો વિકાસ ! એની સુગન્ધમાં, એની રમ્યતામાં, દેવત્વ ભર્યું હતું. પ્રેમ પોતાના ઉચ્ચતમ

સ્થાન પર પહોંચીને દેવત્વમાં મળી જાય છે. જાલપાને હવે કોઇ શંકા ન રહી. આ પ્રેમ મેળવીને તે જન્મજન્માન્તરો સુધી સૌભાગ્યવતી બની રહેશે. એ પ્રેમે તેને વિયોગ, પરિસ્થિતિ અને મૃત્યુના ભયથી મુક્ત કરી દીધી. તેને અજય પ્રદાન કરી દીધું. એ પ્રેમની સામે હવે સારો સંસાર, અને તેનો અખંડ વૈભવ તુચ્છ છે.

એટલામાં જોહરા આવી પહોંચી. જાલપાને પગથીયાં ઉપર ઉભેલી જોઇને તે બોલી: " અહીં કેમ ઉભી છે, બહેન ! આજે હું વહેલી ન આવી શકી. ચાલ, આજે મારે તારી સાથે ઘણી વાતો કરવી છે.

બન્ને ઉપર ચાલી ગઇ.

૨૩

દારોગાને ભલા ચેન કયાંથી પડે ? રમાનાથના ગયા બાદ તેમણે એક કલાક સુધી તેની રાહ જોયા કરી પછી; ઘોડા ઉપર સવાર થઇને તે દેવીદીનના ઘરે જઇ પહોંચ્યા. ત્યાં માલમ પડયું કે રમાનાથને ત્યાંથી ગયે અર્ધો કલાક ઉપર થઇ ગયો હતો. એટલે

થાણા ઉપર પાછા આવી પહોંચ્યા. ત્યાં પણ રમાનાથનો હજી સુધી પત્તો ન હતો. તે સમજ્યા કે દેવીદીને ઘોકો દીધો. ક્યાંક તેને છુપાવી રાખ્યો હશે. એટલે ઝટપટ સાઇકલ દોડાવતા તે પાછા દેવીદીનને ઘરે પહોંચ્યા અને તેને ધમકાવવાનું શરૂ કર્યું. દેવીદીને કહ્યું: "વિશ્વાસ ન હોય તો ઘરની જડતી લઇ જુઓ; પછી બીજું શું કરશો ? કાંઇ બહુ મોટું ઘર પણ નથી. એક ઓરડો નીચે છે, એક ઉપર છે."

દારોગાએ ઘોડા ઉપરથી ઉતરીને કહ્યું: "એ ક્યાં ગયો તે તું કહેતો કેમ નથી ?"

દેવીદીન: "મને કાંઇ ખબર હોય તો કહુંને, સાહેબ ! અહીં આવ્યો, તેની ઘરવાળી સાથે તકરાર કરી અને ચાલ્યો ગયો."

દારોગા: "તે અલાહાબાદ ક્યારે જનાર છે?"

દેવીદીન: "અલાહબાદ જવાની તો બાબુજીએ કાંઇ વાતચીત કરી નથી. જ્યાંસુધી હાઇકોર્ટમાં ચુકાદો ન આવી જાય ત્યાંસુધી તે અહીંથી જશે નહિ."

દારોગા: "મને તારી વાતમાં વિશ્વાસ નથી આવતો."

એટલું કહેતાં કહેતાં દારોગાજી નીચેના ઓરડામાં ઘુસી ગયા અને દરેક ચીજ બારીકાઇથી જોઈ. પછી ઉપર ચઢી ગયા. ત્યાં ત્રણ સ્ત્રીઓને જોઇને દારોગાજી ચોંકયા. જોહરા ચેતી ગઇ એટલે તેણે લાંબો સરખો ઘુંઘટ તાણી લીધો અને પોતાના હાથ પણ સાડીમાં છુપાવી દીધા. દારોગાજીને શક ગયો: " કદાચ એ મહેરબાન આમ વેશ બદલીને તો નથી બેઠા ? "

તેણે દેવીદીનને પૂછ્યું: " આ ત્રીજી સ્ત્રી કોણ છે ? "

દેવીદીને કહ્યું: " હું નથી જાણતો, કોઇ કોઈ વાર વહુને મળવા આવે છે. "

દારોગા: " મને પણ ઉડાવે છે, બચ્ચા ! સાડી પહેરાવીને ગુન્હેગારને છુપાવવા ચાહે છે ? એમાં જાલપા દેવી કોણ છે ? તેને કહી દો કે નીચે ચાલી જાય; બીજી સ્ત્રીને અહીં રહેવા દો. "

જાલપા ઉઠી ગઇ એટલે જોહરાની પાસે જઇને દારોગાજીએ કહ્યું: " કેમ, મહેરબાન ! મારી સાથે આ રમત ! શું કહીને અહીં આવ્યા હતા; અને અહીં આવીને આ

મઝામાં પડી ગયા ? બધો ક્રોધ હવામાં ઉડી ગયો ? હવે આ વેશ ઉતારો અને મારી સાથે ચાલો. મોડું થઇ રહ્યું છે."

એટલું કહીને તેમણે જોહરાનો ઘુંઘટ ખેંચી કાઢયો. જોહરા ખડખડાટ હસી પડી. દારોગાજી તો જાણે ફસાઇ જઇને વિસ્મય સાગરમાં પડી ગયા. તે બોલ્યાઃ " અરે, તું છે, જોહરા ! તું અહીં કયાંથી ? "

જોહરાઃ "મારી ડયૂટી બજાવી રહી છું."

" અને રમાનાથ કયાં ગયો ? તને તો માલમ જ હશે ? "

" તે તો મારા અહીં આવતાં પહેલાં જ ચાલી ગયા હતા. પછી હું અહીં બેસી ગઇ અને જાલપાદેવી સાથે વાત કરવા લાગી. "

" ઠીક, જરા મારી સાથે ચાલ; તેનો પત્તો મેળવવાનો છે. "

જોહરાએ બનાવટી કુતૂહલથી કહ્યુંઃ "શું હજી સુધી બંગલા પર નથી ગયા ? "

" ના; કોણ જાણે કયાં ગયો છે. "

રસ્તામાં દારોગાએ પૂછયુંઃ " જાલપા અહીંથી કયારે જશે ? "

જોહરાઃ " મેં ખૂબ શિખામણ આપી

છે. તેના જવાની હવે જરૂર નથી. કદાચ રસ્તા ઉપર પણ આવી જાય. રમાનાથે પણ ખૂબ ધમકાવી છે. તેની ધમકીઓથી ડરી ગઇ છે. ”

દારોગાઃ “ તને વિશ્વાસ છે કે હવે તે કોઇ વિઘ્ન ઉભું નહિ કરે ? ”

જોહરાઃ “ હા, મારો તો એવો ખ્યાલ છે. ”

દારોગાઃ “ તો પછી એ ગયો ક્યાં ? ”

જોહરાઃ “ તે હું ન કહી શકું. ”

દારોગાઃ “ મારે તેનો રીપોર્ટ કરવો પડશે. ઇન્સ્પેકટર સાહેબ અને ડેપ્યુટી સાહેબને તેની ખબર આપવાની જરૂર છે. વધારે પી બી તો ગયો ન હતો ને ? ”

જોહરાઃ “ પીધેલ તો હતા. ”

દારોગાઃ “ તો ક્યાંક પડી રહ્યો હશે. તેણે પણ ખૂબ હેરાન કર્યો. હું જરા તે બાજુ જાઉં છું. તને પહોંચાડી દઉં, તારા ઘર સુધી ? ”

જોહરાઃ “ ઘણો આભાર થશે. ”

દારોગાએ જોહરાને મોટર સાઇકલ પર બેસાડી લીધી અને તેને થોડીવારમાં તેના

ઘરનાં બારણાં આગળ ઉતારી દીધી; પરંતુ એટલી વારમાં તેમનું મન ચંચલ થઇ ગયું. એટલે તે બોલ્યા: " હવે તો જવાનું મન નથી થતું, જોહરા ! ચાલ, આજ કંઇ ગપ્પાં સપ્પાં લગાવીએ. ઘણા દિવસ થયાં, તારી મીઠી નજર પડી નથી. "

જોહરાએ પગથીયાં ઉપર એક પગ રાખીને કહ્યું: " પહેલાં ઇન્સ્પેકટર સાહેબને ખબર કરો. આ ગપ્પાં નાખવાનો સમય નથી. "

દારોગાએ મોટર સાઇકલ પરથી ઉતરીને કહ્યું: " નહિ, હમણાં નહિ જાઉં, જોહરા ! સવારે જોઇ લઇશ. હું પણ આવું છું. "

જોહરા: " તમે માનતા નથી. કદાચ ડેપ્યુટીસાહેબ આવતા હશે. આજે તેમણે કહેવડાવ્યું હતું. "

દારોગા: " મને ઉડાવી રહી છે, જોહરા ! જો આટલી બધી બેવફાઇ ઠીક નથી. "

જોહરાએ ઉપર ચઢીને બારણું બંધ કરી દીધું અને ઉપર જઇને બારીમાંથી માથું બહાર કાઢી કહ્યું: " સલામ, સાહેબ ! "

૨૪

દારોગાજી ઘરે જઇને સૂઇ ગયા. તે વખતે અગિયાર વાગ્યા હતા. આંખ ઉઘડી તો સવારના આઠ વાગી ગયા હતા. ઉઠીને બેઠાં થતાંની સાથેજ ટેલીફોન આવ્યો. જાગીને સાંભળવા લાગ્યા. ડેપ્યુટી સાહેબ બોલી રહ્યા હતાઃ " આ રમાનાથે ઘણો ઘોટાળો કરી દીધો છે. તેને કોઇ બીજી જગાએ રાખવામાં આવશે. તેનો બધો સામાન કમીશનર સાહેબની પાસે મોકલવો પડશે. રાત્રે તે બંગલા પર હતો કે નહિ ? "

દારોગાએ કહ્યું: " જી, નહિ; રાત્રે મારી આગળ બહાનું કાઢીને પોતાની બીબી પાસે ચાલી ગયો હતો. "

ટેલીફોનઃ " તમે એને કેમ જવા દીધો ? મને એવો ભય લાગે છે કે તેણે બધોય હેવાલ જજને કહી દીધો છે. મુકદ્દમાની તપાસ ફરી થશે. તમારાથી ઘણી મોટી ભૂલ થઇ છે. બધી મહેનત પાણીમાં ગઇ. તેને જબરદસ્તીથી રોકી લેવો જોઇતો હતો. "

દારોગાઃ " તો શું તે જજ સાહેબ પાસે ગયો હતો ? "

ડેપ્યુટીઃ " હા, સાહેબ ! ત્યાંજ ગયો હતો; અને જજે પણ કાયદાનો ભંગ કર્યો. તેઓ ફરીથી મુકદ્દમો રજુ કરશે. રમાનાથ પોતાનું બ્યાન બદલશે. હવે એમાં કાંઈ શંકા નથી રહી. અને આ બધી આપની જ ભૂલનું પરિણામ છે. આપણે સર્વ એ પાણીમાં ધસડાઈ જશું. જોહરાએ પણ દગો દીધો. "

દારોગાજી તેજ વખતે રમાનાથનો બધો સામાન લઈને પોલીસ કમીશનરના બંગલા તરફ ગયા. તેમને રમાનાથ ઉપર એવો ગુસ્સો આવી રહ્યો હતો કે જો મળી જાય તો બરાબર કરી નાખે ! કમબખ્તને કેટલો સમજાવ્યો, કેટકેટલી ખાતર કરી, પરંતુ દગો કરી ગયો. એમાં જોહરા પણ મળી ગઈ છે. બીબીને ધમકાવવાનું તો ખોટું બહાનું હતું. જોહરા બેગમની તો આજેજ ખબર લઉં છું. કયાં જશે ? દેવીદીનને પણ જોઈ લઈશ. "

એક અઠવાડિયાં સુધી પોલીસ અમલદારોમાં જે હીલચાલ થઈ રહી તેનું વર્ણન કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. દિવસ અને રાત્રિભર એની જ ચિંતામાં સર્વ આંટા ખાઈ રહ્યા.

હતા. હવે મુકદ્દમા કરતાં ક્યાંક વધારે પોતાની ચિંતા હતી. સૌથી વધારે ગભરાટ દારોગાને થયો હતો. બચવાની કોઇ યુક્તિ નજરે આવતી ન હતી. ઇન્સ્પેકટર અને ડેપ્યુટી બન્નેએ બધી જવાબદારી તેનાં માથાં ઉપર નાખી દીધી અને પોતે તદ્દન અલગ થઇ ગયા.

એ મુકદ્દમાની ફરી રજુઆત થશે, એની આખાં શહેરમાં ચર્ચા થવા લાગી. અંગ્રેજી ન્યાયના ઇતિહાસમાં આ ઘટના તદ્દન અભૂતપૂર્વ હતી. કદિ એવું બન્યું ન હતું.

વકીલોમાં એના ઉપર કાયદાની ચર્ચા થતી. જજ સાહેબ એમ કરી શકે ખરા ? પરંતુ જજ મક્કમ હતા. પોલીસવાળાઓએ ઘણું જોર કર્યું; પોલીસ કમીશ્નરે એટલે સુધી કહ્યું, કે એથી બધો પોલીસ વિભાગ બદનામ થઇ જશે, પરંતુ જજે કોઇનું સાંભળ્યું નહિ. જુઠ્ઠા પુરાવાઓ ઉપર પંદર માણસોની જીંદગી બરબાદ કરવાની જુમ્મેદારી માથા ઉપર લેવી એ તેમના આત્મા માટે અસહ્ય હતું. તેમણે હાઇકોર્ટને, તેમજ સરકારને સૂચના આપી દીધી.

અહીં પોલીસવાળાઓ રાત્રિ દિવસ

રમાનાથની તપાસમાં દોડધામ કરી રહ્યા હતા, પરંતુ રમાનાથ કોણ જાણે, કયાં છુપાઇ ગયો હતો કે તેનો કાંઇ પત્તોજ લાગતો ન હતો.

અઠવાડિયાં સુધી અમલદારોમાં લખાપટી થઇ રહી. પછી કાગળો ઉપર સહીઓ થઇ ગઇ. અહીં વર્તમાનપત્રોમાં આ મામલા ઉપર રોજ આલોચના થતી રહી. એક પત્રના પ્રતિનિધિએ જાલપાની મુલાકાત લીધી અને તેનું નિવેદન છાપી દીધું. બીજાં પત્રે જાહેરાનું નિવેદન છાપી દીધું. એ બન્ને નિવેદનોમાં પોલીસની ખૂબ ખબર લેવામાં આવી હતાં. જાહેરાએ તો લખ્યું હતું કે, રમાનાથને હું બહલાવતી રહું અને તેને કાંઇ વિચાર કરવાનો અવસર પણ ન મળે એટલા માટે મને રોજના પચાસ રૂપિયા આપવામાં આવતા હતા. પોલીસે આ નિવેદન વાંચતાં દાંત પીસ્યા. જોહરા અને જાલપા બન્ને ક્યાંક જઇને છુપાઇ ગઇ હતી; નહિ તો પોલીસે જરૂર તેમની દુષ્ટતાનો સ્વાદ ચખાડયો હોત.

આખરે બે મહિના પછી ફેંસલો થયો. આ મુકદ્દમો ચલાવવા માટે એક સિવિલીય-

નની નીમણુંક કરવામાં આવી. શહેરની બહાર એક બંગલામાં મુકદ્દમાની સુનાવણી શરૂ થઇ કે જેથી, વધારે ભીડાભીડ ન થાય. છતાં પણ દશ બાર હજાર માણસો એકઠાં થઇ જતાં હતાં. આરોપીઓમાંથી કોઇ તાજ તરફનો સાક્ષી બની જાય તે માટે પોલીસે સતત પ્રયત્નો કર્યા પરંતુ તેમાં સફળતા ન મળી. દારોગાજી ધારત તો નવા સાક્ષીઓ ઊભા કરી શકત; પરંતુ પોતાનાજ અમલદારની સ્વાર્થપરતાથી તેઓ એટલાં બધા ખિન્ન થયા હતા કે દૂરથી તમાસો જોવા ઉપરાંત તેમણે બીજું કાંઇ ન કર્યું. જો બધો યશ અમલદારોને મળતો હોય અને અપયશ તેટલો નીચલા નોકરોને મળતો હોય તો, દારોગાજીને શી ગરજ પડી હતી કે નવા સાક્ષીઓની ચિંતામાં ભેજાનું દહીં કરે ! આ મામલામાં અમલદારોએ બધો દોષ દારોગાના માથા ઉપરજ નાખ્યો હતો. તેમનીજ બેપરવાઇને લીધે રમાનાથ હાથમાંથી છટકી ગયો. જો જરા વધારે સખ્તાઇથી દેખરેખ રાખી હોત તો જાલપા તેને કેવી રીતે મળી શકત; તે કેવી રીતે રાત્રે જાલપાને મળી શકત ?

આવી સ્થિતિમાં મુકદ્દમો ખેંચી લેવા સિવાય બીજું શું થઇ શકે એમ હતું ? બહારની બલા છેક અંદર ઘુસી ગઇ. દારોગાને બરતરફ કરવામાં આવ્યો અને નાયબ દારોગાની દૂરદૂરના કોઇ પ્રદેશમાં બદલી કરી દેવામાં આવી.

જે દિવસે આરોપીઓને છોડી મૂકવામાં આવ્યા તે દિવસે અર્ધું શહેર તેમનું સ્વાગત કરવા માટે, એકઠું થયું હતું. પોલીસે રાત્રે દશ વાગ્યે તેઓને છોડયા; પરંતુ લોકો એકત્ર થઇ ગયા હતા. લોકો જાલપાને પણ ખેંચી લઈ ગયા. પાછળ પાછળ દેવીદીન પણ પહોંચી ગયો. જાલપા ઉપર ફુલોની વર્ષા થઇ રહી હતી અને " જાલપા દેવીની જય ! " ના પોકારથી આકાશ ગુંજી રહ્યું હતું.

પરંતુ રમાનાથની પરીક્ષા હજી પૂરી થઇ ન હતી. તેના ઉપર ખોટી જુબાની આપવા માટે કામ ચલાવવાનો નિર્ણય થઇ ગયો હતો.

૨૫

એ જ બંગલામાં બરાબર દશ વાગ્યે મુકદમો શરૂ થયો. આવણની ઝડી વર્ષી રહી હતી. કલકત્તામાં પાણી પાણી થઇ રહ્યું હતું, પરંતુ પ્રેક્ષકોનો મોટો સમૂહ સામેના મેદાનમાં ઉભો હતો.

સ્ત્રીઓમાં દિનેશની પત્ની અને માતા પણ આવી હતી. મુકદ્દમો શરૂ થવાની દશ પંદર મીનીટ આગળ જાળીયા અને જોહરા બંધ ગાડીઓમાં આવી પહોંચી. સ્ત્રીઓને અદાલતના ઓરડામાં જવાની આજ્ઞા મળી ગઇ.

પોલીસની જુબાની શરૂ થઇ. ડેપ્યુટી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ, ઇન્સ્પેક્ટર, દારોગા, નાયબ-દારોગા, સર્વની જુબાની થઇ. બન્ને તરફના વકીલોએ નિવેદનો કર્યાં; પરંતુ એ બધાં કામમાં ઉલ્લેખવાયોગ્ય કોઇ વાત ન હતી. કાનૂનની પાબન્દી કરવામાં આવતી હતી. તે પછી, રમાનાથની જુબાની થઇ; પરંતુ તેમાં પણ કાંઇ નવી વાત ન હતી. તેણે પોતાનાં જીવનનો ગયાં એક વર્ષનો પૂરેપૂરો વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. કોઇ વાત ન છૂપાવી.

વકીલે પૂછતાં તેણે કહ્યું: “ જાલપાનો ત્યાગ, નિષ્ઠા અને સત્યપ્રેમે મારી આંખ ખોલી; અને તેથીયે વધુ જોહરાનાં સૌજન્ય અને નિષ્કપટ વ્યવહારે વધુ ખોલી. જે તરફથી બીજાઓને અંધકાર મળે છે, તે તરફથી મને પ્રકાશ મળ્યો; વિષમાં મને અમૃત મળ્યું.”

તે પછી, બચાવપક્ષ તરફથી દેવીદીન, જાલપા અને જોહરાની જુબાની થઈ. વકીલોએ તેમને પણ પ્રશ્નો પૂછયા; પરંતુ સાચા સાક્ષીઓ કેવી રીતે પડી ભાંગે ! જોહરાનું બયાન ઘણુંજ પ્રભાવોત્પાદક હતું. તેણે જોયું કે જે પ્રાણીને જંજીરથી જકડવા માટે તેને મોકલવામાં આવી છે, તે ખુદ દર્દથી તડપી રહ્યો છે; તેને સહાનુભૂતિની જરૂર છે, જંજીરોની નહિ. તેને સહાયનો હાથ જોઈએ છે, ધક્કાનો ઠોંસો નહિ. “ જાલપા દેવી પ્રત્યેની તેની શ્રદ્ધા, તેનો અટલ વિશ્વાસ જોઈને હું મને પોતાને ભૂલી ગઈ. મને મારી નીચતા, મારી સ્વાર્થાન્ધતા પર લજ્જા આવી. મારૂં જીવન કેટલું અધમ, કેટલું પતિત છે, તે મને તે વખતે સમજાયું અને જયારે હું જાલપાને મળી ત્યારે, તેની નિષ્કામ સેવા, તેનું ઉજ્જવળ

તપ જોઇને મારા મનમાં બાકી રહેલા થોડા ઘણા સંસ્કાર પણ મટી ગયા. વિલાસ-યુક્ત જીવન પર મને ઘૃણા આવી ગઇ. મેં નિશ્ચય કર્યો કે આજ અંચલમાં હું પણ આશ્રય લઇશ. ”

પરંતુ એથી પણ વધારે મહત્વની જુબાની જાલપાની હતી. તે સાંભળીને તો પ્રેક્ષકોની આંખમાં પણ આંસુ આવી ગયાં. તેના અન્તિમ શબ્દો આ હતાઃ “ મારા પતિ નિર્દોષ છે. ઇશ્વરની દૃષ્ટિમાં જ નહિ પણ નીતિની દૃષ્ટિએ પણ તેઓ નિર્દોષ છે. તેમનાં ભાગ્યમાં મારી વિલાસાશક્તિનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું લખ્યું હતું, તે તેમણે કર્યું. તેઓ બજારમાંથી મોઢું છુપાવીને ભાગ્યા. તેમણે મારા પર જો કોઇ અત્યાચાર કર્યો હોય તો તે એટલોજ કે, મારી ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરવામાં તેમણે સદૈવ કલ્પનાથી કામ લીધું. મને પ્રસન્ન કરવાને માટે, મને સુખી રાખવાને માટે, તેમણે પોતાના ઉપર મોટામાં મોટો બોજો લેવામાં પણ કદિ સંકોચ નથી કર્યો. તેઓ એ ભૂલી ગયા કે વિલાસવૃત્તિ સંતોષી શકતી નથી. જ્યાં મને રોકવાનું ઉચિત હતું ત્યાં તેમણે મને પ્રોત્સાહિત કરી

અને તે વખતે પણ મને પૂરેપૂરો વિશ્વાસ હતો કે, મારા પર અત્યાચાર કરવાની ધમકી ને લીધે જ તેમની જબાન બંધ થઇ ગઇ હતી. જો અપરાધિની હોઉં તો હું છું, જેને લીધે તેમને આટલું કષ્ટ ભોગવવું પડ્યું. હું માનું છું કે, મેં તેમને તેમની જુબાની બદલવાને પ્રેર્યા. જો મને ખાત્રી હોત કે ધાડમાં તેઓ સામેલ હતા તો સૌથી પહેલો હું જ તેમનો તિરસ્કાર કરત. નિરપરાધીઓની લાશ ઉપર તેઓ પોતાનો વૈભવ ખડો કરે, એ હું નથી સહન કરી શકતી. જે દિવસે ત્યાં ધાડ પડી, તે તારીખે મારા સ્વામી પ્રયાગમાં હતા. અદાલત, ચાહે તો ટેલીફોનદ્વારા તેની તપાસ કરી શકે છે. જો જરૂર હોય તો મ્યુનિસિપલ બોર્ડના અધિકારીઓની જુબાની પણ લઇ શકાય એમ છે. એવી દશામાં તેમના પ્રત્યેનું મારૂં કર્ત્તવ્ય જે મેં કર્યું તેના કરતાં બીજું કોઇ હોઇ શકે નહિ. ”

અદાલતે, સરકારી વકીલને પૂછ્યું: “ પ્રયાગથી આ મામલા સંબંધમાં કોઇ રિપોર્ટ માગવામાં આવ્યો હતો ? ”

વકીલે કહ્યું: “ જી હા; પરંતુ એ બાબતમાં અમારે કોઇ વાંધો નથી. ”

બચાવ પક્ષના વકીલે કહ્યું: “ એથી તો એમ સિદ્ધ થઇ જાય છે કે આરોપી, ધાડમાં સામેલ ન હતો. હવે માત્ર એટલીજ વાત બાકી રહે છે કે તે તાજ તરફનો સાક્ષી કેમ બની ગયો ? ”

વાદી વકીલ: “ સ્વાર્થસિદ્ધિ વિના બીજું શું કારણ હોઇ શકે ? ”

બચાવ પક્ષના વકીલ: “ મારે કહેવાનું એ છે કે, તેને દગો દેવામાં આવ્યો હતો અને જ્યારે તેને ખબર પડી ગઇ કે જે ભયથી તેણે પોલીસના હાથનું રમકડું બનવાનું કબૂલ કર્યું હતું તે તેનો ભ્રમ હતો ત્યારે તેને ધમકીઓ આપવામાં આવી. ”

હવે બચાવ પક્ષ તરફથી કોઇ સાક્ષી ન હતો. સરકારી વકીલે નિવેદન શરૂ કર્યું: “યોર ઓનર, આજ આપની સમક્ષ એક એવો મુકદમો ઉપસ્થિત થયો છે કે જેવા સદ્‌ભાગ્યે, બહુ ઓછા બને છે. જનકપુરની ધાડનો બનાવ આપને માલમ છે. જનકપુરની આસપાસના કેટલાક ગામોમાં એકસામટી ધાડો પડી અને

પોલીસે ધાડપાડુઓની શોધ કરવા માંડી. મહિનાઓ સુધી, પોલીસ અમલદારો પોતાની હથેલીમાં જાન લઇને, ધાડપાડુઓને શોધી કાઢવાની કોશિષ કરતા રહ્યા. આખરે, તેમની મહેનત સફળ થઇ અને ધાડપાડુઓની ખબર મળી. એ લોકો એક ઘરની અંદર બેઠેલા મળી આવ્યા. પોલીસે એકીસાથે સર્વને પકડી લીધા; પરંતુ આપ જાણો છો કે, એવા મામલામાં અદાલતોને માટે સાબીતીઓ પૂરી પાડવાનું કેટલું મુશ્કેલ હોય છે. જનતા એ લોકોથી કેટલી ડરે છે ! પ્રાણના ભયથી સાક્ષી આપવા પણ કોઇ તૈયાર થતું નથી. તે એટલે સુધી કે જેઓના ઘરો ઉપર ધાડ પડી હતી તેઓ પણ સાક્ષી આપવાનો સમય આવ્યો એટલે સાવ છટકી ગયા.

મહાનુભાવો, પોલીસ આ ચિંતામાં પડી હતી; તે વખતે એક યુવક આવે છે અને એ ધાડપાડુઓનો શાગીર્દ હોવાનો દાવો કરે છે. તે એ ધાડનું એવું સજીવ, એવું પ્રમાણપૂર્ણ વર્ણન કરે છે કે, પોલીસ દંગામાં ફસાઇ જાય છે. આવે સમયે, આવો માણસ મળતાં પોલીસને ગેબી મદદ મળી હોય એમ લાગે છે. એ યુવક અલાહાબાદથી ભાગી

આવ્યો હતો અને અહીં ભૂખે મરતો હતો. પોતાના ભાગ્યનિર્માણનો આવો સુઅવસર મળેલો જોઇને તેણે પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવાનો નિર્ણય કરી લીધો. તાજના સાક્ષી બનતાં સજાનો તો કાંઇ ભય તેને હતો જ નહિ. પોલીસની ભલામણથી કોઇ સારી નોકરી મળી જશે એવો તેને વિશ્વાસ હતો. પોલીસે તેનો ખૂબ આદર-સત્કાર કર્યો અને તેને પોતાનો સાક્ષી બનાવી લીધો. કોઇ પૂરાવો ન મળતાં, પોલીસ આ આરોપીઓને છોડી દેત અને તેના ઉપર કોઇ મુકદ્દમો ન ચલાવત, એવો ઘણો સંભવ હતો; પરંતુ આ યુવકની બાજીમાં ફસાઇ જઇને, પોલીસે મુકદ્દમો ચલાવવાનો નિશ્ચય કરી લીધો. તેનામાં ચાહે કોઇ ગુણ હોય કે ન હોય, પણ તેની રચનાશક્તિની પ્રખરતાનો ઇન્કાર કરી શકાશે નહિ. તેણે ધાડનું એવું યથાર્થ વર્ણન કર્યું કે જંજીરની એક કડી સરખી પણ કયાંયથી ગૂમ થઇ ન હતી. અંકુરમાંથી ફળ નીપજાવવા સુધીની બધી વાતોની તેણે કલ્પના કરી લીધી હતી. પોલીસે મુકદ્દમો ચલાવી દીધો.

પરંતુ એમ માલમ પડે છે કે, આ

દરમ્યાન, તેને સ્વભાગ્યનિર્માણનો એથી પણ વધુ સારો અવસર મળી ગયો. સરકારની વિરોધી સંસ્થાઓએ તેને પ્રલોભન આપ્યું હોય અને એ પ્રલોભનોને લીધે તેને પોતાની સ્વાર્થસિદ્ધિનો આ નવો રસ્તો સૂઝયો હોય કે જ્યાં ધનની સાથે યશ પણ હતો, વાહવાહ પણ હતી, દેશભક્તિનું ગૌરવ પણ હતું, એ ઘણું સંભવિત છે. તે પોતાના સ્વાર્થને લીધે સર્વ કાંઇ કરી શકે છે. તે સ્વાર્થને માટે, કોઇનાં ગળાં ઉપર છરી પણ ચલાવી શકે છે, અને સાધુ વેશ પણ ધારણ કરી શકે છે. એજ તેનાં જીવનનું લક્ષ્ય છે. તેની સદ્બુદ્ધિએ છેવટે તેના ઉપર વિજય મેળવ્યો, પછી ભલે એનો હેતુ ગમે તે કેમ ન હોય, તેથી અમે ખુશી છીએ. પોલીસને માટે, અપરાધીઓને છોડી દેવાના જેટલું જ નિરપરાધીઓને સજા કરવાનું આપત્તિજનક છે. તે કાંઇ પોતાની કારકીર્દિ બતાવવાને માટેજ આવા મુકદ્દમા નથી ચલાવતી. તેમ, સરકાર પણ કાંઇ એટલી બધી ન્યાયશૂન્ય નથી કે તે પોલીસના સકંજામાં આવીને આવા અર્થહીન મુકદ્દમા ચલાવતી ફરે; પરંતુ આ યુવકની ચાલ બાજીથી

પોલીસની જે બદનામી થઇ છે, અને સરકારના હજારો રૂપીઆ ખર્ચાઇ ગયા છે, તેનું જિમ્મેદાર કોણ છે? આવા માણસને બરાબર સજા થવી જોઇએ કે જેથી ફરી કોઇ વાર એવી ચાલબાજી કરવાનું સાહસ ન કરે. આવા ફોગટના સંસાર રચવાવાળા માણસને છૂટા રહીને સમાજને ઠગવાનો માર્ગ બંધ કરી દેવો જોઇએ. તેને માટે, આ સમયે, સૌથી ઉપયુકત સ્થાન એજ છે કે જ્યાં તેને થોડા દિવસ આત્મચિંતન કરવાનો અવસર મળે. કદાચ, ત્યાંના એકાંતવાસમાં તેને આંતરિક જાગૃતિ પ્રાપ્ત થઇ જાય. આપે કેવળ એટલોજ વિચાર કરવાનો છે કે, તેણે પોલીસને દગો દીધો છે કે નહિ. તેણે દગો દીધો છે, એમાં તો હવે કાંઇ શંકા રહેતી જ નથી. જો ધમકીઓ આપવામાં આવી હતી, તો પહેલી અદાલતની પછી, જજની અદાલતમાં તે પોતાની જુબાની પાછી ખેંચી લઇ શકતો હતો. પરંતુ આ વખતે પણ તેણે એવું કાંઇ કર્યું નહિ. તેથી, એ સ્પષ્ટ થાય છે કે, ધમકીઓનો આક્ષેપ નકામો છે. તેણે જે કાંઇ કર્યું છે તે સ્વેચ્છાથી કર્યું છે. એવા માણસને જો કદિ સજા ન કરવામાં આવે

તો, તેને પોતાની કુટિલ નીતિથી કામ લેવાનું ફરી સાહસ થશે અને તેની હિંસક મનોવૃત્તિઓ આથી પણ વધુ બળવાન થઈ જશે. ”

બચાવપક્ષના વકીલે ફરી જવાબ આપ્યો: “ આ મુકદ્દમો અંગ્રેજી ઇતિહાસમાં જ નહિ, કદાચ, સર્વદેશીય ન્યાયના ઇતિહાસમાં એક અદ્ભુત ઘટના છે. રમાનાથ એક સાધારણ યુવક છે. તેને શિક્ષણ પણ ઘણું મામૂલી મળ્યું છે. તે ઉંચા વિચારનો માણસ નથી. તે અલાહાબાદની મ્યુનિસિપલ ઓફિસમાં નોકર છે. જકાતના રૂપીયા વસુલ કરવાનું તેનું કામ છે. પ્રથાઅનુસાર તે વેપારીઓ પાસેથી રૂશ્વત લે છે અને પોતાની આવકનો વિચાર ન કરતાં માપ વિનાનું ખર્ચ કરે છે. આખરે એક દિવસ હિસાબમાં ભૂલ થવાથી તેને શક જાય છે કે તેનાથી થોડાક રૂપિયા ઉડાવાઈ ગયા. તે એટલો બધો ગભરાઇ જાય છે કે, ને કોઇને કાંઇ કહેતો નથી; અને ઘરેથી ભાગી જાય છે. ત્યાં કચેરીમાં તેના ઉપર બૂમરાણ થાય છે અને તેના હિસાબની તપાસ થાય છે. ત્યારે માલમ પડે છે કે તેણે કાંઇ ઘોટાળો કર્યો નથી; માત્ર હિસાબની જ ભૂલ થઇ હતી. ”

પછી રમાનાથ પોલીસના પંજામાં કેમ ફસાયો, તાજનો સાક્ષી કેમ બન્યો અને જુબાની કેમ આપી તેને લગતી વિગત જણાવીને કહ્યું:

"હવે રમાનાથના જીવનમાં એક નવું પરિવર્તન થાય છે; એવું પરિવર્તન કે જે એક વિલાસપ્રિય, પદલોલુપ યુવકને ધર્મનિષ્ઠ અને કર્તવ્યશીલ બનાવી દે છે. તેની પત્ની જાલપા, જેને દેવી કહેવામાં આવે તો તેમાં કાંઈ અતિશયોક્તિ નથી, તેની તપાસમાં પ્રયાગથી અહીં આવે છે અને અહીં જ્યારે તેને ખબર પડી જાય છે કે, રમાનાથ એક મુકદ્દમામાં પોલીસનો સાક્ષી બની ગયો છે, ત્યારે તે છુપાઈને તેને મળવા આવે છે. રમાનાથ, પોતાના બંગલામાં આરામથી પડયો રહ્યો હતો. દરવાજા ઉપર પહેરેગીર પહેરો ભરી રહ્યો હતો. પતિને મળવામાં જાલપાને સફળતા નથી મળતી. એટલે તે એક પત્ર લખીને તેની સામે ફેંકી દે છે અને દેવીદીનને ઘરે ચાલી જાય છે. રમાનાથ એ પત્ર વાંચે છે અને તેની આંખો સામેનો પડદો હઠી જાય છે. તે છુપાઈને જાલપાની પાસે આવે છે. જાલપા તેને બધોય વૃત્તાંત કહી સંભળાવે

છે અને રમાનાથને તેની જુબાની એંચી લેવા આગ્રહ કરે છે. રમાનાથ પહેલાં શંકા કરે છે; પરંતુ પછીથી કબૂલ થાય છે અને તે પોતાને બંગલે પાછો ફરે છે. ત્યાં તે પોલીસ અમલદારોને સાફ સાફ કહી દે છે, કે 'હું સારી જુબાની બદલી દઇશ.' અધિકારી તેને જાતજાતનાં પ્રલોભન આપે છે, પરંતુ જ્યારે રમાનાથ પર તેની કાંઇ અસર નથી થતી અને તેને માલમ પડી ગયું છે કે, તેના ઉપર ચોંટાળાનો કોઇ મુકદમો નથી, ત્યારે તેઓ રમાનાથને જાલપાને ગિરફતાર કરવાની ધમકી આપે છે. રમાનાથની હિંમત તૂટી જાય છે. તે જાણે છે કે, પોલીસ જે ચાહે તે કરી શકે છે. એથી તે પોતાનો ઇરાદો પડતો મૂકે છે. અને જજની તપાસમાં તે પોતાનાં પહેલાં નિવેદનનું જ સમર્થન કરે છે. અદાલતની તપાસમાં બચાવપક્ષે રમાનાથને કાંઇ સવાલો પૂછ્યા ન હતા. પરંતુ અહીં તેને પ્રશ્નો પૂછવામાં આવ્યા. આ મુકદમા સાથે તેને કાંઇ સંબંધ ન હોવા છતાં પણ તેણે, પ્રશ્નોના એવા જવાબ આપ્યા કે જજને કાંઇ શંકા ન ગઈ અને આરોપીઓને સજા થઇ ગઇ. રમાનાથની હવે વધુ

ખાતર થવા લાગી. તેને એક ભલામણ પત્ર આપવામાં આવ્યો અને કદાચ, સંયુક્ત પ્રાંતની સરકારને પણ તેને માટે ભલામણ કરવામાં આવી.

પછી, જાલપાદેવીએ ફાંસીની સજા મેળવનારા આરોપી દિનેશનાં બાલબચ્ચાંનું પાલન પોષણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. આમતેમથી ફંડ માગી માગીને તે તેઓને માટે જીંદગીની જરૂરીઆતો પૂરી કરતી હતી. તેનાં ઘરનું કામકાજ પોતાને હાથે કરતી હતી. તેનાં બચ્ચાંને રમાડવા લઇ જતી હતી.

એક દિવસ રમાનાથ મોટરમાં સહેલ કરવા જાય છે. તે વખતે માથાં પર પાણીનું માટલું રાખીને જતી જાલપાને તે જોઇ લે છે. તેનું આત્મસન્માન જાગી ઉઠે છે. પોલીસ અધિકારીઓએ રમાનાથના મનોરંજનને માટે જોહરાની નિમણુંક કરેલી છે. જોહરા, યુવકની માનસિક વેદના જોઇને દ્રવિત થઇ જાય છે અને તે જાલપાના પૂરેપૂરા સમાચાર લાવવાના ઇરાદાથી જાય છે. દિનેશને ઘરે જાલપા સાથે તેની મુલાકાત થાય છે. જાલપાનો ત્યાગ, સેવા અને સાધના

જોઇને આ વેશ્યાનું હૃદય એટલું પ્રભાવિત થઇ જાય છે કે તે પોતાનાં જીવન પર લજ્જિત થઈ જાય છે અને બન્નેમાં બહેનપણાં થઇ જાય છે. એક અઠવાડિયાં બાદ તે જઇને રમાનાથને બધો વૃત્તાંત કહી સંભળાવે છે. રમાનાથ એજ વખતે ત્યાંથી ચાલી નીકળે છે અને જાલપા સાથે બેચાર વાત કરીને જજના બંગલાપર ચાલી જાય છે. તે પછી જે કાંઇ થયું તે આપણી સમક્ષ રજુ થયું છે.

હું એમ નથી કહેતો કે તેણે જુઠ્ઠી સાક્ષી નથી આપી, પરંતુ એ પરિસ્થિતિ અને પ્રલોભનો ઉપર ધ્યાન આપો તો એ અપરાધની ગહનતા ઘણે અંશે ઘટી જાય છે જુઠ્ઠી જુબાનીનું પરિણામ કદાચ એ આવત કે કોઇ નિરપરાધીને સજા મળી જાત, તો બીજી વાત હતી. આ સમયે તો પંદર યુવકોનો જાન બચી ગયો. શું હજી પણ તે જુઠ્ઠી સાક્ષી આપવા માટે ગુન્હેગાર છે? તેણે પોતેજ જુઠ્ઠી જુબાનીનો એકરાર તો કર્યો છે! શું તેનો તેને દંડ મળવો જોઇએ? તેની સરળતા અને સજ્જનતાએ એક વેશ્યાને સુદ્ધાં મુગ્ધ કરી દીધી અને તે, તેને બહકાવવાને કે બહે-

લાવવાને બદલે, તેના માર્ગની દીપક બની ગઇ. જાલપાદેવીની કર્ત્તવ્યપરાયણુતા શું સજાને યોગ્ય છે ? જાલપા જ આ નાટકની નાયિકા છે. તેનો સદનુરાગ, તેનો સરળ પ્રેમ, તેની ધર્મપરાયણુતા, તેના પતિભક્તિ, તેનો સ્વાર્થત્યાગ, તેની સેવાનિષ્ઠા, કયા કયા ગુણની પ્રશંસા કરીએ ! આજે જો તે રંગ-ભૂમિ ઉપર ન આવી હોત તો પંદર કુટું-બોના પ્રકાશ ગુલ થઇ જાત. તેણે પંદર પરિવારોને અભયદાન આપ્યું. તેને ખબર હતી કે, પોલીસને સાથ આપવાથી સાંસારિક ભવિષ્ય કેટલું ઉજ્જવળ થઇ જશે, તે જીવ-નની કેટલીય ચિંતામાંથી મુક્ત થઈ જશે. સંભવિત હતું કે તેની પાસે પણ મોટર આવી જાત, નોકર ચાકર આવી જાત, સારૂં સારૂં ઘર મળી જાત, બહુ મૂલ્ય આભૂષણો મળી જાત. શું એક યુવતી-રમ-ણીના હૃદયમાં આ સુખોનું કાંઇ પણ મૂલ્ય નથી ? પરંતુ તે આ યાતના સહન કરવા માટે તૈયાર થઇ જાય છે. તો શું, તે પતિ-વંચિત થઇને જીવનપથ ઉપર ભટકતી ફરે, એ તેના ધર્માનુસરણનો ઉપહાર મળશે ? એક સાધારણ સ્ત્રી, જેણે ઉચ્ચપ્રકારનું શિક્ષણ

નથી મેળવ્યું, તેનામાં શું આટલી નિષ્ઠા, આટલો ત્યાગ, આટલો વિમર્ષ કોઇ દૈવી પ્રેરણાને પરિચાયક નથી? એક પતિતા પણ આવાં કાર્યમાં સહાયક થઇ જાય એ શું કાંઇ પણ મહત્વનું નથી? હું તો સમજું છું કે મહત્વનું છે. આવા મુકદ્દમા રોજ રોજ નથી રજુ થતા. કદાચ, આપ લોકોને આપનાં જીવનમાં પણ આવો મુકદ્દમો સાંભળવાનો ફરી અવસર નહિ મળે. અહીં આપ એક મુકદ્દમાનો ફેંસલો કરવા બેઠા છો; પરંતુ આ કોર્ટની બહાર એક બીજું ઘણું જ મોટું ન્યાયાલય છે, જ્યાં આપ લોકોના ન્યાય ઉપર વિચાર થશે. જાલપાનો એજ ફેંસલો ન્યાયને અનુકૂળ થશે કે જેને બહારનું વિશાળ ન્યાયાલય સ્વીકાર કરશે. એ ન્યાયાલય કાનૂનની બારીકાઇઓમાં પડતું નથી, કે જેમાં ફસાઇને, જેના દાવપેચમાં ફસાવીને આપણે વારંવાર પદભ્રષ્ટ થઇ જઇએ છીએ, દૂધનું પાણી અને પાણીનું દૂધ કરી બેસીએ છીએ. પરંતુ આપ જૂઠાંણું પર પશ્ચાત્તાપ કરીને, સાચી વાત કહી દેવા માટે, ભોગવિલાસયુક્ત જીવનને ઠોકરે મારી ફાટેલા હાલનું જીવન વ્યતિત કરવાને માટે, કોઇને અપરાધી ઠરાવો તો

તો આપ, સંસાર સમક્ષ ન્યાયનો કોઇ ઉચ્ચ આદર્શ ઉપસ્થિત નથી કરી રહ્યા. "

સરકારી વકીલે એનો પ્રત્યુત્તર આપતાં કહ્યુંઃ " ધર્મ અને આદર્શ પોતપોતાનાં સ્થાન ઉપર ઘણી આદરની વસ્તુ છે; પરંતુ જે માણસે જાણી બૂઝીને જુઠ્ઠી જુબાની આપી, તેણે ગુન્હો અવશ્ય કર્યો છે, અને તેનો દંડ તેને મળવોજ જોઇએ. એ સાચું છે કે, પ્રયાગમાં તેણે કોઇ ઘોટાળો નથી કર્યો અને તેનો તેને માત્ર ભ્રમ હતો, પરંતુ એવી દશામાં, એક સાચ્ચા માણસનું એ કર્ત્તવ્ય છે કે, ગિરફતાર થયા બાદ તે પોતાનો બચાવ કરે. તેણે સજાના ભયથી જુઠ્ઠી જુબાની આપીને પોલીસને કેમ દગો દીધો ? એ વિચાર કરવા જેવી વાત છે. જો આપને એમ લાગતું હોય કે તેણે અનુચિત કામ કર્યું છે તો આપ તેને અવશ્ય સજા કરશો. "

હવે અદાલત માટે ચુકાદો આપવાનો વારો આવ્યો. સર્વને રમાનાથ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ થઇ ગઇ હતી; પરંતુ તેની સાથે એમ પણ બધાને ચોક્કસ લાગતું હતું કે તેને સજા થશે. શું સજા થશે એજ જોવાનું હતું.

લોકો ઘણીજ ઉત્સુકતાથી ફેંસલો સાંભળવા માટે વધુ આગળ આવ્યાં, ખુરસીઓ વધુ આગળ ખેંચાઇ અને ગણગણાટ પણ બંધ થઇ ગયો.

" મામલો માત્ર એટલોજ છે કે, એક યુવકે, પોતાના પ્રાણની રક્ષાને માટે પોલીસનો આશ્રય લીધો અને જ્યારે તેને માલમ પડયું કે, જે ભયથી તે પોલીસનો આશ્રય લઈ રહ્યો છે તે સર્વથા નિર્મૂળ છે ત્યારે તેણે પોતાનું નિવેદન પાછું ખેંચી લીધું. રમાનાથમાં જો સત્યનિષ્ઠા હોત તો તે પોલીસનો આશ્રય જ શા માટે લેત ? પરંતુ એમાં કોઇ સંદેહ નથી કે પોલીસે તેને રક્ષણ માટે આ ઉપાય સુઝાડયો અને આ રીતે તેને જુઠી જુબાની આપવાનું પ્રલોભન આપ્યું. હું એ નથી માની શકતો કે, આ મામલામાં, જુબાની આપવાનો પ્રસ્તાવ સ્વતઃ તેના મનમાં ઉત્પન્ન થયો હોય. તેને પ્રલોભન આપવામાં આવ્યું, જેનો તેણે, દંડના ભયથી સ્વીકાર કરી લીધો. તેને એવી પણ ખાત્રી આપવામાં આવી હશે કે જે લોકોની વિરૂદ્ધ તેને જુબાની આપવા માટે તૈયાર કરવામાં આવે છે, તેઓ ખરી રીતે

અપરાધીઓ છે. કારણ કે રમાનાથમાં જ્યાં દંડનો ભય છે ત્યાં ન્યાયની ભક્તિ પણ છે. સ્વાર્થને માટે નિરપરાધીઓને ફસાવતાં પણ જેઓ અચકાતા નથી, એવા બદમાશ સાક્ષીઓમાંનો તે નથી. જો એમ વાત ન હોત તો, તે પોતાની પત્નીના આગ્રહથી જુબાની બદલવા કદિ તૈયાર ન થાત. એ સાચું છે કે પહેલી અદાલત બાદ તેને માલમ પડી ગયું હતું કે, તેના ઉપર ઘોટાળાનો કોઇ મુકદમો નથી અને જજની અદાલતમાં તે પોતાની જુબાની પાછી ખેંચી લઇ શકતો હતો. તે વખતે તેણે એ ઇચ્છા પ્રકટ પણ અવશ્ય કરી; પરંતુ પોલીસની ધમકીઓએ ફરી તેના ઉપર વિજય મેળવ્યો. પોલીસ, બદનામીમાંથી બચવાને માટે, આ વખતે તેને ધમકીઓ આપે એ સ્વાભાવિક જ છે; કારણ કે પોલીસને. આરોપીઓ અપરાધી હોવા માટે કોઇ શંકા ન હતી. રમાનાથ ધમકીઓમાં ફસાઇ ગયો એ તેની દુર્બળતા છે એ ચોક્કસ; પરંતુ પરિસ્થિતિ જોતાં તે ક્ષમ્ય છે. એથી હું રમાનાથને છોડી મૂકું છું."

૨૬

ચૈત્રની શીતળ, મનોહર, સ્ફુર્તિમય સંધ્યા, ગંગાનો તટ, પલાશનાં ફૂલોથી લચી ગએલાં પલાશવૃક્ષોનું મેદાન, ઉંચાં ઉંચા વૃક્ષો, તેની નીચે બાંધેલી ગાયો, ભેંસો, અને બળદોની લહરાતી ઝુંપડીઓ, ન ક્યાંય ધૂળ કે ગંદકી, ન કોઇ અવાજ કે તોફાન, સુખ અને શાન્તિ માટે શું આનાથી પણ વધારે સારી જગા હોઇ શકે છે ? નીચે સુવર્ણમયી ગંગા, લાલ, કાળાં, નીલાં આવરણથી ચમકતી, દમકતી, મંદ મંદ સ્વરોમાં ગાતી, ક્યાંક લપકતી, ક્યાંક ચમકતી, ક્યાંક ચપળ, ક્યાંક ગંભીર, અનંત અંધકાર તરફ વહી રહી છે; જાણે, બહુરંજિત બાલસ્મૃતિ ક્રીડા અને વિનોદની ગોદમાં ખેલતી ખેલતી, ચિંતામય, સંઘર્ષમય, અંધકારમય ભવિષ્યની તરફ જઇ રહી છે. દેવીદીન અને રમાનાથે, અહીં, પ્રયાગની નજીક આવીને આશ્રય લીધો હતો.

ત્રણ વર્ષ વીતી ગયાં છે. દેવીદીને જમીન લીધી, બાગ બનાવ્યો, ખેતી જમાવી, ગાય ભેંસો ખરીદી, અને તે કર્મયોગમાં, અ-

વિરત ઉદ્યોગમાં, સુખ, સંતોષ અને શાન્તિનો અનુભવ કરી રહ્યો છે. હવે તેના મુખ ઉપર તે કંટાળો, તે બેચેની નથી, પણ એક નવી સ્ફુર્તિ, એક નવી કાન્તિ ઝલકી રહી છે.

સાંજ થઇ ગઇ એટલે ગાય ભેંસો ચરીને પાછી આવી. જગ્ગોએ તેમને ખુંટા સાથે બાંધી અને થોડું થોડું ઘાસ લાવીને તેમની સામે નાંખી દીધું. એટલામાં દેવીદીન અને ગોપી પણ બળદ ગાડીમાં દાણો લઇને આવી પહોંચ્યાં.

દયાનાથે જગા સાફ કરી રાખી હતી. ત્યાં દાણાની ગુણીઓ ઉતારવામાં આવી. આ નાની સરખી વસતીનો આટલો અસબાબ છે. દયાનાથ નોકરી પરથી નિવૃત્ત થયા હતા, અને હવે દેવીદીનના મદદનીશ થયા છે. સમાચાર પત્રો પ્રત્યે પણ તેમને પ્રેમ છે. રોજ કોઇ પત્ર આવે છે, અને સાંજે ફુરસદ મળતાં મુનશીજી પત્રો વાંચી સંભળાવે છે અને સમજાવે છે. શ્રોતાઓમાં ઘણું ખરું આસપાસના ગામોના પાંચ દશ માણસો પણ આવે છે અને રોજ એક નાની સરખી સભા થઇ જાય છે.

રમાનાથને આ જીવન પર એટલો બધો અનુરાગ થઇ ગયો કે હવે તેને કદાચ, થાણેદારીજ નહિં, પણ જકાતના ઇન્સ્પેકટરનું પદ મળી જાય તો પણ તે શહેરનું નામ ન લે. તે પ્રાતઃકાળે ઉઠીને ગંગાસ્નાન કરે છે. પછી થોડીક કસરત કરીને દૂધ પીએ છે અને દિવસ ઉઘડતાં તો પોતાની દવાઓની પેટી કાઢીને બેસે છે. તેણે વૈદકનાં કેટલાક પુસ્તકો વાંચ્યાં છે અને નાના મોટી બીમારીઓની દવા તે આપે છે. પાંચદશ દરદીઓ રોજ આવે જાય છે અને તેની કીર્તિ દિવસે દિવસે વધતી જાય છે. આ કામમાંથી છુટી મળતાં જ તે પોતાના બગીચામાં ચાલ્યો જાય છે. ત્યાં કોઇ શાકભાજી પણ થયાં હોય છે; કેટલાક ફળનાં વૃક્ષો અને કેટલીક વનસ્પતિ પણ છે. હમણાં તો બાગમાં માત્ર શાક જ થાય છે પરંતુ આશા છે કે ત્રણ ચાર વર્ષો બાદ લીંબુ, આલુ બોર, નારંગી, કેરી, આંબળાં, વગેરે ફળોની આવકની પણ સારી થવા લાગશે.

દેવીદીને બળદને ગાડીમાંથી છોડી, ખુંટા સાથે બાંધી દીધા અને રમાનાથને કહ્યું: " હજી ભાજી પાછો નથી આવ્યો ? "

દયાનાથે ગુણીઓ બરાબર ગોઠવતાં કહ્યું: " હજી નથી આવ્યો. મને તો હવે તે સારી થાય એવી આશા નથી. જમાનો બદલાયો છે. કેટલા સુખથી રહેતી હતી; ગાડી હતી, મોટર હતી, બંગલો હતો, કેટલાય નોકર હતા: અત્યારે આ હાલ છે. સામાન સર્વ મોજુદ છે; વકીલ સાહેબ સારી સંપત્તિ મૂકી ગયા હતા, પરંતુ ભાઇ ભત્રીજાઓ બધું ખાઇ ગયા."

દેવીદીન: " ભાઇ કહેછે કે, અદાલતમાં જાય તો બધું મળી જાય; પરંતુ કહે છે કે અદાલતમાં હું જુઠું નહિ બોલું. સ્ત્રી ઘણા ઉંચા વિચારની છે."

એટલામાં રામેશ્વરી એક નાના બાળકને ગોદમાં લઇને એક ઝુંપડામાંથી નીકળી અને દયાનાથની ગોદમાં આપતાં દેવીદીન પ્રત્યે બોલી: " ભાઇ, જરા જઇને રતનને જુઓ, જાણે કેવી થઇ રહી છે. જોહરા અને વહૂ બન્ને રડી રહી છે. બેટા કોણ જાણે ક્યાં રોકાઇ ગયો!"

દેવીદીને રમાનાથને કહ્યું: " ચલો, લાલ, જોઇએ."

રામેશ્વરી બોલી: " એ જઇને શું કરશે, બિમારને જોઇને તો પહેલાં તેમનાં મોતીયાં મરી જાય છે. "

દેવીદીને રતનની કોટડીમાં જઇને જોયું. રતન વાંસના એક ખાટલા પર પડી હતી. દેહ સૂકાઇ ગયો હતો. સૂર્યમુખી જેવો તેનો ખીલેલો ચહેરો, મુરઝાઇને પીળો પડી ગયો હતો. ચિત્રને જીવંત અને સ્પન્દનપ્રધાન કરી રાખતો એ રંગ ઉડી ગયો હતો; માત્ર આકાર બાકી રહ્યો હતો. તે શ્રવણપ્રિય, પ્રાણપ્રદ, વિકાસ અને આહ્‌લાદમાં ડૂબેલું સંગીત જાણે આકાશમાં વિલીન થઇ ગયું હતું; માત્ર તેનો ક્ષીણ, ઉદાસ પ્રતિધ્વનિ, રહી ગયો હતો. જોહરા તેના તરફ નમીને, તેને કરૂણ, વિવશ, કાતર, નિરાશ અને તૃષ્ણામય નેત્રોથી જોઇ રહી હતી. આજ વર્ષભરથી તેણે રતનની સેવા સુશ્રુષામાં, દિવસનો દિવસ અને રાતની રાત જોઇ ન હતી. રતને તેની સાથે સ્નેહ કર્યો હતો. આ અવિશ્વાસ અને બહિષ્કારના વાતાવરણમાં, જે ખુલ્લા, નિઃસંકોચ ભાવથી તેની સાથે બહેનપણું નિભાવ્યું હતું, તેનો એહસાન તે બીજી કઇ રીતે માને ? જે સહાનુભૂતિ તેને જાલપા તરફથી પણ ન

મળી, તે રતને પ્રદાન કરી. દુઃખ અને પરિશ્રમે, બન્નેને મિલાવી દીધાં; બન્નેનાં આત્માઓ સંયુક્ત થઇ ગયા. આ ઘનિષ્ટ સ્નેહ તેને માટે એક નવો જ અનુભવ હતો; જેની તેણે કદિ કલ્પના પણ કરી ન હતી. એ મૈત્રીમાં તેનાં વંચિત હૃદયે, પતિપ્રેમ અને પુત્રસ્નેહ બન્ને મેળવ્યાં હતાં.

દેવીદીને, રતનના ચહેરા તરફ સચિન્ત નેત્રોથી જોયું; પછી તેની નાડી હાથમાં લઇને પૂછ્યું: " કેટલા વખતથી નથી બોલતી ? "

જાલપાએ આંખો લુંછીને કહ્યું: " અત્યારે તો બોલતી હતીઃ એકાએક આંખો ઉપર ચઢી ગઇ અને તે બેહોશ થઇ ગઇ. વૈદ્યજીને લઇને હજી સુધી આવ્યા નથી. "

દેવીદીને કહ્યું: " એની દવા વૈદ્યની પાસે નથી. "

એટલું કહીને તેણે થોડી સરખી રાખ લીધી અને રતનના માથા ઉપર હાથ ફેરવ્યો; મોંઢામાં કાંઇ ગણગણાટ કર્યો અને એક ચપટી રાખ તેને માથે લગાવી દીધી. પછી બોલ્યોઃ " બેટા, રતન, આંખ ખોલ. "

રતને આંખ ખોલી દીધી અને આમ

તેમ ગભરાયલી આંખોથી જોઇને બોલીઃ " મારી મોટર આવી હતી ને ? કયાં ગયો તે આદમી ? તેને કહી દો કે થોડીવાર પછી લાવે. જોહરા, આજે હું તને મારા બગીચાની સહેલ કરાવીશ. આપણે બન્ને ઝૂલા પર ઝૂલીશું. "

જોહરા ફરી રડવા લાગી. જાલપા પણ આંસુઓનો વેગ ન રોકી શકી. રતન એક ક્ષણ સુધી છત તરફ જોઇ રહી પછી એકાએક તેની સ્મૃતિ જાગી ઉઠી હોય તેમ તે લજ્જિત થઇને એક ઉદાસ હાસ્ય હસીને બોલીઃ " હું સ્વપ્નું જોઇ રહી હતી, દાદા ! "

લાલ આકાશ પર કાલિમાનો પડદો પડી ગયો હતો. તે વખતે રતને જીવન ઉપર મૃત્યુનો પડદો પાડી દીધો.

રમાનાથ વૈદ્યજીને લઇને પ્રહર રાત્રિ વિતતાં પાછો ફરે એટલે તો અહીં મોતની ગંભીર શાન્તિ છવાઇ ગઇ હતી. રતનનાં મૃત્યુનો શોક એ એવો શોક ન હતો કે જ્યાં માણસ હાય હાય કરે; પરંતુ એવો શોક હતો કે જેમાં આપણે મૂકરુદન કરીએ છીએ, જેની

યાદ કદિ નથી ભૂલાતી: જેનો બોજ દિલ-માંથી કદિ નથી ઉતરતો.

રતનના મૃત્યુ બાદ જોહરા એકલી પડી ગઇ. બન્ને સાથે સૂતી હતી, સાથે બેસતી હતી, સાથે કામ કરતી હતી; હવે જોહરાનું મન, એકલાં કોઇ કામમાં લાગતું ન હતું. કદિ તે નદીના તટ ઉપર જઇને રતનને યાદ કરતી અને રડતી; કદિ એ આંબાનું ઝાડ કે જેને તેમણે બન્નેએ મળીને ઉછેર્યું હતું તેની આગળ જઇને કલાકો સુધી ઉભી રહેતી. જાણે તેનું સૌભાગ્ય લૂંટાઇ ગયું હતું. જાલપાને બાળકના પાલન અને ભોજન બનાવવામાં એટલો અવકાશ મળતો નહતો કે, તેની સાથે બહુ ઉઠે, બેસે: અને બેસતી તો રતનની ચર્ચા થવા લાગતી અને બન્ને રડવા લાગતી.

ભાદરવો માસ હતો. પૃથ્વી અને જલ વચ્ચે જંગ જામ્યો હતો. જલની સેનાઓ વાયુયાન ઉપર ચઢીને આકાશમાંથી જલશ-રોની વર્ષા કરી રહી હતી. જલ સેના-ઓએ પૃથ્વી ઉપર ઉત્પાત મચાવી દીધો હતો. ગંગા, ગામો અને કસ્બાઓને પાણી પાણી કરી રહી હતી. ગામનાં ગામ વહી જતાં

હતાં. જોહરા, નદીના કિનારા ઉપર ઉભી રહી, રેલનો તમાસો જોઇ રહી હતી. એ કૃશાંગી ગંગા, કેટલી વિશાળ થઇ શકે છે, તેનું અનુમાન જોહરા કરી શકતી ન હતી. લહરો ઉન્મત્ત થઇને ગરજતી, મુખમાંથી ફિણ કાઢતી, હાથો ઉછાળી રહી હતી. અતુલ સૈનિકની જેમ દાવ બદલતી રહી હતી. કદિ એક પગલું આગળ જતી, પછી પાછળ હઠી જતી અને ચક્કર ખાઇને પાછી આગળ ધસી આવતી. કયાંક કોઇક ઝુંપડું ડગમગતું જોરથી વહી જાય રહ્યું હતું; કેમ જાણે કોઇ શરાબી દોડયો જતો ન હોય! કદિ કોઇ વૃક્ષ ડાળીઓ અને પાદડાં સહિત ડૂબતું તરતું, પાષાણ યુગનાં કોઇ જંતુની માફક તરતું ચાલી જતું હતું. ગાયો અને ભેંસો, ખાટલા અને તખતા, જાણે તિલસ્મી ચિત્રોની માફક આંખોની સામેથી પસાર થઇ જતા હતા.

એટલામાં એક હોડી નજરે પડી. તેમાં કેટલાંક સ્ત્રી પુરૂષો બેઠાં હતાં. બેઠાં શું હતાં, તેને ચોંટી રહ્યાં હતાં. હોડી કદિ ઉપર જતી; તો કદિ નીચે આવતી. હમણાં ઉંધા વળશે, હમણાં ઉંધી વળશે, એમ માલમ પડતું

હતું. પરંતુ વાહરે સાહસ ! સર્વ અત્યારે પણ 'ગંગામાતાની જય !' પોકારતા હતા. સ્ત્રીઓ હજી પણ ગંગાના મહાગીત ગાતી હતી. જીવન અને મૃત્યુનો આવો સંઘર્ષ કોણે જોયો હશે ! બન્ને તરફના માણસો કિનારા ઉપર ઉભા રહી, ગાંડા જેવી દશામાં હૃદયને દબાવી ઉભાં હતાં. જ્યારે હોડી હિલોળા લેતી ત્યારે લોકોનાં દિલ ઉછળી ઉછળીને ઓઠ સુધી આવી રહેતાં. દોરડાંઓ ફેંકવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવતો; પરંતુ દોરડું વચ્ચેજ પડી જતું હતું. એકાએક એકવાર હોડી ઉથલી ગઇ. બધાં પ્રાણીઓ લહરીમાં સમાઇ ગયાં. માત્ર એક ઉજળી જેવી સ્ત્રી જ કિનારા તરફ આવી રહી હતી. તે એકજ ઝપાટામાં કિનારાથી વીસેક ગજના અંતર ઉપર આવી ગઇ. પાસેથી માલમ પડયું કે તે સ્ત્રી છે. જોહરા, જાલપા, અને રમાનાથ ત્રણે ખડાં હતાં. સ્ત્રીની ગોદમાં એક બાળક પણ નજરે પડતું હતું. બન્નેને કાઢી લાવવા માટે ત્રણે મક્કમ થઇ ઉઠયાં, પરંતુ વીસ ગજ સુધી તરીને તે તરફ જવાનું સહેલું ન હતું. વળી, રમાનાથ, તરવામાં બહુ કુશળ પણ ન હતો. ક્યાંક લહરોનાં જોરમાં પગ

પડી જાય તો પછી, બંગાળની ખાડી સિવાય બીજે ક્યાંય ઠેકાણું ન પડે.

જોહરાએ કહ્યું: " હું જાઉં છું. "

રમાનાથે શરમાતાં કહ્યું: " જવાને તો હું તૈયાર છું; પરંતુ ત્યાંસુધી પહોંચી શકીશ કે કેમ એની શંકા છે. કેટલી તાણ છે ! "

જોહરાએ એક પગ પાણીમાં મૂકીને કહ્યું: " નહિ, હું હમણાં કાઢી લાવું છું. "

તે કમરપૂર પાણીમાં ચાલી ગઇ. રમાનાથે સશંક થઇને કહ્યું: " નાહક શામાટે જાન આપી રહી છે ? ત્યાં કદાચ એક ખાડો છે. હું જઇ રહ્યો છું. "

જોહરાએ હાથોથી મના કરતાં કહ્યું: " નહિ, નહિ, તમને મારા સોગંદ, તમે ન આવશો. હું હમણાં લઇ આવું છું. મને તરતાં આવડે છે. "

જાલપાએ કહ્યું: " લાશ હશે, બીજું શું ? "

રમાનાથ: " કદાચ જીવ પણ હોય. "

જાલપા: " ઠીક, જોહરા તો તરી પણ શકે છે; જબરી હિંમત કરી. "

રમાનાથે જોહરા તરફ ચિંતિત આંખો-થી જોઇને કહ્યું: " હાં, કાંઇક કાંઇક જાણે તો છે. ઇશ્વર કરેને પ્રાછી આવે. મને મારી કાયરતા ઉપર લજ્જા આવે છે."

જાલપાએ બેપરવાઇથી કહ્યું: " એમાં લજ્જાની શી વાત છે? મરેલી લાશને માટે જાનને જોખમમાં નાંખવાથી શો ફાયદો? જીવતી હોત તો હું ખુદ તમને કહેત કે જઇને કાઢી લાવો."

રમાનાથે આત્મધિક્કારના ભાવથી કહ્યું: " અહીંથી કોણ જાણી શકે કે જાન છે કે નથી? ખરેખર, બાલબચ્ચાંવાળો માણસ નામર્દ થઇ જાય છે. હું ઉભો રહ્યો અને જોહરા ચાલી ગઇ."

એટલામાં એક લહરી જોશભેર આવી અને લાશને ફરી તે અંદર ધસડી ગઇ. જોહરા લાશની પાસે પહોંચી ચૂકી હતી. તેને પકડીને ખેંચવા ચાહતી હતી, એટલામાં આ લહરીએ તેને દૂર કરી દીધી. જોહરા, ખુદ તેનાં જોસમાં સપડાઇ ગઇ અને પ્રવા-હની તરફ કેટલાક હાથ ધસડાઇ ગઇ. તે ફરી ઠીક થઇ પણ એટલામાં એક બીજી લહરીએ તેને ફરી પાછી હઠાવી દીધી.

રમાનાથ વ્યગ્ર થઇને પાણીમાં કૂદી પડયો અને જોરથી બૂમ મારવા લાગ્યો: "જોહરા, જોહરા, હું આવું છું."

પરંતુ જોહરામાં હવે લહરીઓ સાથે લડવાની શકિત નહતી. તે વેગથી લાશની સાથે જ પ્રવાહમાં વહી જઇ રહી હતી. તેના હાથ પગ હાલતા બંધ થઈ ગયા હતા.

એકાએક એક એવો મોજો આવ્યો કે બન્ને તેમાં સમાઈ ગયાં. એક મીનીટ બાદ જોહરાના કાળા વાળ નજરે આવ્યા. કેવળ એક ક્ષણ સુધી! એ અંતિમ ઝળક હતી. ફરી તે નજરમાં ન આવી.

રમાનાથ લગભગ સો ગજ સુધી જોરથી હાથ પગ અફાળતો અફાળતો ગયો; પરંતુ એટલી વારમાં તો લહરીઓના વેગને લીધે તેનો દમ રૂંધાઇ ગયો. હવે આગળ કયાં જાય? જોહરાનો તો કયાંય પત્તો ન હતો. તે આખરી ઝળક આંખોની સામે જ હતી.

કિનારા ઉપર ઉભી ઉભી જાલપા, હાય, હાય, કહી રહી હતી. તે એટલે સુધી કે તે પણ પાણીમાં કૂદી પડી. રમાનાથ હવે આગળ ન વધી શકયો. એક શકિત આગળ ખેંચતી હતી, એક પાછળ ખેંચતી હતી. આગળની

શકિતમાં અનુરાગ હતો, નિરાશા હતી, બલિ-દાન હતું; પાછળની શકિતમાં કર્ત્તવ્ય હતું, સ્નેહ હતો, બંધન હતું. બંધને તેને રોકી લીધો; તે પાછો આવ્યો.

કેટલીય મીનીટ સુધી જાલપા અને રમાનાથ ઘુંટણપૂર પાણીમાં ઉભા રહી તે તરફ તાકી રહ્યા. રમાનાથની જબાન આત્મધિક્કારે બંધ કરી રાખી હતી; જાલપાની શોક અને લજ્જાએ બંધ કરી રાખી હતી.

આખરે રમાનાથે કહ્યું: " પાણીમાં કેમ ઉભી છે ? શરદી થઇ જશે."

જાલપા પાણીમાંથી નીકળીને કિનારા ઉપર ઉભી રહી; પરંતુ મુખથી કાંઇ ન બોલી. મૃત્યુના આ આઘાતે તેને પરાભૂત કરી દીધી હતી. જીવન કેટલું અસ્થિર છે, એ ઘટના આજે બીજીવાર તેની આંખો સમક્ષ ચરિતાર્થ થઇ. રતનના મૃત્યુની તો પહેલાથી જ આશંકા હતી. ખબર હતી કે તે હવે થોડા દિવસની જ મહેમાન છે; પરંતુ જોહરાનું મૃત્યુ તો વજ્ર-ઘાત જેવું ! હજી તો અર્ધી ઘડી પહેલાં ત્રણે જણ પ્રસન્નચિત્ત, જલક્રીડા જોવા ગયાં હતાં. કોને શંકા હતી કે મૃત્યુની આવી ભીષણ ક્રીડા તેમને જોવી પડશે !

આ ચાર વર્ષમાં જોહરાએ પોતાની સેવા, આત્મત્યાગ અને સરળ સ્વભાવે સર્વને મુગ્ધ કરી દીધા હતા. પોતાનાં અતીતને મિટાવવા માટે, પોતાના આગળના કલંકને ધોઇ નાખવા માટે, તેની પાસે એના સિવાય બીજું કયું સાધન હતું ? તેની બધી કામનાઓ, બધી વાસનાઓ સેવામાં લીન થઇ ગઇ. કલકત્તામાં તે વિલાસ અને મનરંજનની વસ્તુ હતી. કદાચ, કોઇ ભલો માણસ તેને પોતાના ઘરમાં પણ પેસવા ન દેત. અહીં સર્વ તેની સાથે ઘરનાં માણસ જેવો જ વ્યવહાર કરતાં હતાં. તે દેવીદીનની વિધવા વહુ છે, એમ કહીને દયાનાથ અને રામેશ્વરીને શાન્ત કરી દેવામાં આવ્યાં હતાં. જોહરાએ કલકત્તામાં, જાલપા પાસેથી, માત્ર તેની પાસે રહેવાની ભીક્ષા માગી હતી. પોતાનાં જીવન પર તેને ઘૃણા થઇ આવી હતી. જાલપાની વિશ્વાસમય ઉદારતાએ તેને આત્મશુદ્ધિના પથ પર નાખી દીધી. રતનનું પવિત્ર, નિષ્કામ જીવન તેને પ્રોત્સાહિત કર્યા કરતું હતું.

થોડીવાર પછી, રમાનાથ પણ પાણીમાંથી બહાર નીકળ્યો અને શોકમાં ડૂબેલો ઘર તરફ ચાલ્યો; પરંતુ પછીથી તે અને જાલપા

વારંવાર નદીના કિનારા ઉપર આવીને બેસતા અને જે સ્થળે જોહરા ડૂબી હતી, તે તરફ કલાકો સુધી જોઇ રહેતા. કેટલાક દિવસો સુધી તેઓને એવી આશા રહી હતી કે કદાચ જોહરા બચી ગઇ હોય અને કોઇ બાજુથી તે ચાલી આવે; પરંતુ ધીરે ધીરે આ ક્ષીણ આશા પણ શોકના અંધકારમાં ગુમ થઇ ગઇ; પરંતુ હજી સુધી જોહરાની સૂરત તેમની આંખો સમક્ષ ફર્યા કરતી હતી. તેના ઉછેરેલા છોડ, તેની પાળેલી બિલ્લી, તેનાં હાથે સિવાયલાં કપડાં, તેનો ઓરડો તે સર્વ તેની સ્મૃતિનાં ચિહ્ન હતાં અને તેની પાસે જતાં રમાનાથની આંખો સમક્ષ જોહરાની તસ્વીર ખડી થઇ જાય છે.

3074

વાર્તાના શોખીનો માટે

વર્માની વિવિધ વાર્તાઓ

લેખક : શ્રી. જયકૃષ્ણ ના. વર્મા,
તંત્રી : " ગુણસુન્દરી "

સામાજીક અને હાસ્યરસિક બાર વાર્તાઓ
રા. બ. ધુરંધર વગેરેના અઢાર આકર્ષક ચિત્રો

મૂલ્ય : રૂ. ૨-૦-૦ પોસ્ટેજ : રૂ. ૦-૩-૦
"ગુણસુન્દરી"ના ગ્રાહકો માટે મૂલ્ય : રૂ. ૧-૮-૦

લક્ષ્મીની સાડી

અને બીજી વાર્તાઓ

શ્રી. જયકૃષ્ણ વર્માની આઠ સુંદર સામાજીક
વાર્તાઓ ચિત્રો સાથે

મૂલ્ય : રૂ. ૦-૧૨-૦ પોસ્ટેજ : રૂ. ૦-૧-
" ગુણસુન્દરી "ના ગ્રાહકો માટે મૂલ્ય : રૂ. ૦-૧૦-

વ્યવસ્થાપક " ગુણસુન્દરી ",
૧૧૪, ગીરગામ બેક રોડ, મુંબાઇ, ૪.